

Циклон

Олесь Гончар

ЧАСТИНА ПЕРША

I

У бетонних буреломах все узбережжя. Велетень якийсь, Геракл ХХ віку, бився тут з морем, і зосталось побойовище: багатотонне груддя залізобетону, як після бомбування, лежить вподовж берега в руїнному хаосі. Незадовго перед цим пройшов— циклон, кілька днів лютував шторм ураганної сили і такого оце накоїв. Ще й ми, прибувши сюди, застали розмови про хвилі, що їх гнало заввишки з триповерховий будинок, про баркаси, що пропали безслідно... Горойжиться берег. Де все було муроване та впорядковане, стояло в білій геометрії балюстрад та альтанок, зараз на кілометри тягнеться поруйноване, захаращене камінням пустирище. Все ніби в уламках скель, що звалилися з гір. В голову не кладеться, що все це лише робота моря — без тротилу, без динаміту... Поміж бетонової грубої сіризни контрастом біліють рештки потрощених сходів якихось, аїби античних, перилець та обличкувань з красивого білого каменю. З хаосу брил стирчать покручені рейки, іржаве погнуте пруття... Стихія тут показала себе. Важко повірити, що здатна на таке всьоточнавського лагідна сила води.

Лише коли застугонить увесь берег і почне від ударів здригатися вночі наш будинок, а вранці побачиш, як все узбережжя кипить білопінними бурунами, вирує і аж сліпить, і вали; накочуючись, з розгону розбивають себе об груддя бетону, і стріляють бризки та водяна пороша аж до нас, на другий поверх, — отоді повіриш! Повіриш, що лагідна хвиля здатна ставати силою грізною, що, збурену, її ні в який бетон не закуєш.

Навстріч узбережжю море котить литво бурунів. Весніє вже; цвіте по підгір'ю мигдаль, але весна холодна, з вітрами, з дощами, і шторми б'ють майже день крізь день.

Увечері з Сергієм-оператором подовгу сидимо на балконі. На ййших балконах нікого: готельчик напівпорожній — не сезон, вітер гуляє по коридорах. Крім нас, лише футбольна команда на першому поверсі, та й та вже спить: товариш режим повкладав хлопців.

Стугонить узбережжя. Буває, вдень море на якусь годину пригамується, перепочине, а під вечір, зібравшись з силами, — знов за роботу! З темряви накочуються вали ще грізніші, ніж удень. Гуркочуть з канонадним гуркотом. По той бік затоки вигинається впродовж берега рядок вогнів рибальського селища. Раз у раз у повітря — між нами й селищем— злітають цілі хмари води — чорні вибухи нічної стихії. На мить вони затуляють від нас той далекий разочок рибальських вогнів, які потім знову з'являються, коли вибухла вода опаде.

Декорація світу досить похмура. Море, що б'є та б'є. Зрідка звідкись прожектор у море сягне, в розшаленілі безвісті темряви. Місяць — димчатий шмат плазми — у подертому хмар'ї... Ще — силуети гір праворуч. На одній із вершин пульсує зірочка

маяка. Пульсує отак ніч крізь ніч. Глибше в горах — обсерваторія. Певне, й зараз десь там біля телескопа чатує давній знайомий мій — сивий професор. Не спить планета. Ночами, крізь дір'я хмар — очі у всесвіт.

З кожним ударом прибою, коли далеко в темряві берега стелеться шелестке, білопінне, — виднішає ніч! Бачу Сергіїв замислений профіль. Плечі опущені втомлено. Нелегкий хліб кінодокументаліста. Не перший день ми з Сергієм в супрязі. Де нас із ним тільки не носило! Фільмували археологічні розкопки. Фортецю Овідія над водами лиману. Спуски новозбудованих суден. Граніти монументів на місці колишніх концтаборів. Каменоломні. Птахів перельоти... Було потім ще одне відрядження. Особливе, відповідальне. Одне з тих, що ждеш їх подовгу, а потім воно звалюється на тебе зненацька. Осінь стояла червоно-багряна, палаюча, суха. З балкона такого ж, тільки повитого виноградом, дивився, як лопаються, падаючи, каштани, як смаглявіє листя лапате, а далі, крізь тишу дерев, світяться золоті верхи Софії... Стоїш і весь час прислухаєшся до чогось. І, нарешті, дзвінок: збирайся, полетиш далеко, фільмуватимеш... сам знаєш що.

І летиш. Куняє Сергій поруч тебе в кріслі аорофлотнім. Внизу провалля демонів, житловища снігової людини, а ти над пасмом найвищих гір, над циклонами пролітаєш, — зараз ти людина майже небесна! Повінь світла довкола тебе. Світло висот купає твій лайнер, і тебе, і твого супутника патлатого, і запаси чутливої плівки... Ще вона ніщо, *tabula rasa*, а звідти привезете на ній спеку тропіків, джунглі, і горе чиєсь, і чорний напалмовий дим. Монтаж, цех друкування, екран. І знову — в дорогу. І хіба ж не прагнув ти життя саме такого? Що у вічному неспокої та в тривогах, в щоденній готовності — одержати завдання й вирушити з кінокамерою хоч на край світу... Чи на якісь зовсім буденні кар'єри...

Треба було нам одного разу з Сергієм зафільмувати рідкісний вибух. Епізод із життя каменоломні. Близько дванадцятої було зроблено все, що треба. Змовкли перфоратори, громохкі бурильні молотки. Серію потужних зарядів уже закладено в монфліт, у щойно пробурені шпури. В кожную свердловину вставлено патрон-бойовик: він має виконати роль детонатора. Всю серію з'єднано. Відтепер слово за толом, за амонітом. Перекрито шлагбаумами. Піднято сигнальний прапор на щоглі. Всюди стирчать застережні знаки: "Вибух! Небезпечно для життя!" Тиша залягла над кар'єрами, люди поховалися в укриттях. Ждуть у тривожній напрузі тієї миті... Тиша, тиша. Повітря світиться, ряхтить, і бджолиність золота гуде в ньому. Гуде, вібрує, мов далекі великодні дзвони дитинства.

Ми теж покинули небезлечну зону, приготувались: камери налаштовані, плівка закладена, матимем принаймні шістдесят метрів рідкісного вибуху. Ось-ось тишу розломить гуркіт, сонце пов'ється курявою, десь дрижатимуть шибки. День буде повен білого вітру, довкола гупатиме каменепад... Ось-ось уже. І тоді Сергій відкладає камеру вбік:

— Не буду знімати.

— Що сталося?

— Досить з мене. Всі ці вибухи... в печінках вони мені.

— Але ж це вибух творчий, будівничий, — пробую напівжартома умовляти колегу.

Та він затявсь. Музику бджоли, політ її — це він би згоден, а так... Сигарета вже лежала в нього на губі, одутлувате обличчя замкнулось в безкінечній байдужості . до —всього.

— Та бери ж камеру! Зараз вибух!

Оператор не зворухнувся.

— Ще один гриб вибуху... Та ви розумієте, що він мені нестерпний? Моя психіка його не сприймає. Ні метра плівки не стану псувати на це, — і витягся горлиць у рівчаку. В безодню неба дививсь, сумовито й сонно.

— То якого ж дідька ми їхали на ці кар'єри? Адже нам потрібен був саме цей вибух, нам його замовлено, а тепер...

Ми посварились.

І хоч це ніби парадоксально, але відтоді ми, здається, потоваришували ще більше. Це зовсім не означає, що між нами панує золотий мир, адже такого, як мій колега, витримає не кожен: злоязикий, причіпливий, все йому щось муляє. На студійних зборах та різних обговореннях виступати не любить, але має звичку репліками обстрілювати промовців, в тому числі й маститих, і це йому, звичайно ж, не минає безслідно. Одначе у своїй справі Сергій віртуоз, один з наших найкращих молодих операторів, і з його професійним вмінням не можуть не рахуватись. Кількома знахідками, хай поки що досить скромними, короткометражними, студія завдячує якраз Сергієвій камері. Зненавида до штампу, жага пошуку, всечасне невдоволення собою — це в ньому є, і хіба ж за це не варто людині дещо й прощати? Один із наших студійних часом дивується моїй довготерплячості:

— Як ти з пим вживаєшся, з тим Сергієм Танченком! Він же псих. В нього... манія справедливості!

"Манія справедливості" — звісно, гандж неабиякий, та все ж коли довелося вибирати оператора для роботи найскладнішої, вибір знову припав на Сергія. Манера його мені до душі. Дедалі менше трюкацтва, яким хлопець захоплювався один час. Сергієва камера шукає тепер насамперед точності, виразності, природної глибини. Вона не боїться кадру навіть "некрасивого", якщо це треба; іноді їй мовби з нічого вдається раптом видобути справжній самоцвіт... Вперше нам доведеться знімати повнометражну художню стрічку. Дали на ознайомлення пуд сценаріїв, дали час на роздуми, і ось ми з Сергієм забрались сюди, якнайдалі від студійного вавилону. Заякорились, терпимо один одного, співіснуємо. Тут справді є змога зосередитись, зібратися з думками.

Сергій уміє читати галопом, запевняє, що вже "освоїв", тепер знічев'я цілоденне тиняється з кутка в куток, посірів від нудьги. Годинами може мовчати, думаючи щось своє. Якщо зрідка й порушує мовчанку, то лттгттс щоб кинути що одну пезапатентовану ідею на пшгахід портативнішої кіноапаратури або щоб проректи ще одну дошкульність на адресу своїх ближніх — футболістів, чиє готельне сусідство

Сергія деколи навіть дратує. Хлопці як хлопці, живуть своїм розписом, тренуються на місцевому стадіоні, готуючись до весняних баталій, але для Сергія їхні м'ячі стають здебільшого каменем, на якому він вигострює свої парадокси.

— Не знаходжу в них нічого ні динамічного, ні демонічного. Дорослі люди, що бавлять дорослих... Слід від польоту м'яча по зеленому полю — невже це той слід, що його має залишити після себе людина?

Його не влаштовує і як вони ходять самовпевнено, і що свистять у коридорах та важаться після кожного тренування, і що під час дощу, зібравшись у вестибюлі, крейдою на чорній дошці забивають уявні голи у ворота суперника. Розробляють підступні комбінації, сушать голови, як краще обдурити суперника, — хіба це чесно?

Спить мій колега мало, а обличчя, проте, ніби запухле, щось с соvine в ньому, в його круглих, дитинно ясних очах. Ніс — дзьобом. Щодня бачать дівчата на пошті цей гегелівський ніс і повняве, з недоспаною блідизною обличчя, що якось аж жалібно схиляється до віконечка: може, щось є? Але кінооператорові знов нічого нема. Хтось довго йому там пише...

Часом Сергій дозволяє собі зігріти душу десь у порту склянкою кйслючого рислінгу, після цього сіра маска нудьги сповзає йому з обличчя, — прийде, розляжеться на канапі нашого холодного напівлюкса і, тонучи в сигаретнім диму, візьметься розв'язувати світові нерозв'язні проблеми. Найчастіше вони в нього зводяться до пекучих проблем десятої музи. До смутків за чимось. Чи не дрібніе екран? А були ж боги! Був Великий Німий...

Цього вечора мій колега теж, здається, не в настрої. Сидить у шезлонзі, курить, спідлоба розглядає екран штормової ночі. Хоч би постригся: патли стирчать з-поза вух, спереду чуб на лоба напущений, як у бітла.

— То на чому ж зупинимось? — питаю Сергія. — Цей пуд сценарної руди... Чи багато він нам радію дасть?

— Радію нема, є мотлох... — Сергій вживає ще різкіше слово.

Це в його манері: з плеча, зі всією категоричністю.

— Отже, даремно й читали? Змарновано час?

— А ви іншої думки? Ви щось знайшли?

Він глузує, бо таки є з чого... Схоже на те що це ремісницьке сценарне добро побувало вже не на одній студії... Коли там не йде, тоді його відфутболюють нам .

— Ну; а той, про льонарку?.. Ти ж поліщук, а там є поліський кольор-локаль. Невже не помітив?

Сергій деякий час мовчить.

— Не кажіть мені про Полісся. Не кажіть про кольорлокаль!.. — з болем майже викрикує він, а потім після паузи стихло: — Люди горять, замкнені в школі... Кінь виламується з палаючого сарая... Ніч така страшна: вогонь, стрілянина, крики... Лежу, як зайаєня, в бур'яні... дух зачаїв. Не ворухнись, бо прийдуть приколють! Пожежа гуде, крокви падають, кінь крізь полум'я стогне... Червоне, нічне, страшне, волаюче — ото і все, що звідти. Ото мій кольор-локаль...

Надовго він замовкає. Шкодую, що нагадав Сергієві про Полісся. То драма його дитячих літ. Малоліток партизанський, він випадком був тоді врятований від карателів... Почувається, що пережите й досі ранить його. Розмова наша після цього більше не клеїться. Так ні на чому й не зупинились. Виходить, не так просто знайти повноцінний сценарій... Досить на сьогодні. Спати. Може, щось вирине в снах.

II

А вранці знову сліпучість, і білосніжність, і якийсь уже не страшний після ночі двигіт ударів по всім узбережжю. Б'є море, сяє побережною смугою, дарма що світ сірий, сіється дощ. Ліс на гірських крутосхилах мокро чорніє, лише шапки гір, як марсіанські полюси, зверху до половини вкриті інеем. Поміж каскадами підгірних будиночків, з-поміж весняної набухлості що темних садків де-не-де пробивається рожеве клубовиння: мигдаль цвіте. Цвіте ранньо, аж ніби протисезонно.

Щоранку з далечі побережної з'являється він. Син чийсь. Хлопчик того віку, коли фантазія цвіте і берегові дітлахи почувають себе Магелланами. Десь аж з-під рибальського обрію, з-над сліпучої смуги прибою, як і вчора, і позавчора, з'являється його темненька щуплява постать. Все виразніше проступає крізь мжичку, іде узбережжям, і мені одразу стає якось тепліше, відрадніше на душі. Безлюдно, гори в пошматованім прядиві хмар, сиво і мокро вони обснували по схилах ліси, море жене й жене крутогриві вали, буйок, незникний ні в яку погоду, хилитається десь серед лиснючої гойдави бурунів, пірнає та виринає між ними самотній, а тут — так само самотній на всім узбережжі — з'являється хлопчик. Мабуть, син рибальський. В чорненькій курточці, з-під якої палає комір яскравого пуловера, в сірій каскетці, він неквапом звершує свій щоденний узбережний маршрут. В руці — школярський оббитий портфелік, що його юний господар тримає якось ніби за вухо... На морі ні човника, ні суденця. Все в біляках воно, текуче, білогриве. Відкритість і непривіття простору. Досі нема рибальських суден, що нібито вже мали повернутись з Атлантики. А хлопчик є. Берегова далеч затуманена мгичкою, і з тої мгички щоденно, неминуче з'являється він.

Понад розламищами бетонного бурелому йде; наближаючись, часом перескакує з каменя на камінь, пристойть, вглядаючись у блідо-зелене, спінене безмежжя стихії. Може, і виглядає тих траулерів з Атлантики? Може, там батько його чи брат?.. Часом присяде на сторчма вивернутій брилі і, нахилившись, заглядає вниз, в шумовиння прибою, в його кипуче сяйво. Наче пита: "Що ти є? Чому світишся так?" tЧи, може, щось інше його там цікавить. Чи що море викинуло... Чи що викине? Срібну монетку, може, давно кимось кинуто на щастя? Чи вистежує він рибку якусь, або рачка, або дельфінат обранених (кілька днів тому й таких підібрали, — під час шторму побило їх об каміння). А може, і просто цікаво йому спостерігати, як іржаві погнуті рейки з кипучої піни вишугнуть і знову сховаються в шелесткім, мов весільна фата, шумовинні. Довго можна дивитись, як плавко лиже вода кострубату брилу, як на мить огортає прозорою текучою плівкою уламок сходів отих, що, зцементовані, перекособочені, світять з-під шару тонкої води плитами білого, подекуди аж тілесно-рожевого каменя; серед грубих бетонних брил ці плити біліють так ніжно, мовби мають в собі щось справді античне...

Ми не чіпаєм юного дослідника моря — не хочемо відволікати від стихії його увагу. Не треба нічого питати, не будем доскіпуватись, що він там шукає, бо, може, й сам він, той хлопчик, не зовсім ще усвідомлює природу своєї цікавості, не міг би, може, й пояснити до ладу, чим саме його приваблює вирування прибою, весняний неспокій моря.

— Юний сфінкс у червоному пуловері, — зауважує Сергій, стежачи за ним із балкона.

— І сам він загадка, і для нього кругом загадки... Кажуть, нібито в генах уже закладена потреба дослідження неосвоєного простору... Поряд з інстинктом і кольором очей закодовано потяг у невідомість. Якась гра: то море підкрадається до хлоп'яти, то хлоп'я весело крадеться до моря. З-під каскетки затяганої, з погнутим козирком червоніють нахльоскані вітром вуха. Кеди, видно, бували в бувальцях, воїга відстрибують так спритно, коли хвиля набігає... Личко худорляве, зосереджене. Надто ж коли хлоп'я отак присяде і, нахилившись, відкинувши портфелик, усе щось вистежує з терплячістю істинного дослідника. Іноді раптом само собі всміхнеться; сидить хвилину-другу, повите саявом усмішки.

Знати б, що спричинює той його справді загадковий усміх? Худорляве личко ясніє, розквітає все, освітлене білопінною хвилею, сама навіть усмішка освітлена, хлопчик у своєму невтомному пошуку ніби переживає мить натхнення. Між ним і морем ніби виникає якийсь контакт, не збагнене ніким іншим взаєморозуміння, виникає гармонія, породжена, й підтримувана чимось для нас недоступним. Отак і пройде з своїми розглядками мимо будинку, і ми його не запитуємо, що він шукає, до чого придивляється, нам просто гарно бачити цей його розмислено уважний обхід узбережжя, звершуваний за будь-якої погоди, бо для нього, аборигена, ні вітер, ні дощ не страшний, для людини такого віку, мабуть, нема ні вагань, ні сковуючих сумнівів чи смутку... Весь у полоні цікавості пізнання, у владі своїх ніким не знаних пошуків, він подеколи ніби й шторму не помічає, шумів його не чує, увесь задивлений, заслуханий у щось приворожливе, в нерозгадану мову стихії. Та все ж і під час задуми інстинкт самозахисту його не зраджує, мокрі кеди ні на мить не втрачають чутливої сторожкості, не забувають вчасно відскочити від хвилі з веселою хлоп'ячою спритністю.

Море шаліє, прибій стугонить, бетон, поламаний штормами, лежить всюди навалом, а над усім цим у цілковитій безтривожності, з своїми думками якимись щоранку бреде, бовтаючи портфеликом, юна людина. І щоранку несе в собі оту невситенну жагу вистежувати по берегу щось зовсім, може, незначне для нас, а для нього, школярика, таке важливе, таке вражаюче, що він сам собі всміхається, дивлячись униз, у світле білопіння прибою.

Пішло й пішло чиєсь дитинство, зовсім не схоже па Сергієве... Оператор смутковито проводить очима школярикову постать:

— Ось він, син. людства... Маленький капловухий геракл у каскетці... З антики прямує в майбутнє...

Надвечір стоїмо над морем, на одному з виступів пощербленої набережної. Погляди наші сфокусовані на темній цятці, що раз у раз вигулькує в морі між бурунами — то вона тоне, то знов виринає... Достоту живе якесь створіння борсається серед хвиль, з останніх сил бореться за своє життя. Неподалік готельні футболісти потішаються над одним із своїх, котрий, запізнившись, сьогодні лише прибув і, не встигши оговтатись, одразу зчинив був тривогу на весь берег:

— Людина тоне!

Стара вірменка, прибиральниця, заспокоїла новоприбулого форварда: ні, то буйок в бурунах, не людина...

Тепер і новачок, серйозний, — неговіркий, разом з усіма успокоєно дивиться в морську надвечірність.

III

Вночі все та ж декорація світу: море, вершини гір, місяць, що в дір'ях хмар, як сива медуза, пливе...

Сергій сьогодні менше сипле сарказмами, настроєний скоріше на філософський лад. Розлігся в шезлонзі, руки заклав За шию.

— "В беспредельных далях космоса наша планета выглядит прекрасным оазисом", — цитує когось. Улюблена його фраза, чую не вперше.

Згадуєм народного артиста, спільного нашого друга, який і іноді відкривається нам інтимним досвідом із сфери психо'логії творчості. "Буваю недобрий, буваю навіть злий, дріб'язковий, — зізнавався він нам одного разу. — Але перед виходом на сцену намагаюсь очистити душу, розбудити в собі що є найкраще, намагаюсь дійти стану, щоб у душі, звільненій від житейської скверни, зосталась сама чистота... Бо тільки тоді до людей дійде мій спів".

— Чудове правило для митця, — каже з цього приводу Сергій. — Так треба робити й літераторові, перш ніж сідати до письмового столу... І нам — перед тим як братись за камеру... Чистою душею співає! Звідси й божественність його співу, оте враження, що його найкраще висловила не зітхальниця-рецензентка, а проста полтавська селянка: "Коли Іван Петрович співає по радіо, мені здається, що в хаті... квітами пахне".

Відгук цей Сергій, певне, почерпнув десь у ярмарковій гушці, — в Сергія пристрасть блукати по ярмарках, по базарах. Можете несподівано зустріти його серед літа де-небудь у Кагарлику на районному торжищі, де очі вбирають глечики, горнятка, миски та полумиоти — свіжовипалені, мовби ще теплі, дзвенючі, — про такі вироби кажуть: вогонь печі дає дзвінкість, вогонь душі дав красу! Біля своїх творінь в незалежних позах посиджують над рікою часу і самі майстри — той покурює, а той просто сидить у задумі, спостерігає натовп. Гідність, самоповага майстра — ось тут вона владно й негучно живе. Нема метушливості, загукування, він сидить майже суворий біля своїх розмальованих виробів, і другий такий, і третій... Небагатослівні, ведуть торг лаконічно, достойно, без ярмаркової жвавості:

— Так буде?

— Не буде.

— А так буде?

— Так буде.

Тільки один з-поміж них — дідусь дрімучого віку, зрання вже, видно, чарку перехилив, бо, розчервонілий, надто весело рекламує свої ложки-ополоники:

— Без такого ополоника — хата порожня... Бери, молодице, то будеш хазяйкою!.. Та не перебирай — вони всі однакові... Що ними — битись?

— А може, й битись...

Каса дідова в недбальстві, забув уже, з кого взяв гроші, з кого не взяв, — підморгує до молодиць, наспівує:

Віддай мене за того, Що ложечки струже...

— Діду, ви — кіно! — сміються жінки, і нам аж тут, біля моря, той сміх їхній чути.

В Сергієвім настрої з'явилась великодушність — ознака того, що на пошті йому з віконечка усміхнулись чи, може, подали нарешті й листа або телеграму. В імпрровізаціях на теми рідного міста пробиваються ліричні ноти, постають вечорові алеї, канделябри каштанів... Навіть у ставленні до футболістів з'явилося щось схоже на прощення. Десь біля афішної тумби Сергій випадково почув сьогодні їхню розмову про новий фільм, думки хлопців дивним чином збіглися з його власними.

І одразу гнів змінено на милість:

— Не такі вже вони дрімучо й відсталі. Серед них попадаються доволі інтелектуальні фізіономії...

Такої вдачі людина. Думками знов повертаємось до того хлоп'яти, що ми його бачили вранці. Оті його обходини, придивляння, жага пізнання, усміхи загадкові — всій чомусь мають для нас значення.

— Вийшов, як із міфа, і знову пішов, як у міф... Мимо нас, узбережжям — у міфи майбутнього. Він житиме в третім тисячолітті, уявляєте? Ось для кого нам би ставити фільм. — Сергій, як завжди, швидко запалюється. — Фільм для сина рибальського!

— Про що?

Гримаса невдоволення з'являється на Сергієвім обличчі. Пуд сценаріїв, він нам нічого не дав, — їх відхилено безповоротно. І не тому, що всі вони такі вже безнадійні, можливо, інший хтось навіть знайде в тій руді щось варте уваги... А нам залишається знову шукати. Хочемо мати щось співзвучне життю кожного з нас, таке, що відповідало б нашим настроям, уподобанням, бо тільки тоді буде справжня творчість, пристрасна, зігріта душею... А такого ми поки що не знайшли.

Сергій, дивлячись на білосніжну побережну смугу, дає волю своїм фантазіям:

— Оте світло прибою, що знизу осявало хлопчика і що відкрило нам його загадкову, як у Монни Лізи, усмішку... Хіба само воно не є для нас чудом? Світло — це сама загадовість, принаймні для мене! Дивовижний, найбагородніший вид матерії, вияв її найдосконаліший... Границя її можливого руху. Неперевершено в швидкості... Воно — і хвиля, і частка... І, можливо, ще щось...

— Антипод космічної тьми.

— О, ви на жарти одразу... Але ж правда... Вершинний самовияв природи, її

шедевр! Зігріває і пестить... Витворює чар фотосинтезу... Диво із див! Недарма ж беремо його як образ чистоти, досконалості, найвищої енергії життя. Може, й справді тут відбувається перехід реального в ідеальне? Кажемо ж: світло розуму. Світло любові. Світло надії... Я хотів би знімати фільм... про Світло! Про Світло як таке. Так би й стрічку назвати: "Світло!"

— А як це тобі уявляється-на екрані?

Сергій не чує, роздумує, заглиблений в себе:

— Світло, скажімо, як зміст, а форма... Ну, скажімо: коло. Все в природі прагне дійти форми кола, опуклості, кулі. Планети і електрон, небесне світило і яблуко чи крапля води... І навіть мозок людський з його півкулями... Саме у формі кола природа, по-моєму, найповніше здатна виявити себе, свою досконалість. — Помовчавши, він веде далі: — Чув колись від одного циркача, що коло у них на манежі має сталий діаметр і такий він у всіх цирках світу: тринадцять метрів. Ні менше, ні більше — саме такий діаметр: інакше кінь по колу не піде, первуватиметься, заплутається... Треба неодмінно тринадцять. Чому? Просто кабалістика якась!

— Одначе так можна зачманіти, друже. Світло... Коло... Навряд чи це нам підійде. А якщо вже ми вирішимо робити фільм про Світло, то хай це буде стрічка про внутрішнє світло людніш... Колись ти, здається, збирайся сам написати сценарій?

— З являлася думка така. Про дитинство хотів... Але потім відмовивсь. Надто затемнене тло. Якись болючі уривчасті кадри вражень. Ніч розправи, кінь, що виламується з палаючого сарая... Червоно-багряна тьма, хаос. Горшки, і все... А ось ви змогли б.

— Теж про дитинство?

— Або про юність. Якось ви розповідали про себе, про друзів своїх. Чому б ііс зробити, скажімо, про оту чорну одіссею оточення?

— На цю тому — було.

— Смерчі вибухів, димовища баталій — не це я маю на увазі. Роздум про незнищенність людини — так це мені уявляється... Що вам світило? Що утримувало кожного з-вас у житті серед того вселенського хаосу? Які ви були насправді? Це ж, здається, про вас та ваших ровесників:

"Мы были высоки, русоволосы... Вы в книгах прочитаете, как миф... О людях, что ушли не долюбив, не докурив последней папиросы..." Тепер, коли відстань часу багато що стерла, пригамувала...

Ні, друже! Ні відстань, ні час цього не зітре. Як болять тобі твої поліські Лідіце, так болить і мені ота гірка, найтрагічніша стрічка життя. Є такий біль, що, мабуть, назавжди в душі запікається. Кровоточить — чого не торкнись... Закривавлений наш студбат, що стоїть у житах, схилившись над першою молодого смертю... І живий Дніпрогес, взятий на коротке замикання, де мертво горять генератори і полум'я бурхає з вікон машинного залу... Той смуток нищення, відчай, той біль, що вже перестає бути болем, — якими кадрами його передати? Нелегко? Виятрює? Болить? Чи, може, саме тому й варто братися, що болить?

— Так, так, ви це повинні зробити, — наполягає Сергій. — Більше того: ви не маєте права не зробити цього!

Фільм про найтяжче? їх, ніким не зафільмованих, воскресити й вивести на екран... Чи, може, це не зовсім навіть етично — друзів своїх вивести напоказ, зробити об'єктом мистецтва? Адже вони зовсім не готувались до ось такого, до екранного життя. Просто жили. Боролись. Ніхто з них не думав, що якийсь його жест, і слово, і вчинок раптом колись постане у світлі екрана для всіх. І, нарешті, що скажуть вони для нього, який житиме в третім тисячолітті, цесь поза межами нашого буття? Може, краще промовчати? Чи треба, щоб знав? Щоб почув їх і зрозумів? І все— їхнє щоб-взяв собі на карб?

Пичуваєш, що, власне, це давно вже в тобі назрівало. Може, ще навіть тоді, коли в шинелі демобілізованого прийшов на відбудову свого Дніпрогесу, до й зустрів того заслуженого кінововка, чия камера саме увічнювала хаос залізобетонних руїн. Робітник-освітлювач був йому потрібен. Хлопець, який досі цим займався, зірвався з руїн арматури, дістав серйозну травму, його відправили в лікарню, — тер— міново треба було кимось замінити, і цим кимось виявився ти. Велетенські руйновища гідропоруди, пороги, люге ревіння води крізь проломини в греблі — все це треба було зафільмувати, сама історія замовляла той кінодокумент. Дніпрогес — столиця турбінного світла, синя казка твого дитинства, вона мала знов відродитись! Загоївши рани, дніпровський красень мав знову постати до життя, повністю відтворити себе, і для цього народ не шкодував зусиль: роботи велись вдень і вночі, і сам ти ночами лазив серед руїн із своїм світильником, дерся, перебігав над прірвами, спритний, як мавпа, без запізнень з'являвся на перший поклик, висвітлюючи онопом проміння то те, то інше із цього хаосу, бо навіть руїни ці не повинні були пропасти для вічності — мали промовляти вони мовою факту, і звинувачення, і застороги. Все, до чого тільки торкалося світло рефлектора, було тобі там близьке й дороге, і зраний дух твій знаходив живлющі бальзами в самому повітрі народної відбудови, в напруженій стихії робіт, що радісним запалом нагадували ентузіазми перших дніпрогесівських ночей... Освітлювач був із тебе сумлінний, але як він тебе ганяв, той старий кінововк у гумових, завжди загрязнутих чоботях! Ні поважні літа, ні астма не заважали йому бути невтомним, запалювати всіх ловецькою своєю жадобою. Лови кадр! Лови мить! Не це! Оте! Оте! А чому саме оте? Тріснутий бетон, темна вода в гуркоті вирування, зеленавий лишайник на камені... Навіщо воно йому? Все, все дороге. І тільки вхопив, шукає іншого, шукає отак упродовж цілого життя. Головне — вхопи, не пропусти. Потім уже розберешся — яка цінність того шуканого? Поки що навіть імені йому нема: "Оте, оте!" Часом ти щиро дивувався тому товстому астматичному кінововкові, який не розгубив жар життя, серед осінньої мокви ганявся за своїм "оте" до впаду. Чи, може, і вся сіль саме в тому, що десь воно є, але вислизає від тебе, не дасться тобі? Може, і вся звабність, що воно, як зайчик н-роменя, безкінечно втікає і, не давшись, полишає тобі лиш неспокій, розпалює нову жагу?.. Пізніше ти й сам зазнаєш цього стану, цієї одержимості, вовчих хронікерських апетитів, які спершу тебе лише дивували. Та якраз,

може, тоді, коли робітником-освітлювачем терпляче стояв уночі серед бетонного хаосу, й пробуджувався в тобі вже митець, якого— назавше заповнить світлопис екрана? В текучих стрічках розкадрованих знаходив щось спільне з художніми фризми антики...

— Велике мистецтво ставить великі питання, — казав старий. — Вічні, споконвічні питання, вони справді для людства існують, тільки щораз виникають в іншому вигляді... І хто їх зумів поставити перед своїм часом, змусив над ними замислитись, той не даром жив на землі...

Поступово міцнішала дружба з кінововком, з тим пожадливым, завжди ніби запаленим від бігу, сивим уже трударем, який півсвіту обгасав із своєю кінокамерою. Сивогривий і неохайний, з першими бійцями вдирався він у концтабори Європи, щоб вхопити на плівку тіні людей, ходячі живі кістяки... А колись, ще юнаком, зафільмував останній похід лоцманів через пороги, через Ненаситець, що мав невдовзі бути затоплений. У хвилину доброго настрою, у вечірніх сповідях старий любив похвалитись кадрами своєї молодості, коли фільмував він саму історію в її шалеиствах, у найкрутішому злеті, коли дід Яворницький, дивак, академік, козацька душа, стоячи з лоцманами на плоту, віддалявся від кінокамери, відпливав ніби в іншу реальність, махав брилем і щось буйне гукав крізь ревіння порогів тобі в об'єktiv...

Давно вже нема кінововка. До останнього не міг вгамуватись, шкодував усе, що отого, найголовнішого, він так і не встиг... Але саме він прищепив тобі любов до непокійливої своєї професії, взяв з тебе слово, що й після того, як він сам, старий невгамовець, уже опиниться "за кадром" (так він сказав), ти візьмеш на себе і його "Аймо", улюблену його кінокамеру, перебереш на себе і всі непрожиті клопоти майстра, крізь його об'єktiv невловний ловитимеш світ... "В тобі щось є, Колосовський, — казав незадовго до фіналу. — Недарма ти з еллінами запанібрата... Умієш вхопити ядро події, вилущити кадр із руди неістотного. Не вчивсь спеціально? А я? А Довженко? Кінематограф любить варягів. Гладеньких багато, а сюди дай кострубятих приіпельців із гострим оком, із свіжим поглядом. Ти маєш зір, Колосовський, відчуваєш світло, ритм... І взагалі — мислиш... Ну, а вся ця наша алхімія... Не такий чорт страшний, як його в кіноінституті малюють!..." Повірів у тебе, допоміг упевнитись у своїх силах, і ось, замість того щоб вести розкопки, вимучувати дисертації, сам гасаєш по світу, як "Летючий голландець", і причиною все той же завжди захриплий від крику, від надсади твій перший учитель, який ніби передав тобі і зятятість, і псвтолоііпу жадобу відтворити на плівці розвихрений життєвий макрокосм. Живеш, проймаючись почуттям, що справді знайшов себе в цій стихії, дедалі частіше сприймаєш довколишнє в чудернацькому мигтінні кадрів, і вони розпалюють тебе, твою невситенність, бо ти — їх ловець, розшифровувач, відбирач. З розшарпаними нервами, з жаданням майже фанатичним ладен гнатись за вподобаним кадром, добровільно висвятивши себе на цю вічну ловитву і навіть лаврів особливих не ждучи, — замість лаврів частіше здобуваєшся лиш на колюче глодиння, а короткі радості знахідок знову кінчаються невдоволенням.

"Лови! Лови кадр, Колосовський!" Впіймай і увічни! Зупини час на його шаленім

скаку! Застав зупинитися мить — прекрасну чи навіть потворну. Чим не доктор Фаустус в його дерзновеннім бажанні? Кожну росинку життя, наймиттевіший зблиск його зупини — і станеш чудодійником, бо осягнеш те, чого ще нікому не вдавалося осягнути. Та, невловне ніким, воно поки що й тобі не дається...

Нудьгуватимуть парочки, дивлячись твою одночастинну стрічку перед повнометражним коханням, нетерпеливитимуться, щоб швидше закінчилась твоя хроніка буднів. Ще одна новобудова в металевих каркасах, в холодності кранів... Комбайни, що вийшли на першу косовицю... Навіть у таке ти намагався вкладати душу. Поетична документалістика, вона ж таки можлива! Не хотілось, щоб хвили банальностей затоплювали екран. Ти — документаліст, миттевик, в тобі, здається, виробилась з часом навіть своєрідна психологія документаліста, людини-миттевика. Йдучи крізь метелицю днів, ти відбираєш їх для екрана, дивишся на них мовби з майбутнього, камера твоя приборкує вихор, сам ти маєш бути об'єктивний, як бог. Власний твій настрій, радість, а надто ж смуток, він мав лишитись за кадром, ти повинен дати факт голий, як цвях... А де ж "оте"? І яке воно в тобі самому, в твоїх почуттях? Наскільки виявляє себе в індивідуальних особливостях твого світобачення? В кінорепортажах не дуже розженешся: хроніці днів не до твоїх суб'єктивних емоцій та філософствувань... А розженешся, то ще потрапиш і в наказ за перевитрату плівки: порушив ліміт!

Тепер відкривається нарешті можливість. Так розкажи ж. Виведи на екран отих, що, крім тебе, ніхто їх не виведе! Але як? Якою має постати ця стрічка? У яких тональностях, у барвах яких? Но однуше нычъ виддаси напруженим роздумам. Бо хто з певністю скаже, на яких шляхах маєш шукати оте своє невловне "оте"? Є стадія, коли вже трібі ніхто не порадник. Мабуть, кожна людина сама повинна шукати найкоротшу дорогу до істини...

IV

Отже, стрічка...

Образ Людської Ріки, важкої ріки горя, міг би вперше з'явитися тут. Сухими, безводними балками тече безкінечна людська ріка.

Якщо хто дивився на неї згори, з літака, то, мабуть, такою і бачив: як всіма річищами балок, під жерлами гармат, що їх уже наводять із пагорбів танки, тече й тече вона, ріка людей, сіра лавина людських життів... По долинах. По тернищах. По вигорілому, стирлованому дну байрака — безліччю чийхось понурених доль, зарослих облич, розпечених дум і світів, що їх темну жароту понуро несе в собі кожен, нічим, окрім горя, не схожий на інших...

І друзі твої, десь там вони йдуть, у далечі літ, серед спраглих степів. Закурені, в поруділих, закривавлених гімнастюрках...

Десь там...

V

Гора над містом.

На горі — тюрма.

В тюрмі — ми.

Kriegsgefangenenlager. Таке слово. Залізне. Мурами, колючим дротом відділені від решти планети. З чотирьох вишок, з чотирьох сторін світу чатує на нас одноока кулеметна смерть. З усього живого zostались нам одні тільки мухи, що рояться над нами, обліплюють, як вороння. Десь є орли, є леви, чайки білокрилі, а тут тільки мухи. Рани, та палиці наглядачів, та повержені — ми. Душить нас сморід, спалює спека, і майже щасливцем вважається той, хто встиг захопити затінок під муром. Повно нас на всіх поверхах, нема де ступити на сходах, нами кишить подвір'я. Зоднаковілі у своїй поверженості, валяємось, перебуваючи в якомусь трансі; з пригаслими мізками, з пригаслими очима, з кожним днем наближаємось до тої крайньої межі — межі останнього збайдужіння. На півдвору — клоака, криваве дизентерійне багно. Там корчаться люди. Конають, там і вмирають. Смерть нікого вже не дивує, вона перестала бути загадкою, таїнством.

Скільки нас тут? Кажуть, сто тисяч. Сто тисяч безіменних, не пронумерованих, повержених у нічогість. Кинутих на розправу мухам і цьому смердючому сонцю.

Тануть день відо дня наші сили. Згасаєм. Щодалі більше випирають ребра, відростають бороди. Скоро будем такі, як оцей висхлий людський скелет, що, згорблений, сидить перед нами на спеці тюремного плацу і тихо, безсило плаче. Горо його величезне. Всі події, всі лиха й проблеми світу можуть, виявляється, померкнути перед таким:

— Вкрали котелок...

Вкрали котелок! Стоїть на колінах, як до молитви, озирається без надії, в безсилах своїх сльозах. Нема котелка. Тепер він приречений. Тепер він не зможе одержати навіть порцію тієї відвотної, з червами баланди. Губи його, що перед цим, скривлені болем, щось шепотіли про домівку, про дітей дрібних, — вже не в силі шепотіти, тремтять, висхлі, пергаментні, безжиттеві. Приречений він і усвідомлює це. Не просить, не вибагує допомоги, бо нема тут такого, хто б йому допоміг. Решетняк з його добротою, звичайно, перший би відгукнувся, але сам він змушений підставляти під черпака засмальцьовану свою пілотку, — тільки ця його пілотка поки що й зарятовує нас.

Десь сім'я з дрібними дітьми, десь життя, яким він жив, а зараз тільки ями очей, ще здатних наповнюватися сльозою, підлобні провалля, з яких, може востаннє, лиш отим блиском сльози прозирає тайна людського життя... Він не шукає нашого співчуття, він змирений з найбільшим своїм горем, яке колись би потрясло, схвилювало б і нас, а зараз майже безсиле пробити важку липучу сонливість наших виснажених душ. Невже ми втрачаємо дар співчувати? Це було б найстрашніше. Холодна гора є для нас не просто місцем ув'язнення, жаховиськом табору, вона стає поняттям. Здається, вона, на те й розрахована, щоб розчавлювати, спустошувати, руйнувати людину. Так, неволя руйнує людину більше, ніж рани, ніж хвороби, ніж голод, в цьому я переконався тут. Найбільша небезпека, що її таїть проти нас Холодна гора, — це здатність робити нас байдужими один до одного, повергати в стан очужілості, роз'єднувати, обривати

зв'язки між людьми. Ненавиджу власне безсилля і цю очужілість, яка не віщує добра. І я вдячний Решетнякові, який таки спромігся на слово: дораджує нещасному піти он туди, де клепають, де утворився вже цілий цех клепальників, — може, вдасться там хоч за обмотки вимінити консервну бляшанку.

А були ж ми людьми! Знали дружбу, ходили в атаки, вже з яскравістю галюцинацій ввижався мені той гарячий червневий день, коли з своєю штурмовою ротою я вдираюсь до Харкова зі сторони Білгородського шосе. Не лякала нас тоді смерть — хто був у бою, хто пережив щасливі екстази наступу, той розуміє цей стан... Тільки якщо вмерти, то саме у штурмі, на льоту, визволяючи рідне місто, — адже воно варте того... Це була майже ідея фікс: якщо кінець, то тільки так, десь отам, на майдані Дзержинського перед Держпромом, влетіти і впасти, як падали колись гінці — вісники перемоги — на майданах античних міст... Трохи картинно? Але ж і картинність чогось таки варта, якщо вопа готова підтвердити себе такою ціною — власним життям? В кожному разі, тобі з тим юнацьким ідеалізмом, з тими хай навіть трохи честолюбними видами легше було вставати в атаки... Чавили, чавили фашистську гидь, а тепер вона опинилась над нами на вишках. Нема пахощів життя, тільки сморід, міазми тюрми. Світ, спотворений, опоганений фашистами, став не схожий на себе, він ніби помертвів, для нас він тільки суцільна тюрма і тюрмою буде, аж доки смерть або зброя знову в руках, і знову штурми, атаки...

Уночі всі безшинельні намагаються втиснутись до приміщення; поміж клубками тіл, що завалюють сходи, нам деколи вдається пробратись аж на горішній поверх. Звідти, з вершини своєї в'язниці, намагаюсь крізь темряву ночі розгледіти те, що ми колись з тобою любили. А любили ми Шевченківський парк в шелестючих купках осіннього листя, і білу колонаду нашого головного корпусу на вуличці Вільної Академії, і вечірні ліхтарі в ореолах туману... Нічого нема! Безжиттєвість. Кам'яні хащі зануреного в темряву міста. Царство мороку й патрулів, а десь звідти, з недавнього, висяє тобі твій Дніпрельстан радісною повинню турбінного світла, що його у вигляді плану ГОЕЛРО колись полишив Україні Ленін. На твоїх очах розламувалась начинена динамітами гребля, люта руїнна вода, ринувши потопом, пішла на плавні, де ще повно було обозів та військ, спадало озеро Леніна, вилазили з води оброслі слизьким мохом пороги, — і тепер аж сюди, пн Холодну гору, рйвугь вони тобі похмурим первісним ревом.

Такі тут ночі. Крають душу болями втраченого, топлять потопом темряви... А вдень знову цей огидний стан збайдужіння, коли виснага зморює тіло, і свідомість уже ледве тліє, і сморід баланди сприймається як найхарактерніший сморід неволі. Все пережите лише маренням з'являється подеколи із неймовірно далеких казок-ірреальностей. Бо й зараз не всюди ж вишки і дріт? Ще й зараз, може, десь, хоч у джунглях, чути людський сміх, люди знають радощі й кохання, а ви, заживо страчені, думаєте тут лише про харч та про втечу!

По той бік тюремної брами день у день вистоюють чийсь жінки й матері, ці вічні шукальниці, невтомниці, що ось так, з клунками, босоніж, ходять від табору до табору,

не минають і цієї залятої Холодної гори, сподіваючись у її невольничому вавілоні віднайти,, вигледіти свого. Холодна гора вже має свою чорну славу: тут один з найбільших концтаборів України, і курні шляхи цього літа звідусіль ведуть сюди ватаги збідованого жіноцтва.

Решетняк очима весь час у той бік, в юрмища жіночі. Не губить надію, має таку певність чоловік, що рано чи пізно з'явиться біля табору його Катря, побачить він її в натовпі перед брамою, опалену вітром, з дитям на руках. Адже ж десть вона є, колись таки домандрують до неї його записочки, що їх він, ухиляючись від палиць наглядачів, не одну вже перекинув у натовп... Надією живе чоловік, тільки вона, здається, й підтримує його дух у цім невольничім пеклі. Хапає штурхани, стусани, а потім таки знову ворожить коло воріт, де котрийсь із наглядачів, здивований незвичайною впертістю в'язня, іноді навіть дозволить собі вдатись до жарту:

— На волю так дуже хочеш? Але на волю вам звідси, голубчики... — і вкаже нагаєм угору: — ...тільки через небо дорога!..

На межі крайнього виснаження розпалена психіка раптом виявляє дивовижний спротив згасанню, буйні спалахи таємничих "сил життя в останній напруженості дарують тут людям незвичайні художні видива. З буття реального людина переноситься у світ галюцинацій, вона стає... "мусульманином" — так на своєму жаргоні табір називає доходяг, тих найвиснаженіших, майже безтілесних, хто вже переступив поріг у царство маревного, чиєму розпаленому зорові, замість табірної багна, малюється розкотистий світ фантазій, хаос прикінцевих найяскравіших малювань... Якщо пішов котрийсь спотикаючись, наче не при тямі, або сидить з поглядом відстороненим, немов накурившись опіуму, якщо губи цього самі шепочуть до муру щось ніби молитовне, а очі іншого блукають угорі понад вишками, десть у неземному химерійному світі, — так і знай, то вже "мусульманин", недовго йому топтати табірний брук. Решетняк хоча й не дійшов ще стану "мусульманина", але й він, буває, раптом схопитись зі сну і — як очманілий: "Іде, йде!

Біля воріт уже, он вона з дитям на руках!.." І подався до воріт.

Просто загадково це все: тіло неживе, а мозок горить в останнім зусиллі, дух сам малює оті буйні, яскраві химерії, прощальні фільми розпаленої психіки... Чи, може, вони якраз Решетняка найбільше й підтримують, не відпускають із життя?

Інколи нас ведуть на роботи. Крізь розчинену браму виходимо в гамір спекотного, до невпізнання очужилого міста; Під посиленням конвоєм женуть кудись, — сунемо з гори сірою колоною, плентаємось, істоти в лахмітті, найнужденніші нуждарі цього дивного світу. Босі ноги наші горять від каменю оруковиці. В напівмряці виснаги, з притемненою свідомістю йдемо в розпашілий камінь, в тунелі задушливих вулиць. Бачимо на тротуарах людей, якихось недійсних, пониклих, каламутяться плями облич, пойнятих болем туги і співчуття.

Ніщо так не принижує, як безправ'я. Є щось ганебне в тому, що тебе пильнують, ведуть під автоматами, підгійкують, як на худобину. І все ж ми спокійні сумлінням. Випростано ступає субіч мене Решетняка, що навіть з-поміж нас виділяється своєю

кістлявою маслакуватістю; з другого боку якось аж злісно гордовито крокує з люлькою в зубах, у кашкеті набакир Давид-кавказець, що його Решетняк уперто іменує Шамілем. Для інших — він один із сірої безлічі, і тільки для нас із Решетняком цей хлопець повитий світлом незвичайності: знаєм про нього більше, ніж будьхто, знаєм, якими грозами володів цей Шаміль, і наша спільна тайна робить нас мовби ріднішими в табірній веремії... Шаміль так Шаміль — друг наш не заперечує. Головне, що вартіві навіть не підозрюють, ким був цей чорний, дистрофічної худорби кавказець на полі бою, як змітав, спалював фашистську піхоту своїми вогняними смерчами... А зараз навіть прикурити нема чим і нема чого. Люлька порожня, давно в ній не було тютюну, але вона міцно стирчить, стиснута в зубах, мовби промовляючі до тротуарів: "Ми ще живі. Ми не зломлені. Ми зробили все, що могли".

Але часом наступає чорна депресія, відчай здушує так, що вже ти ладен на все, ладен би голіруч кинутись хоч і на багнети... Хто найбільше підтримує нас у хвилини душевних криз, так це Решетняк. Спокоєм, розсудливістю своєю підтримує, бо розсудливе і мрійливе — це в ньому якось уживається, поєднується за всяких умов. Коли захлинаєшся від розпуки, коли, здається, попереду жде тебе тільки смерть або божевілля, ось тоді Решетняк приходить на порятунок заиеналій душі, виводить нас із очманіння своїми спокійними видивами з'яшісної звідкись його. Катерини — смаглощокі мандрівниці з дітям на руках. Буде вона, неодмінно буде! Тільки треба не піддатися висназі, дотриматись до тієї заповітної миті.

— Ставаймо! Хутчій! — щоразу віп розбуркує нас, коли десь починають шикувати для робіт. Бо на роботі, бувал, щось таки перепаде від людей, а головне, може з'явитись отой один із тисячі шансів, ота просвітліша, після якої не дорахуються пас конвоїрі!..

Цим тенор живемо.

На роботі нам дають лопати, — маємо перекидати горіг вугілля. Сізіфів труд. Вибухаючі курявою, шерхоче вугілля, скрегочуть лопати, чманієм, обливаємось потом у чорній хмарі, наковтуючись вугільної пилюки. Решетняк і Шаміль, знаючи, що мене ще не зовсім відпустило після контузії, оберігають як можуть мою персону, заступають від вартових, чую шепіт біля себе: "Неповну лопату набирай..." Незабаром всі ми вже чорні, як шахтарі десь у забої. Ние все тіло, від голоду корчать спазми. "Давай, давай, русі". Антрацитові гори сунуться нам на лопати, знов скрегіт, підгійкування, вибухи куряви, — люди в ній чорні, як звуглені, працюють без передишки. Незрозуміле, навіщо його перекидати — з купи на купу? І де ми є? Здається, біля. електростанції? Давай, давай! Когось уже б'ють, іншому пригрожують автоматом. Угнічує марність цієї праці, Ті жорстока безглуздість. А де ж обіцяний підобідок? Не буде його! Не заробили! Води попейте, і все!

Знову шикують, — ледь ноги тягнемо до воріт. Конвоїри біля нас невідлучно, з погрозами, лайкою, дула автоматів вистежують кожного, хто лиш спробує озирнутись убік. Під парканом якась бур'янина запилюжена. Один нагнувся, зірвав на ходу, взявся одразу їсти ту бур'янину. Відважно якось їв, ласував бур'яниною, дивлячись конвоїрові просто в вічі. "З'ім оцю травинку і житиму! Не замориш мене! Не знищиш!" І чужинець

саме так витлумачив. Як виклик... Як бунт. Холодно дивився своїми голубими вилупкуватими очима. Витер брудною хусточкою зіпрілого лоба. Заховав хусточку до кишені. Поволі видобув "вальтер" важкий з кобури, наблизився і... вистрелив полоненому просто в живіт.

Варта, оскаженівши, підштовхує нас прикладами:

— Век, век! Не озирайся!

Скорчено тіло ще звивалося, повалене під парканом. Якщо передається на відстані біль, то десь здригнеться цієї миті материнське серце. Безіменний. Чийсь. Ненайдений. Зоставсь у пилюці лежати, а колона далі пішла. Звуглена, понурена, мовби придавлена тягарем думки: невже аж так знецінилося людське життя?

Коли витяглись на вулицю, зітхнув Рошотняк:

— За травинку...

Мовчимо. По якомусь часі кавказець вийняв люльку з зубів:

— Не за травинку він його.

— А за що ж?

— За те, що не раб. За тс, що людина. А якщо людина — довіку ти ворог цій наволочі фашистській...

І люлька знову в зубах. І далі вже мовчимо до самої Холодної гори.

Біля тюрми жінки з передачами накинулись па колону, і котрась, відпихаючись від конвоїрів, таки встигла ткнути Шамілеві паперовий кульочок. В таборі, коли розгорнули, виявили в кульку... локшини чорної грамів із триста... Яке це багатство тут! Вмостились під муром своєю змовницькою трійцею, й чорними від сажі руками було обережно повністю розгорнуто газетний кульок. Багачі, ми зараз мали його поділити на трьох, кожен одержить свою пайку, одержить і з'їсть.

І, обережно ділячи, відчув я раптом на собі чийсь погляд, гіпноз жаги, мовчазний крик голоду. Глянув і бачу, як стежить за мною, за рухами моїх пальців той, що котелок у нього вкрали, що казав — має вдома дітей дрібних... Ні, він не посмів у нас просити. Тут не роздають. Тут нема щедрих. І, може, саме тому, що він не їросив, не принизився до канючіння і що самий погляд його якоюсь змороною чесністю мовби нагадав нам норми іншого життя, — переглянувшись з товаришами, відчув їхню мовчазну згоду: гаразд... не заперечуєм...

І розділилось на четверо.

— Бери, товаришу...

Він аж не повірив. Не спромігся навіть подякувати. Нагнувся, тороплено згріб свою долю з розстеленого кулька, шаснув геть, провалився у натовпі.

Ось коли душа відчула полегкість! Вперше після днів і ночей неволі, після всіх принижень полону кожен із нас пережив ніби мить оновлення, ніби просвітленими очима? глянули один на одного... Бо коли знайшлося в тобі щось таке, що перемогло спазми голоду, крик шлунка — ти ще не звір, ти ще людина!

VI

Невже це починаються галюцинації?

Лежиш під муром тюрми, спека жахтить, вишкварює ці людські кістяки, а лиш очі приплющиш — уже біла-біла в снігах земля, їсти б той сніг свіжий, морозний. Голову б занурити в нього, остудити жар...

Вдосвіта, бувало, ще темно надворі, а нам уже гук: "Підйо-о-м-м!" Товплячись у дверях, вилітаєм з казарми у ніч, у сніг, на темний вогонь пічного морозу. Серед кучугур зблискують голі спини — хлопці натираються снігом до пояса! Потім за лижі — і на Єнісей. Поруч тебе всі в масках ідуть, в підшоломниках, під вовняним забралом навіть Решетняка не впізнати. Переважно сибіряки все там були — той із тайги, а той із тундри, деś аж із-за Полярного кола... Не одному з них світило ночами на околиці неба північне сяйво, той дивовижний екран планети. Всіх підняла, покликала до зброї велика тривога, спільний обов'язок — відборонити Батьківщину...

Часто тут згадуєш побратимів. Позбавлений усіх прав, що їх за людиною визнавалось одвіку, ти зберіг тільки це — право на згадку, на творчість уяви...

Океан чистоти і саява. Могуття і роздолля планети — Сибір, ясний, білосніжний. І серед тих білосніжних просторів ешелони летять — один за одним на фронт! Попід усі семафори гуркоче ешелонами щойно сформована сибірська дивізія, і деś у ній серед людей у кожухах — ти.

Надвечір розгулюється завірюха, небо сліпне, розбуптоване сніговертю. Зупиняється ешелон, а рейки ще співають морозом. Біля залізниці на кряжі, на одному з кряжів Уральських гір, стовп із написом: "АЗІЯ — ЄВРОПА".

Веселими юрмищами, по-ведмежому незграбні, у валянках, у цупких полушубках, бійці висипають з вагонів, поглядають вперед: чого стоїмо? Колію перемело чи за стовп зачепились? Борюкаються, грають у сніжки, дарма що сніг не ліпиться — сухий, розсипається, як пісок.

Вечір заходив, і низьким було небо. Колосовський з Решетняком стояв, дививсь, як вітер намітає снігу біля стовпа, як росте поволі пагорб замету, схожий на величезну компасну стрілку, повернуту вістрям... невідомо куди. Обом кортіло знати: куди? З гір свище, хурделить, одначе зима не лякала, дужим почував себе Колосовський тоді, ладен був зчепитись врукопаш хоч з власною долею. Обгорів на сибірських морозах, темна вишнева засмага запеклась на щоках. Очі — глибокі й гарячі — знов і знов читають той напис: "АЗІЯ — ЄВРОПА"... Межовий знак планети, знак великого порубіжжя. Звідси, з перевалу, ешелон твій, здається, ще навальніше помчиться вперед, і незабаром ти знову в бою утверджуватимеш себе, свою і батькову честь...

Гурт бійців підійшов, оточив стовпа. Більшість із них вперше переступала поріг у Європу. Хомичок, сміхун, забавляк, розкарячився, валянки роз'їхалися в снігу:

— Одна нога в Азії, друга — в Європі!

Котрогось, у самій гімнастюрпі, товариші ведуть до вагона попід руки, заступаючи собою, щоб не попався на очі командирам, а він, захмелілий, пробув вивільнитись, "куражиться":

— Не хочу в Європу, там — дюдя! Я — азіат!

І не розбереш — жартує чи всерйоз.

— В Європі хоч постріляємо, — бадьориться Хомичок. — По живих мішенях!..

Нічні вилазки найбільше його цікавили. Йому, худошийому, майже підліткові, й війна уявлялась головним чином як діло нічне, схоже чимось на гру, на мисливське азартне промишляння в безкінечній темряві.

Коли знов застукотіли колеса вагонів, Хомичок підкотився на нарах до Колосовського:

— Товаришу сержант, а в розвідку ви ходили? А живого "язика" брали?

Мав чим поділитись. Фронтіві оті ночі, о, він їх добре знав! Ночі звірино-скрадливих кроків, наелектризованих нервів, недобрих шепотів, ночі підступностей, коротких ударів, передсмертних харчань... Ночі зла.

— Не було б цих ночей, якби ті не полізли... Розбуркати ненависть легше, аніж спинити...

Причаївшись, слухав Хомичок. Опинившись на фронті, хлопець показав себе. Як барсуків, луцив тих мишастих по Воронезьких лісах. Бідолаха, теж не минув колючих дротів табору. Лише на якусь хвилюк заглянув його здалеку Богдан у білгородській загорожі, коли шикували одну з партій до відправки. Знітившись, стояв Хомичок у хвості колони, обшарпаний, без пілотки, але звіддала ще всміхнувся своєму сержантові змученою усмішкою. "Де ж це ми? — наче питав. — Як це все сталося? Ми ж їх так колошматили..." Колону погнали, і сибірячок сумно й прощально помахав їм рукою...

Ніщо подібне навіть не уявлялось тоді, на тому уральському кряжі. Крізь хуртечу зимових циклонів, крізь вирування снігів летіли й летіли ешелони, аж поки десь пізно 'вночі знов пролунала команда:

— Підіймайсь!

По тривозі вискакували з вагонів: станція якась, вогні ліхтарів каламутяться в завірюсі, а перед вагонами просто на снігу — купи новісінького злежаного обмундирування. Літне!

— Перевдягатись! Нагрілись в кожухах! Одержуй весняне!

І в сніговій круговерті завихрилась уже людська жива круговерть. Летять геть кожухи, валянки, шапки й підшоломники, штани ватяні шпурляють в сніг, — застаються батальйони в самій казенній білизні, пританцьовуючи, метушаться біля куп нового, складського, розхапують із щедрих старшинських рук шинелі та кирзу, важкі ходаки та обмотали, плутаються, сперечаються, приміряють, — в того рукава короткі, в того довгі, тому два лівих попало, тому два правих...

Інтенданти владно порядкують, покрикують:

— Не перебирай! Тут не военторг! Бери, які дають! До Берліна вистачить!

Решетняк, радий, топчється босий у снігу, цокотить зубами, сніг тане на тілі, але усмішка не сходить з лиця, бо ж видають легке! Отже, на південь! Туди, де весна, де Україна!

Шугають у завірюсі білі постаті, скрізь гомін, переклик, веселий шарварок:

— Прощайте, піми!

— Хапай швидше, бо в підштаниках зостанешся! Було щось буйне, зухвальське,

нездоланно безстрашне в цьому перевдяганні на снігу серед хурделиці. Скільки глянь, вся величезна вузлова клекоче збудженим людом, вподовж вагонів натовпи, гуки, — дивізія оновлюється, міняє личину на весняне! В білих завіях, в самій білизні білі постаті то зникають, то з'являються, земля і небо злилися в заметільнім шабаші, і здається, вся планета вже населена тільки цими створіннями в білому, що всюди підстрибують, скачуть у повітрі, витанцьовують, мов якісь легкі, безтілесні духи війни, невагомі ельфи Півночі...

Звідти, з розвированої хурделиці, попали просто в березневий каламут, у весняні багнища війни. Через ліси йдуть. Через розгаслих полів трясовину, ^ерез руїни темного розваленого міста.

— Де ми?

— Кажуть, Воронеж.

— Був Воронеж.

— Був і буде Воронеж!

І знову багнюка, розгаслі поля, сішни, зігнуті під тягарем кулеметів та бронебійок. Ліс. Чорний ліс, повен грізного шуму, і чорне небо з-за лісу з відблисками загравищ на хмарах, з фронтовою багряністю, що робить темінь ще глибшою, ще похмурішою. Все перейдете: і ліси чорні, і ліси денні, що потім взеленіються вам весняно. Затиснувшись десь на узліссі в окопі, почуєте кування зозулі. "Ку!" та "Ку!" — лункими краплями падатиме в зелені, військами нашорошені хащі. І кожен звук її крапельастий буде там дужчий за гарматний постріл.

А якось удосвіта, коли балка, що була вам нейтральною, налилася туманом, побачили: внизу, на замінованім полі, коняка пасеться. Крок за кроком переступала в траві, а з окопів усі на неї дивились.

— Пельмені ходять.

— Не пельмені, а Лиска.

— Троянський кінь!

Зовсім спокійно, безбоязно поводила себе та нічийна шкапина, невідомо звідки заблукавши на заміноване поле, на свою смертельну пашу... В сутінках світання, крізь сріблястий туманець з графічною чіткістю виділявся її силует. Де взялась вона в цій окрузі, як вижила серед артилерійських ураганів, щоб забрести сюди й, не харапудячись, пастись? Кожну мить вона могла зникнути в полум'ї, в гуркоті мінного вибуху. Бачили її, безперечно, і з того боку, але теж чомусь не стріляли, мовчки вистежували її, схожу . на тінь. Дивовижа, містика, чортівня якась: там, де ніби ж то кожен сантиметр землі начинений спресованим вогнем і смертю, коняка, накульгуючи, спокійно просувається крок за кроком і, всупереч всьому, не гине — нагнулась, мирно щипає між мінних дротиків свіжу, соковиту траву...

— Фоєр!

— Огонь!

В буйнім гротеску постав той ранок, коли залізним смерчем Наскрізь пробивало, трощило ліс, і злущена кора осипалась на ваші каски, і зелене оббите гілля встеляло

вам, може, останню дорогу.

Яро зеленіє перед очима нічийна безжиттєва балка, бійці, залігши, бліднуть безстрашною блідістю напруги, вже ми не дихаєм і з чимось прощаємось, і страху не відчуваєм перед тим, що насувається, бо то насувалась — АТАКА! Так би й дати титром через увесь екран:

Святе божевілля атаки

В тобі поглинай все...

Встали й ринулись. Балка повнилась вирівніям диму, в одному місці серед змішаної з землею трави погляд летючо креснувся об щось блискуче: на піднятій вгору копиті стерто блищала підкова...

Крізь тріскотнюву атаки вже чути вам від німецьких дзотів різкий, ніби металевий, собачий гавкіт. Все ближче дзоти, обнесені рядами колючих дротів. Бачиш, як перед самими дзотами Решетняк, налігши, люто виламує кілля огорожі, аж кров порскає з свіжопорваних колючим дротинням рук. Від дзота січуть і січуть крупнокаліберним, вівчарка, захиляючись своїм залізним гавкотом, на прив'язі аж підскакує в конвульсіях оскаженілості, і так само скаженіє збоку дзота офіцер у кашкеті з кокардою, вимахує раз за разом парабелумом, комусь командуючій: "Фоєр! Фоєр!" Аж поки Хомпчок, прицілившись, всаджує кулю просто в його фашистську кокарду. В образі того зсатапілого офіцера, в сікотняві куль, що риють землю перед вами, в залізному захилянні вівчарки, що оскаленою пащею виростала перед вами на весь ліс, — вкарбувалась тобі лютість тих весняних боїв.

Захоплювали дзоти, вдирались у ворожі окопи, верхи па танках, обліпивши броню, мчали вперед танковим десантом. І надвечір гусениці й броня були геть забризкані кров'ю — своєю й чужою... Не мали сумніву, що Харків буде паш, що дес' він за тим он уже горбом.

Безглуздо було там щадити себе, і сам ти переконався тоді: дужий той, хто не боїться смерті. Як ви тоді наступали! Не знали ні сну, ні втоми, знали натхнення бою. Горіли сорочки на артилеристах, по чотирнадцять разів па день піхота ходила в атаки... Потім не стало пального. Але танки ще й після того жили: закопані в землю, били з баштових гармат, били, доки не лишилось жодного снаряда. Коли загинув останній з твоїх командирів, Фомін, Хомичок чомусь саме до тебе підповз:

— Товаришу сержант, беріть команду на себе.

І ти не вагався, не було там часу для вагань:

— Рота, слухай мою команду!

А далі все змішалось в хаосі, не було ні днів, ні ночей, не знали, який день на світі, яке число. Вже, здається, й болю не було, була тільки отупілість виснаги, дзизкіт куль, вибухи, атаки та контратаки. Часом хотілося, щоб убило. Стати нічим, перейти в нічогість, востаннє зітхнути серед цих чадних вирв, серед чорторійства, де позавпсали на кущах людські нутрощі, а поруч, у міспві землі, бруду та крові, знівечено лежать всюди рештки тих, що недавно були ще людьми. І коли ти, іноді звівшись, навмисне стояв випростаний, нехтуючій собою, Решетникова рука, звідкись потягшись, міцно

хапала тебе за ногу, стягувала в окоп:

— Так не годиться. Життя, воно не тільки твоє... Чого ти його по-дурному під кулі?

Отоді, на тих рубежах, ви бачили сонце, яке не світило. Було в небі, стояло сліпучим диском над вами, але до вас ніби не досягало, ви на землі були цілоденне ніби в присмерках.

Де всі вони тепер, оті, яких жорна оточення день за днем домолочували десь за Білгородом, у лісах та в полях? Невідомі солдатські подвиги, розсіпані по лісах, чесні безвісні сяїрті, чи оживуть вони коли-небудь хоч у легендах? Вмирили, оживали, падали скошені і знову підводились, щоб битись до останнього патрона! І все те перейти, щоб опинитися в пеклі Холодної гори, щоб тут завершилась ваша страдницька путь? Ці всі, що в нещасті, — невже їхня сила так і розтане? Чи ще озоветься десь — в інших полях та лісах — гнівом помсти й розплати?

Палить і палить камінною спекою Холодна гора. А під заплушеністю вій, у фільмах уяви — буйно сніги хурдолять, і люди крокують у масках, і натовпами витанцьовують серед нічної хуртечі білі, незнищенні ельфи Півночі.

VII

Це ж протиприродне: жити ненавистю, день за днем горіти нею, носити її в собі. А ти носиш. А могло ж би життя людське розквітати в любові!.. Нема тут для неї місця. Суїльки доль, стільки розумів, стільки кохань і прощань вбито в отару, напхано в дротяну загорожу. І над ними лобур на вишці пітнявий, з автоматом, з губною гармонікою.

Намагаюсь збагнути отих, що на вишках, на вежах нашого горя. Он один — пітняворудий шмаркач в піріжечку пілотки, з автоматом, що все чомусь сюди стирчить, па пас. Хто ти є? Геній чи ідіот? Юберменш, надлюдина? Справді віриш у це? Чи що там сидить у твоєму арійському лобі? З якою думкою одягав свій мишачий кітель і той набакирений піріжечок пілотки, з яким почуттям оглядаєш людське вировище під ногами? Що я значу для тебе, для зброї твоєї? Мішень, ціль, безбарвна пляма під муром? Чи ти справді певен, що можеш зневолити мене, переінакшити, що як здер з мене чоботи, так само зможеш видерти, виграбувати з мене й душу? Гадаєш, мабуть, що залівною п'ятою зумієш розтоптати мій дух, поступово перетворити мене в худобину, в раба? А як же тоді з усім тим, що було? З поемою Дніпрогесу, і з багряними листям, що шелестіло нам у парках, і з тучею Тарасового чола? Як бути з ліхтарями кохання, що світили нам в осінніх туманностях?

Щойно бігав по табору божевільний, жахав усіх ямами очей, налитими дикою, аж білою, блакиттю безумства, — це вже не перший тут випадок божевілля: від горя, від страхіть, від сонячних ударів. Доки не впіймали й не добили його вартові біля східної вишки, все бігав з дивовижною викрутливістю по тюремнім двору, в роздертій сорочці, чорнобородий, ганяв несамовито очима, кричав:

— Мої володіння! Мої!

І чим не володіння? Чим не райх? Є тут князівство Баланди, де панує диктатура Черпака, і лихо тому, хто відважиться стати вдруге до черги або замість посудини

підставити пригорщі; є тут герцогство дизентерійного Багна, де панує відносна безпека, бо туди навіть верховний комендант, а відтак і дрібніші воліють не потикатись; є графства, маркграфства розпуки і відчаю (мені, як історикові, ця класифікація близька), є республіка Базарна, де вже з'явилися міняйли, бариги, лихварі, де за валюту править грудочка макухи і дрібка тютюну; укладаються контракти, зароджуються змови, виникають середньовічні ремесла: цех клепальників, де, розсівшись у ряд попід муром, трудяги-мовчуни цілими днями клепають з бляшанок котьолки на продаж; цех шевців, де вмілі руки майструють із потертих гумових скатів— щось схоже на постолі... Людська безліч, мурашниця, де все хворобливо вирус, снує, перетікає, створюючи ілюзію майже унормованого життя.

"А полезного життя було ему... стільки-то літ", — писалося в старих епітафіях на каменях надмогильних. "Полезного життя"! А що "полезного" зараз в оцьому нашому "житті"? Валятись, конати, мучитись тут, доки за якусь травинку пошлють тобі кулю в живіт і ти звалишся в останніх корчах десь під парканом у сміття, у вугільний пил? Сіро й буденно, без будь-яких епітафій... Так це робиться зараз, в цивілізований вік.

"Історики, шикуйсь!" — згадую дзвінку студбатівську команду, і з свого напівсну, напівбожевілля, коли світ уже повивається жовтизною крайньої виснаги, намагаюсь збагнути цю карліткову і водночас гігантську державу Холодної гори. Всевладну, цотворно розбухлу драмами, знівечерими судьбами, жорстокістю розправ, горем, злочинами, смертями... Як розбещує людину сама можливість принижувати інших, топтати, розстрілювати безкарно! Як п'янить пайнікчемнішого нікчему його влада безмежна, брутальна. Коли женуть колону, автоматники, здається, тільки й ждуть, щоб котрийсь із вас зробив спробу до втечі. Йому потрібен втікач. Жадоба садиста матиме тоді поживу, диркне з автомата... побачить ще одну людину в конвульсіях...

Збожеволілого вже потягли за ноги кудись. Дико вирячені білки очей зникли міжкованими чобітьми, а крик його ще мовби й досі літає в повітрі:

— Мої це володіння! Мої!!

Жовтіє, наче крізь воду, нам світ Холодної гори; люди снують, як сомнамбули, з-під шкіри випинаються кості. Сонливість, апатія, збайдужіння. А ще ж недавно все це були здорові люди! Здорові тілом, нормальні психікою... Де взяти сил? Чи носимо ми ще в собі достатній опір обставинам, опір, що тільки й здатен робити людину людиною? Чи починаєм призвичаюватись, втягуватись в це баговиння поволі, звикаємо тупо й терпляче страждати? Казали, страждання здатне очищати душу. Можливо, це так. Але тут я поки що бачу частіше, як воно спотворює нас, обертає на сонливі ходячі тіні. Мудрі, дошукуючись колись смислу людського життя, вбачали його в тому, щоб пройти невловним поміж тенетами світу, збагнути самого себе, відкрити в собі божественне начало. В чому ж воно виявляє себе в цій-державі наруги, на цій окаяній Холодній горі? В гамірній колотнечі базару? В отім монотоннім безкінечнім клепанні, від якого можна здуріти? У спритності передсмертній, з якою чіпляються за соломинку життя? Чи надто, може, я суворий до своїх нещасних товаришів, яким тут випало те, що досі нікому не випало?

Багато днів і ночей перед цим розігрувалась величезна драма, в яку було втягнуто сотні тисяч людей. Вогнем писалася десь на схід від Білгорода трагічна прелюдія Холодної гори. Ще ми по кільканадцять разів на день ходили в атаки, наступали на якісь переліски, боронили якісь пагорби, а зловісна тінь цієї Холодної гори вже зависала надрами. Ми не хотіли помічати своєї приреченості. Звечора тут, а на ранок повземо по іншому схилу, залягаєм на іншому рубежі, вгризаючись у землю під шквальним вогнем... То була тяжка, безоглядна праця солдатів, і війська, в тому числі й штурмова твоя рота, сформована з решток батальйону, нічим не заплямували свою честь. Небо вже було їхнє, блакить його була в ті дні для ревіння їхніх штурмовиків та виття бомб, для струменів вогню, якими вони з коротких відстаней розстрілювали нас. Спершу чути було канонадні гуркоти десь на Воронеж, далеко за спиною в нас, потім і гуркотів не стало чути, а ми, спонукані ненавистю відчаю, з затятістю смертників все ще вели тут бої — запекліші, ніж будь-коли. Зубами тримались за кожен рубіж, не бажаючи знати, що вже скоїлось найстрашніше, що орбіта вогню і сталі зімкнулась в безвихідь і ні ці степи, ні ліси, що синіють на обріях, і самі обрії більше не належать нам. Носив у собі смуток людини, яку відтепер ніщо не лякало, для якої, здається, полегшенням було б, щоб хоч настало оте кінцеве, щоб обірвався, нарешті, твій найостанніший біль. Та і в найтяжчі хвилини, саме тоді, коли душа жадала підтримки, розхилилися стебла десь біля тебе, з'являлася з життя гранітова сірість Решетнякового обличчя, що так рідно блищало рудою щетиною, патьоками поту.

— А треба ж битись, — казав майже пошепки, і то була найвища мудрість, народжена вашим становищем. І ви билися знову.

Потім потекли війська. Брили хлібами, рухались по дну балок, текли й текли в грізній понурості, знеможені, неговіркі, вони, як повинь, уже витворювали для себе свої русла, і ритми, й закони — незбагненні закони стихії. Але навіть і в відступі, в безкінечності цих людських просувань, у текучих цих ріках горя народного почувалося щось нездоланне: розламуючи просторінь, ринули невпинно, соталися кудись балками, поміж розтрошених обозів, йшли і йшли по землі, всіяній трупами, шинелями, кинутими протигазами... І не одному з вас тоді обпалювало зір видовище розбитого медсанбату, чиясь нога гангренозна, яку відпилюють нашвидку без наркозу, і чиясь кинута габардинова з петлицями сорочка, що, як образ самої поразки, висне, розіп'ята на тернах...

Багато днів догорали кострища величезного оточення. Вичавлювали нас танками по степах, вибомблювали з літаків по лісах та перелісках, і робили це неквапливо, з планомірною методичністю, поступово здушуючи і ніби й не поспішаючи розтерзувати свою жертву, ніби намагаючись продовжити свою катівську насолоду розправи. Безліч нас, більшими і меншими групами, загонами, ватагами, блукали по тих уже приречених просторах, знову натрапляли на розбиті обози, медсанбати, штаби, натикались на танки, закопані в землю, часом десь у полі зустрічали коней, понурих, оглухлих, нещасних, як ми. Чорна оточенська одісея, хто її хоч раз пережив, не забуде довіку!

— Може, й справді треба було — пістолет до скроні? — часом роздумує Шаміль.

— Постріляйтесь? Усім? Ні, — каже на це Решетняк.

Не почуває себе винуватим, що zostався живий. Бо ж, може, потрібен ще буде Батьківщині? Відчуття потрібності, воно має в собі неабияку силу...

Решетнякові— завдячую своїм життям. Під час одного з бомбувань, коли чорні вивороти землі закрили геть сонце і ти летів кудись у смерч, у жовту бурю вогню, за якою не було вже нічого, — саме він, Решетняк, виявився найближче. Хоча й сам був контужений, відкопав, витяг тебе з чадної могили, сяк-так відволодав. В найскрутнішу хвилину життя не покинув тебе, як не покинув торік свого капітана Чікмасова, — поранений, той весь час на Решетнякове плече спиравсь, інакше не міг би йти. Після Дніпра це було, коли вже без артилерії, без нічого вибралися на лівий, — лиш душі свої винесли з святої дніпровської води. Є подвиги такі, що лежать на поверхні, всім видні, а в такі, що вчинені зовсім негучно, майже непомітно, наодинці з власним сумлінням. Світ про них не оповіщений, медалі за них не відлито, носить їх людина в собі як тайну душі своєї, як знак того, що й ти чогось вартий. Не вважав і не вважає себе Решетняк героєм, просто рядовий солдат-кадровик, і якщо є за ним подвиг, то це скорше внутрішній подвиг скромної Решетнякової душі, яка не раз саму себе пересилювала, не раз над собою піднеслась. Як тієї темнющої осінньої ночі, коли він попід колючими лісосмугами — на відстані людського голосу — минав своє Хмарине, домівку минав на такій близькості, що, здається, чув подих дружини, чув гарячий дух її молодого тіла з постелі... Пройшов. Минув. Вдалось тоді вибратися з оточення, а тепер...

Під час спільних блукань вперше зародилася думка про Чорні ліси. Підібралося кільканадцяттеро охочих, ішли і марили тими Чорними лісами, вочевидь бачили вже себе біля партизанських вогнищ... А потім та пастка, в яку їх напра•вив зустрічний землячок: "Он тудю, тудю... Скільки вас тут уже перейшло через міст... Вдень у них там будка порожня... Сміливо проскочите! Не ви перші, не ви останні..."

І спрямував їх — не перших, мабуть, і не останніх — просто в пашу замаскованим німецьким засадам.

Решетняк щоразу втрачає спокій, згадавши того душопродавця:

— Іуда-Скаріот... "Тудю, тудю..." То ж він навмисне крутився перед мостом, у пастку людей навертав... Попався б він мені тут.

У Білгороді — перший крігсгефангенерлагер. Незліченність людська в колючих дротах за містом. І там, серед загальної пониклості людської, ти вперше побачив сміливо, горде лице, образ нескореної людини-вояка, перед якою і табірна варта у подиві розступалась. Опівдні ввели до табору групу нових, закіптюжених, щойно ніби з бою, танкістів, артилеристів. І серед них — молодий командир-кавказець, смаглий чорнобривий, з кров'ю запеченою на щоці. Розгонисте ступав він попереду, випростаний, з сміливим аж ніби веселим лицем, з орденом Леніна, що квіткою горів на гімнастюрці. Такий був незвичний цей командир серед загальної пониклості, серед колючих дротів та вишок, такий був незрозумілий своєю безстрашною усмішкою та непониклою головою, що навіть німці ошелешено розступалися, коли він проходив від

воріт у натовпі, сяючи до всіх краплистим потом чола, палаючії своїм ще новісіньким орденом. Усміхався вільною усмішкою, ніби не вірячи ще, де він опинивсь, куди він потрапив. Усмішка його просто відмовлялася визнати цю нову дійсність.

— Таким йому не жити, — з сумом сказав Решетняк. Вночі підповзли до нього, затиснутого в гурті, Решетняк простяг йому гімнастюрку свою запасну, рядову:

— Ей ти, Шаміль! На поміняй, щоб вранці не впізнали...

Інші з гурту підтримали:

— Так, так перевдягнись... Нагороду сховай, згорбся, стань, як ми.. Тут нема чого козиритись...

І пояснювали з темряви:

— Один із охоронників вибовкнув: "Хай покозириться, — каже, — до ранку, а там доля його вже вирішена..." Отже, перевдягнись, не видамо, нас тисячі, — між нами не знайдуть!

І не знайшли Шаміля.

З нами ось тут він тепер, в солдатській рятівній гімнастюрці, з орденом, захованим десь біля самого серця. Вранці після тієї ночі поспішили втовпитись в перший же етап, готований на відправку, і цим, може, врятували товариша.

Сліпі телячі вагони, де нас було натиснуто стільки, що всю дорогу мусили їхати стойма. Тільки це й можна було — стояти й задихатись у темній гарячій душогубці, яка мчиться невідомо куди. І тільки хто зомлілий чи вмерлий — той сунувся вниз, падав під ноги і там лежав, і вважалось, що його вже нема, хоча він, може, ще й був. Задушка перегоріла темінь, в якій час від часу хтось стогне, хтось падає, знепритомнівши: короб вагона закритий мовби герметично, доступу кисню нема, і не догрюкатись, не достукатись із цієї домовини ні до кого за ковтком води, за ковтком повітря. Світ глухий до вас, навіть і вартових над вами наче нема, запаковані й задихайтесь, і мчить вас у безвість сліпа залізна сила, і— тільки десь у щілинку просочується смужечка світла, по якому догадуєтесь, що надворі день, і світить сонце, і що, може, пролітають ваші душогубки десь поміж полів, поміж лугів, де голубіє вода, і струменить вітерець, і дихає вільно кожна комашина.

...На вишці знову стоїть з автоматом той рудий осоловілий від спеки юберменш. Розстібнув комір кітеля, витирає хустинкою розіпрілу шию.

— Жарко? Буде вам ще жаркіш, — поглядає спідлоба на вишку Шаміль. — Мали б подумати, яку тут ненависть куєте.

Гортанний голос його кипить суворістю, хоча на звосковіло-смаглім Шамілевім обличчі ще помітні сліди минулих усмішок — в кутиках губів, у промінцях біля очей, — раніш ця людина, видно, любила сміятись. Зовнішністю Шаміль зовсім не схожий на того бойового командира, що, з'явившись у Білгородським таборі, всіх там був приголомшив своїм мужнім і незалежним виглядом. За дні неволі аж ніби поменшав: схуд, згорбився, заріс. Але дух його не зруйнований, ми знаємо це. Навіть коли Шаміль стоїть у черзі до чана за баландою, то й тоді, глянувши на нього збоку, мимоволі подумаєш: "Ні, це людина, яка ніколи не знала рабства..."

— Хотів би, щоб ось тут моя камера передала внутрішню незруйнованість людини, — каже Сергій-оператор, коли ми з ним обговорюємо це місце. — Було ж таки щось — назовемо його Світлом ідеалу, — що підтримувало вас у тому пеклі, де точився, здавалось би, зовсім не-рівний бій між людським і тваринним, де оголений дух людини змагався з кривавим багном, з власною розпукою, долав сліпу силу інстинктів...

— Не завжди долав. Було таке, що й вони долали... Але Шаміль таки ж був, ми бачили його на власні очі.

— Я добре собі уявляю, як він входить у кадр... Як віддає той кульок з локшиною для товариства... І як спить уночі під муром, вкритий шматком мішковини (це його Репгетняк звечора вкрив). Рештки людини, що ледь-ледь дихають під мішковиною... Уявляється він мені як тип людини, органічно не придатної для існування в клітці... Рабство в будьякій вигляді: чи табірне, що з кийками... чи найганебніша форма — рабство внутрішнє... Вопо не для нього. Камера моя візьме Шаміля в його людському апофеозі: коли він, щойно вихоплений зі спеки бою, з'являється серед табору ще розпашілий, в пилюці, в запеченій крові... З його обличчя що не зійшла весела відвага воїна, і на грудях орден Леніна горить пурпурове, на весь табір горить, як знак самого життя... У фіналі Шаміль, певне, теж з'явиться? Серед тих, хто прапор перемоги підійматиме над рейхстагом, міг би він бути?

— Міг би. Але до того далеко. Безмірно далеко.

— Розумію, — Сергій стріпує чубом. — Ще кривавий берлінський маньяк сидить у своєму бункері, ще він жонглує глобусом, як той чаплінський його двійник — диктаторкомедіант з вусиками... Ще йому рапортують, його слухаються, ще мільйони задуреніх життів у напливі маячні він кине, запінений, у фронтову м'ясорубку... Може, образ антилюдини нам дати тут? Упиря-вервольфа, вовкуна, що засів у сталевому бункері? Але ні, не станем псувати плівку на це! Досить того, що історія вже загребла його на своїх попелищах... А Холодну гору дамо знаєте як?

— З пташиного польоту?

— З космічного! Принаймні щоб враження було таке... Ніби з ілюмінатора космічного корабля... Ніби роблю оті унікальні надпланетні кадри, що їх у спеціальних ампулах буде замуровано в монументна честь відкривачів космосу... Для майбутніх поколінь... І ось із тієї ж точки беру планету... Тільки не в голубому сяйві океанів, материків, а планету Холодної гори, планету ще криваву, пожежну, чадну...

VIII

Якщо інші рани, рвані, вогнестрільні, можна лікувати, то біль неволі не погамуєш нічим, ліків від нього нема і, певне, ніколи не буде.

Ще в школі був у нас учитель, ми його називали Колба, мабуть, тому, що голова його, лиса, лобата, на шиї тоненькій, справді нагадувала нам колбу. Крізь парту бачив, що де в кого на колінах робиться. Тоненькі чумацькі вуса підковою звисали йому донизу й надавали трохи сумного виразу нашому зіркоокому Колбі, його безкровно-білому, з дрібними рисами обличчю. А поставою був доладний, колбу свою тримав на плечах з гідністю і сам тримався випростано, півдикувато, як усі низькі ростим. Від

нього ми вперше почули, що людина складається з білків, жирів та вуглеводів (він викладав у пас хімію), почули від нього й те, що "лишь тот достоин жизни и свободы, кто каждый день идет за них на бой", бо за сумісництвом він викладав ще й німецьку. Про себе він ніколи нам не розповідав, але від інших ми знали, що під час першої війни був він у полоні в Німеччині, харчувався брюквою, яка на наших базарах навіть і невідома, неодноразово вдавався до втечі, але все його ловили і підвішували за ноги головою вниз, — чисто прусська то була кара, що ждала кожного за спробу втекти. Чомусь згадався на Холодній горі той учитель, той симпатичний наш Колба, над яким ми поза очі насміхались, а він, залучаючи нас до різних дослідів лабораторних, чомусь ні разу й не розповів, як його підвішували і як він таки zostався жити, витримавши все. Мабуть, не тільки ж брюквою вижив, мабуть, не тільки ж вона зберегла у стані життя ту таємничу сув'язь білків, жирів та вуглеводів, що дали врешті-решт найвищий витвір природи, вінець її — людину...

Мізки нам, мабуть, розтоплює сонце. Відкриті йому, валяємось на камінні, тонемо в морі якогось другого, ірреального життя, що кволо тече хаотичною сумішшю спогадів, Міражів, галюцинацій...

Скільки ж все-таки людина може витримати без води, без хліба? Черпак баланди раз на добу, і все. Баланда тут вариться з особливими німецькими приправами: замість солі кидають у казани зіпсований гнилий сир, що десь зачервивів, і коли смердюче вариво розливають, то зверху плавають білі, огидні хробаки. Спершу зовсім не могли їсти, нудило навіть тих, що геть позакхлявали... Хліб ми бачили один тільки раз: його несли в руках двоє типів із тих, які щойно нібито зголосилися вступити до армії власовців, і за це їм одразу було видано кожному стандартну хлібину, а зверху на ній була покладена ще й поліцайська порма повидла. Вони йшли з тим набутком в супроводі варти через увесь табір, пропихались поміж голодним табірним людом, поміж кістяками живих, в яких очі горіли єдиним, здавалось, бажанням: хліба! Хоч крихту! Але ті, що несли свій безчесний хліб, здається, не раді були йому. Йшли, причавлені тягарем власної ганьби, повтягувавши голови в плечі, і не сміли глянути в вічі своїм табірним товаришам. Здається, камінням обернувся для них той іудин хліб із цяткою повидла, — землю орали їхні понурі Погляди. Певне, їх навмисне водили по табору, щоб розохотити й інших, бо наступного дня вербувальники з'явилися знову, стояли купкою серед тюремного плацу, ждали, чи хто ще зголоситься. Але вербувальникам довелося довго чекати — охочих одержувати зрадницьку пайку так і не виявилось! Бо краще вже голод і муки, ніж ганебна вербувальницька ласка. Молодих їм треба, які статурніші, здоровіші. Нема, не буде. Поранені ще дужче розшкрібували свої болячки, контужених ще більше скручувало, стрункі поставою намощували собі горби під сорочками на спинах, щоб здаватись горбатими. Загледівши вербувальників, сахалися, кидалися від них, як від зачумлених. Безіменні, нікуди не вписані, безхлібні, кістяками хребтів оберталися до проклятих наймацьких спокус.

— Не для нас той хліб, — казав Решетняк. — Ним хіба що вдавитися можна.

А ті, що по цеглинці хліба з повидлом одержали, навіть і не ночували більше в

таборі, бо хоч ніхто їм уголос і не дорікав, мовчки дивились на них, коли вони, шельмувато ховаючи очі, робили з своїми пайками по табору обхід, але для ночівлі Холодна гора їм уже була небезпечна — по з'являлися в таборі, боялись, що передують їх уночі.

В одну з ночей налетіла гроза. З.. горішнього поверху тюрми крізь дірку вікна, крізь пруття ґрат почули ми її подих, наші душі обдавало поривами вітру й дощу. Хмари нависли над самою горою, небо гогоче, все в тріщинах блискавок, крізь прориви у хмарах бачимо в спалахах ще вищі, горішні сфери. Простір між ними раз у раз вибухає синьою повинню світла, всюди стугонить канонада небес, демони розруйнують світ. Удар за ударом, вигряк за вигряком! І хоч тембром своїм гряки-гоготи грому зовсім не схожі на удари "катюш", нас хмелить цей шал горобиної ночі, збуджує, воскрешає ця потужна сила небес, вируючий хаос розрядів. Лихоманкове почуття охоплює всю цю від низу й під самий дах напаквану людом в'язницю, лунають викрики захвату, свист, ходором ходить катівня, чути, як на повний голос затяг хтось у темряві:

Гей, не тужи, хто без черги до баланди поспішає,

Кого німець дубиною по спині влучав!

Не тужи, хай собака-поліцай збоку скавуляв...

Ге-ге-гей!..

Хаос вогню і темряви. Не встигши згаснути, знову блискає, гримить, списами блискавок розламає ніч. Повінь голубого, повінь пічного спалахами затоплює волокнисте міжхмар'я. Стугонить небо, шуляться па вишках тіні вартових, а тюрма крізь ґрати всіх поверхів волає вгору до сполохів, до шалу небес:

— Дужче! Ще дужче!

Викликаєм на себе всю силу грози: лети на пас вогнями сторчма з розвированих хмар, щоб розкололась до самих глибин ця наша нездвижна катівня, хай первісний хаос тьми і руїни поглине цю Державу Наруги і Зла!

Потім і це минає. Нарбзвидні небо за ґратами світлішає, люди пнуться до вікон: сходить! Десь із-за Журавлівки, із-за мокрих дахів міста живе наше сонце з'явилося! Те, що божеством було для людини далеких епох, Даждь-богом, Ярилом, те, що й сьогодні з ним, із ясним, порівнює хлопець кохану свою дівчину, з сонцем порівнює усе прекрасне в житті,.. Можем безкарно дивитись, як розливається над громаддям міста світліюче море небес, вранішня музика барв: оранжеве, палаюче, синє! Тиснемось до ґрат, щоб зазирнути туди, в потойбічне буття, де дахи ще виблискують після нічного дощу, і крапельина, мов ягода, тремтить на іржавій ринві, і все видиме несе на собі забу життя, карб вічності. Зі сходу над містом вигоняться світляні лотоси ранку, небо рожевіє свіжо, пелюсткове, відшумілим дощем блищать зелені клубки дерев, граніть склом вдалині стрункі корпуси Держпрому... А душа ще більше кривавиться, щемом пекучим щемить. Нема тобі радості навіть у цій красі, вранішній, післягрозовій. Це, мабуть, і є неодмінна ознака неволі: навіть схід сонця над рідним містом не радує, світ навіть своєю красою ранить тебе!

Місто студентської юності твоєї... Чи Думав, що будеш дивитись на нього звідси, із-

за ґрат холодногірської тюрми? Впізнаєш ріки вулиць, обриси кварталів, віддалену зелень парків біля Сумської, де бронзовий Тарас, якщо не збили його, височить на п'єдесталі з крутим своїм чолом. "Любіть її... Во время люте..." Вслухаючись, чуєш і звідси голос його.

Знову день, як і всі попередні. Зі спокою, з палицями, з чийось конанням. З розіпрілими юбермепшами на вишках, з нещасним базаром, з вічними жінками біля воріт. Смердюче тюремне сонце пече, під зливою проміння куняєм. А Решетняк тим часом десь ходить, розвідує, наслуховує. З-поміж нас він виявивсь найдіяльпішим. Часом повертається від воріт з якоюсь поживою, кинutoю жінками через голови варти, а ще частіше приходить без усякого набутку, хіба що з смугою на спині від палиці наглядача.

Решетняк не втрачає надії встановити зносини із зовнішнім світом. Десь добутим огризком хімічного олівця уперто вишкрябує записочки і, влучивши момент, щодня кидає їх за браму, в натовпи жінок. Безліч таких записочок перелітає там сюди й туди, і Решетняк певен, що хоч якесь із його послань таки не пропаде, не загубиться. О ця горьовита пошта людської надії! Був би поетом — найвищими словами оспівав би її, цю нештемпельовану пошту народну, що потертими, пропотілими цидулками перелітає крізь усі загорожі, падає в пил і з пилу підіймається, мандрує із рук до рук, прямуючи в найдальші закутні, когось шукаючи, когось сповіщаючи, і ніде не губиться, не пропадає!

Хай там що, а Катря, якщо тільки вона є на світі, рано чи пізно одержить від нього звістку, й прийде, і викупить, якимось виручить його, а він уже й нас, — цим зараз живе Решетняк. Підібрав десь розчавлену консервну бляшанку, мудрує, як виклепати з неї посудину, а погляд раз у раз — за ворота, де все ж таки має з'явитися ген іздалека, мов із золотої античності, закурена, спасенна його мрія з дитям на руках...

Жадібно наслухаємо табірні новини. Знову ходять, вербують у свої шинелі — це не для нас. А ще набиратимуть нібито на шахти — ми на шахти не хочемо. Завтра відправлятимуть до Німеччини, але туди ми не хочемо ще більш... Щоправда, все це лише чутки, здогади, про такі речі тут не дізнатися напевне. Доводиться покладатись скоріше на інтуїцію та на жереб, який-тобі випаде від судьби. Людина тут — неначе плавець серед розвированої стихії, цілковито до тебе байдужої, тобі в своїх обсягах невідомої; життя твоє — суцільна боротьба з нею, важка, майже фатальна.

З кожним новим днем нові чутки шелестять по табірних джунглях. Якимось Решетняк повернувся з своїх походеньок квапливіш, ніж завше, голос зривавсь хвилюванням:

— Зараз мають набирати. Нібито на жнива!... Уявляєте: на жнива! Ризикнем?

Снопи і хліб. А може?.. Тут нема часу на роздуми. Шаміль вийняв чорну свою бсзжарну люльку з зубів:

— Двічі не вмирати.

Коли ми вже в колоні сірій виходили крізь розчинену браму з тюремного двору, Решотняк, влучивши момент, кинув у натовп що одну цидулку, мабуть, останню. Мав же повідомити Катрю, що його тут більше нема, що він ще й сам не знає, де вона повинна буде його шукати.

Йде кудись Катря. В гурті жінок із клунком через плече, все далі від дому. Село їхнє Хмарино невелике, причаїлось в розпадині між балками, не дуже його збоку й помітиш. Тільки шляхи сміливо вигоняться в усі сторони від села — в усі кінці України лягли дороги від Катриної хати. І якою не підеш, доведе до тюремних воріт, до табірних дротів, за якими будуть — ніби розіп'яті — постаті висхлі, кістякуваті. Скільки тих шляхів перейшла, скільки загорож обходила відтоді, як зовсім незнайома жінка із Солониць принесла чутку про якогось хмаринського Івана. Нібито встиг гукнути з колони, назвав себе, коли їх переганяли з одного табору в інший...

Було це минулої осені, в дощі такі, що ноги з багнюки не витягнеш, а Катря тої ж ночі зібралась і на ранок була вже в дорозі. Чи знати було їй, що Іван її в цей час лежить десь у сибірському госпіталі і сестри доглядають за ним, сестри та матері, може, тих, що їх зараз гноїли по таборах та глинищах України під небом гнилим, набряклим дощами.

Дорога звела Катрю з багатьма жінками, що теж йшли, сподіваючись розшукати когось із своїх, а поміж ними жінка одна, мар'янівська, мовчунка сувора, про неї тихцем говорили, що сина її коло Дніпра вбито, навіть односельці бачили, а вона, навіть очевидцям не вірячи, таки йшла і всю дорогу була як німа, з похмурим мовчанням несла у вузлах через плече свій згорьований викуп за сина. Високу, статечну, її не доймали розпитами, жінки подорожні навіть імені її не з-нали, просто казали: Мати Чиясь. Біля хорольської ями один з вартових, без церемоній прийнявши хабаря, гукнув у розбагнене глинище, наповнене людьми:

— Василенко!

І їх встало кільканадцять. В лахмітті, у бруді. Стоять, Ждуть, світять страдницькими очима до Матері. Тільки ж сина її між ними нема! Довго дивилась на них, вдивлялася, все ніби впізнавала, а коли хабарник-вартовець крикнув — швидше вибирати, вона вибрала найнужденнішого, хворого узбека, що ледве на ногах тримавсь:

— Оце мій син.

Забрала і повела.

Але всіх не виведеш. Живою могилою для тисяч нещасних стала та брудна, замікроблена яма, де полонені цілу осінь валялись під холодними батогам дощів. Чимало й хмаринських було у тій ямі, куди вони потрапили, не встигши навіть гвинтівок одержати. Хмаринське жіноцтво всякими правдами й неправдами вирятовувало своїх. Одначе вирятувані, в тім числі й батько Катрин, повернулись додому надірваними. Дядьки, що враз стали дідами, бухикаючи на все село, кров'ю відхаркували той Хорол, ту гнилу безправну осінь. Розриваючи груди, кашлем будили село, а коли бухикання в якомусь дворі змовкало, так і знали: ще однією вдовою більше стало в селі. В тихій зажурі гасли очі їхні. Один по одному майже всі перемерли за зиму від набутих хвороб, від простуд та побоїв, а то й просто гинули ніби безпричинно, може, отруєні самою трутизною неволі, самим повітрям безправства й наруги.

— Женуть! Женуть!

Жіноцтво токове разом кинуло роботу. Бригадир Віхола змушений був зупинити молотарку. Всі поглядами — на шлях.

З-за горба, в ореолі куряви, з'являлися люди. Ті, від яких ще недавно стугоніло небо на сході. Ті, що від них десь аж із-за Харкова втікали сюди перепуджені німецькі коменданти з своїми коханками.

Закіптюжені тіні людей, обшарпаних, перевтомлених, в супроводі конвою ступили на тік. Загледівши шаплик з водою, полонені натовпом кинулись до нього. Токові цій водії й по пили, вона була приготована на випадок пожежі і вже кілька днів стояла так, нагріта сонцем, несвіжа, припилюжепа, у масних плямах, — куди ж таку пити? А ці накинулись юрмищем, ошаленілі, давлються над шапликом, п'ють по відіп'ються, наче вік їх мучила спрага, наче ціле літо росинки на губах не було.

— Нема таки напою над воду...

Дивлячись па спраглий, нещасний цей натовп, плакали жінки. Туга за мужем, за батьком, за братом була в їхніх сльозах. Колосовського ранили ці їхні жалі й співчуття, здавалось Богданові, що котрась із жінок ось-ось у відчаї скрикне: "Ви ж наші! Це ж ви стугоніли небом! Хіба ж мп такими вас ждали?"

Босий стояв перед жіноцтвом, тонконогий, як Дон-Кіхот, в безглуздім своїм галіфе, боз чобіт, в гімпастьорці перетлілій, мокрій від поту. Ноги ледве тримали Колосовського, в спині після далекої ходьби палило вогнем — контузія що давалася взнаки. Десь би присісти. Він час від часу поводил то плечем, то хребтом, і це, мабуть, впало в око бригадирові, токовому пладиці Віхолі. В кожному разі, чимось привернув ного увагу цей жердинястий, зарослий чорною щетиною полонений з засурмленим, угрюмкуватим поглядом.

— Ось цей козак, видно, з наших, — сказав бригадир і, скрадливо ступаючи серед притихлого натовпу, зупинився перед Колосовським з рожном у руці. — Батько ж твій, хлопче, мабуть, козацького роду?

— Не інакше, — Колосовський важко спромігся на слово.

— От бач, який я вгадько... Ану ж, козачий сину, докажи їм. Докажи їм, що не забув хліборобської науки, вмєш носити рожни! Глянь, рожен як золото. — Він аж колихнув ним перед Колосовським. — Наш, український!

Рожен був високий, як спис. Ідеально відполірований соломою, блищав жовтавим полиском, мов точений весь із старої слонової кості. Бригадир Віхола, випроставшись, неначе який-небудь індійський магараджа, тримав цей в'язовий прадідівський спис, що послужив, певне, не одному поколінню соломоносців.

— Так на ж, бери, докажи їм!

Колосовський не поворухнувся. А котрийсь із гурту полонених зауважив скромно:

— У нас перед війною солону сітками тягали.

Це зауваження ніби жигалом прижигало Віхолу, аж побуряковів:

— Отож навчили вас мудреці — сітками по всьому полю розтрушувати! Дітлахів наставлять, вони й роблять дорогу на весь степ!.. І .скирти стоять тоді все невивершені,

наскрізь від дощів затікають... Хазяїни! А ми хай не з такими темпами, без сталевих сіток, зате чепурненько, — і кивнув на дівчину, що стояла поблизу з граблями: — Вона тобі начинить так, що соломинка з рожна не впаде!

Доки він розбалакував, Колосовський усе стежив за ним. З сивими скронями, з сивими кущуватими бровами, з-під яких засльозено голубіють пильні холодні очі. Губи раз у раз усміхаються, все обличчя — м'ясисте, в червоних прожилках старості — всміхається теж, і тільки в очах цей пильний незникаючий холодок, від якого став не по собі кожному, кого він торкається. Колосовський, позиркуючи спідлоба на рожен, почувався так, мовби якась мара його переслідувала у вигляді цього допотопного знаряддя.... Адже ж коли наближались до току, перше, що він помітив, був якраз цей рожен: хтось, стоячи на одному коліні, саме силкувався виважити його, підняти з землі... "Тільки б не це, тільки б не заставили носити рожна!" — подумалось Богданові, і од самого передчуття контужений поперек йому запив болем... І от маєш. Саме на нього й накинув оком цей токовий владика, що, ніби глумлячись, знов уївся поглядом:

— То як? Рожна злякався? Кишка топка? І це ти хотів у них Харків відбити?

Колосовський дивився на нього з ненавистю. Хотів би приховати в собі це почуття, але нічого не міг із собою вдіяти. Ненавидів цей розпарений картопляний ніс, і бригадирів картуз засмальцьований, і губи усміхнено розтягнуті — посмішка на них ніби прилипла, вона ще тремтіла, але губи вже побіліли від злості. Хто ти, чоловіче? Ти ж жив на цій землі, ходив між нами, наші слова говорив, а тепер... Ким ти став? Ради чого сікаєшся до мене, глумишся, досвідченим наглядацьким оком вгадавши, в який спосіб можеш завдати мені найбільшого фізичного болю?..

Бригадир ще раз виставив рожен, вихнув ним Богданові ледве не до обличчя:

— Береш чи ні? А не хочеш — так і скажи: відмовляюсь. З першого кроку і вже — саботаж...

Колосовський протяг поглядом по рожну аж угору, до його вістря: "Чи таки взяти, щоб наскрізь тебе простромити? Як черв'яка, причавити до землі цим твоїм рожем!..."

І тут з гурту виступив Шаміль, відсторонив Колосовського:

— Не може він. Після контузії він, розумієш? — блиснув білками до бригадира.

Віхола зміряв поглядом несподіваного захисника.

— То, може, ти? Кунак?

— Холодна гора покуначить... Давай.

Але цьому чомусь не дав. Запальний, скажений, від такого всього можна ждати... Втягнувши голову в зсугулені плечі, бригадир знову прискалив око на Колосовського:

— Отож-бо я й помітив одразу, що він у вас якийсь перекособочений... Дай, думаю, поставлю цього козака під рожпа. Хай хребта йому розправить. Рожен — це такий струмспт, що кожен хрящик поставить па місце... А козак, виходить, солон'яний?

— Сказали ж вам: не може він, — докинув з гурту змучений, підстаркуватий уже полонений, якого й імені що піхто не знав.

— А не можеш, так нащо ти мені здався? — з люттю підвищив голос бригадир. — Облежував би боки десь там, на Холодній горі! А мені треба таких, щоб усяку роботу

вміли! — І знову стишив себе до кривої усмішки. — То хто ж? Гордий син Кавказу береться? Але ж у вас там тільки лезгинку вміють вибивати! Винце та "Суліко"! А на хлібцеві — все на нашому, на готовенькому!

— Ось годі-бо вам, — заспокійливо сказав Решетняк, виступаючи наперед. — Дайте я.

І рука його тихо лягла на рожен, охопила той спис міцно, кістляво.

— Ще один кунак-захисник, — бригадир прицінювався до Решетняка, зважував поглядом його осадкувату постать: надійні робітницькі плечі кістлявилися під пропотілою гімнастюркою. — Вмієш? Що ж, — Віхола осміхнувся криво. — Бори, виручай дружків... Інтелігенція й тут на простих виїжджає... Ану, Прісько, начини йому як слід!

Дівчина з граблями стояла серед жінок: рослава, з смаглявими персиками щік, в синій кофтині, що на туго випнутих грудях вилиняла, вигоріла двома помітними цятками. Очі широко відкриті, скалчасті якісь від сонця чи від сліз.

— Ну нащо ви це? — дивлячись на бригадира, вимовила з болем. — Люди з піг валяться, а ви...

— Давай, давай, не розмузикуй, дуже ти сьогодні грамотна! Не на курорт сюди їх прислано! Война — не мати родна... Бери нанизуй!

Сльози затуманювали дівчині очі, коли вона взялася рихтувати грабелями свіжу пухнасту солому під рожен. Ніби ткала її делікатно, охайно, робила це так, щоб соломинки не було зайвої, бо кожна ж соломинка зараз як гора ляже цьому змученому на плечі.

І дух затаїв натовп, стежачи, як Решетняк, опершись коліном об землю, примірюється, обережно заганяє рожен у солому, а потім, натужачись, пробує виважити, відірвати його від землі разом з нанизаним пластом соломи. Трохи підняв і не втримав, повалився на землю, зломлений ношею. Загули жінки, дорікаючи Віхолі:

— Та що ж це ви, Семеновичу, робите з людьми? Стільки не ївши, яка ж буде в нього держава в руках?..

— Не ваше діло, — огризавсь бригадир. — На фронті, мабуть, ящики з снарядами пиряв!..

А Решетняк тим часом пробував що раз і ще раз. І коли Пріся допомогла йому грабелями з-під низу, він таки виважив рожна, поставив його сторчма. Передихнувши, з натугою підняв над собою, і, заточуючись, поволі рушив до ожереда.

Полегшено зітхнулося всім, окрім хіба що Віхоли. Зсугулений, з картузом, нацупленим на самі очі, кинув Решетлякові навздогін майже з похвалою:

— Двожильний, видно... Золоту папаху як одягнув!.. В такого пуп не розв'яжеться.

Після цього, порадившись осторонь з конвоїрами, взявся розподіляти полонених по роботах. Тут уже кому що вітало: цих лишає на току, тих на стайню, інших на фермії. Колосовський потрапив у групу, виділену силосні ями чистити. Старший з конвоїрів, які пригнали їх із гебіту і мали тепер повертатись, попередив на прощання:

— Вдень будете працювати на різних роботах, а на ніч вас знову збиратимуть

докупи... Тільки не здумайте тікати: далі Дніпра ще нікому не вдавалось відбігти. Там і кінчалось — без музики. Та й те ще втямкуйте собі: за одного ви всі тут заложники. Один за всіх, всі за одного... Головами відповідаєте!

За якусь годину до заходу сонця в радгоспі зчинилася колотнеча: кілька пострілів віддалено пролунало в стіну, прокушпелили, ганяючи сюди й туди, верхівці... Робочий день ще не закінчився, а полонених уже знімали з робіт, гуртами гнали до цегельні. Туди ж незабаром під'їхала підвода в супроводі кінної вартії — незнайомі лютоокі шуцмани горбилися в сідлах. Під'їхавши до полонених, підвода зупинилася, один із шуцманів здер покривало-попону, і вражений натовп побачив на дні воза два знівечених трупи — в синяках, у ще свіжій крові...

— Ваші?

Старший і молодший. Наче батько й син. Обоє з холодногірців. Ті, що все перешіптувались в дорозі, здається, з одного полку були, мали якусь рідню за Дніпром... Ще ж недавно пили на току з шаплика. Потім було їх послано в поле накидати снопи на гарби... І ось уже... Звалені на дно воза, лежать дровиняками, кинуті абияк: ззаду крізь полудрабки ноги звисають босі, побиті до крові...

— Втекти хотіли! До Дніпра розігнались! Тільки звідси ще ніхто в нас не втік!..

Так ось для чого позривали з робіт, зігнали всіх холодногірців сюди: дивіться, надивляйтесь на своїх товаришів... Сьогодні їхня, а завтра, може, ваша судьба.

— Не втік ніхто й не втече! Всюди в нас блокпости! Миша не пролізе!

До вечора й закопали обох у глинищі. Ніякого напису на могилі: навіть імен їхніх ніхто тут не знав.

Ночувати полонених загнали в цегельню, в напівзруйновані печі, де колись гуготіло полум'я, випалювалась цегла, а зараз темрява тхне холодною паленою сажею — руїною, занепадом їхнє. Крізь розвалиш душнишки проглядають зоряні клапті неба. Біля виходу з печей сидять з гвинтівками двоє вартових — довготелесий і куций. Пат і Паташон. В Огея-Паташона домашнього самосаду ціла торба, дає й хдопцям закурювати, говорить майже співчутливо:

— Оце ж двох уже нема з ваших... Не здумайте тікати, хлопці. То вони правду кажуть: ніхто ще не втік.

— І до того ж система заложництва, — пояснив довготелесий. — Одного не стане — всі за нього в глинище підете.

Тяжко зітхає хтось у нутровищі цегельні. Сопуть, смалять самосад вартові. Куцому, мабуть, таки щось гризо душу, бо, ніби виправдуючись, пояснює, що в цегельню загнано їх тимчасово, лиш доки відремонтують барак.

— Не всі ж тут такі звірі, — каже він, невідомо кого маючи на увазі.

Деся у бур'яні біля входу в печеру озвався цвіркунець заспокійливим, рівним сюрчанням. Довготелесшї, що перед війною був засуджений за прогул, підвівшись, мушкотить, нишпорить у бур'яні:

— Не люблю, коли воно цвірчить...

Примовк цвіркунець, а тільки вартовий всівся на купі битої цегли, в траві знов

зацвірчало.

— А щоб тебе!

І довготелесий знову лізе в бур'ян, бореться з цвіркуном — цілу ніч вестиме він нерівну боротьбу з тим партизаном невловним.

Заснув Шаміль, і Решетняк провалився в сон, зморений тяжкою працею. Тільки Богдан ще не спить, вбирає крізь душник зоряну свіжість неба... Робили все, що могли! Це ж таки правда. І ось ви вже мовби вилучені з великого круговороту життя. З усіх багатств і принаданостей світу — що вам залишилось? Печера оця, житло неандертальця? Чорне склепіння з духом пустки, паленої сажі, битої холодної цегли? Що для їхнього тисячолітнього райху кожен із вас із своїм життям, з його радощами й любов'ю, з усіма своїми поривами? Як істот, начинених непокорю, довічною незмиренністю, всіх вас загнано в цю чорну цегельню, папхом напхано в піч її — земний образ тісного задушного пекла... "А над планетою ХХ вік, — гірко думає Колосовський. — Як же сталося, що в печеру загнали тебе, в житло неандертальця? І тільки в душник напіврозвалений бачиш перш за все зоряний всесвіт. І мимоволі звертається душа до тих загадкових висот, до пречистого блиску далеких світів і шукає де там якихось вами ж осміяних у школах первопочатків, тих, що їх, може, й нема, але що, коли вони є? Що, коли за якусь провину роду людського наслано на нього цей шабаш антропофагів?"

Крізь проломи цегельні невтомно змигають її зірок; своїм життям живуть, вам ніби лиш натякають на щось незвідані зоряні глибини... Очі небес, імпульси далеких позаземних цивілізацій, чи знайдуть вони коли-небудь вас? І якщо знайдуть, то — якими? Може, як засторога живим і прийдущим виник цей спалах чуми, якої ти не зміг зупинити? Відьомська ніч затопила все, погасила найстаровинніші університети, і чого варті ви зараз із своїми знаннями та ерудиціями? Тьма окутує континент, і серед мороку її чути лише регіт озброєних автоматами лейпцігських відьмаків, що регочуть над вами, над вашою нічною землею...

Дивився крізь душник у зоряну далеч і ніби вдихав пахощі всесвіту, і до сонячної давнини, до світлої предковічності несподівано знову запрагла його майже знищена горем душа.

ХІ

Маєток — це як великий концтабір, тільки й того, що без брам, без колючих дротів. Лиш колюччям лісосмуг обнесена ця каторга степова. Похмурий закон підневільництва панує тут, як і скрізь, де прокотився ураган нашої. Горе звідусіль загняло сюди зірване війною з місць безпритульне кочове різнолюддя. Прибивались до цього берега ті, що рятувались від голоду з міст, від облав, наборів до райху. Біженці з прифронтових смуг. Втікачі з таборів військовополонених. Ті, кому вдавалось вибратись уночі із ровів з-під трупів розстріляних... Кожен із своєю гіркою легендою, яку йому вільно було вифантазувати на свій лад, прибукувались, осідали, змішуючись з місцевим населенням, і всіх приймав цей степовий вавілон. Раді були вже й тому, що до прийшлих тут не дуже й прискіплюються, контора мало цікавиться, хто ти є, був би лише здатен взяти до рук вила чи граблі.

Управитель-фольксдойч, завжди насуплений чоловічок, що в минулому був жокеєм, цілковито покладався на Віхолу в усьому, що торкалось господарських справ. Сам управитель з'являвся в маєтку ненадовго — зайде до майстерень, зникне до комор, до конюшень, поплескає стригунів, цвікне щось кінничим крізь зуби і знов жене тачанкою в гебіт: ночувати їздить аж у містечко, видно, спокійніше спиться під боком у комендатури.

До холодпогірців після перших з ними сутічок Віхола приглядався з неприязню і осторогою. На інших міг покрикувати, забридпих горожанок міг ображати брутально, а зіткнувшись з цією хол одної ірською ватагою, вперше відчув, що сваволя його тут не може бути безмежна... Коли б часом коса та не наскочила на камінь... Но даються в руки. Дарма що валяться від вітру, щоки повтягало, мов на ісусах, а якось відпружинюють кістлявим своїм опором, згуртованістю; між ними, наперекір тутешнім законам, ніби існує інший, ніким не писаний, прихований закон побратимства, взаємопідтримки та ще презирства до тих, кого вони називають вислужниками німецькими. З приходом нолонених з'явилася відчутна якась сила, і хоч вона нічим себе ще й не виявила, але це була сила. Так почувалася. Спробуй зачепи одного — так одразу й ошкірюються всі. Сюди ледве приволоклись, по-табірному дохлі, занепаді на силу, а зараз день відо дня дужчають, бо в їдальні за дівчатами не встежиш: потайки підгодовують табірників, не шкодують для них додаткових порцій супів із шрапнеллю. Вирішив, що все-таки краще йому буде не оздоблювати холодногірської братії, краще з ними ладком, бо це такі, що десь перестрінуть вночі та й за горло, їм задушити людину — раз плюнути...

А хлопці тим часом оживали. Розбрелись по роботах: той у полі, той на фермі, той біля коней — над кожним конвоїра не поставиш... Весь час між людьми, весь час під співчутливою народною опікою. Жінки підгодовують, облатують, солдатські сорочки добувають для тих, на кому одяг зовсім розлазиться.

— Добрий у вас народ. Сердечний народ, — каже Шаміль Колосовському, коли ввечері, як завжди, зберуть їх докупі.

Робіт і після жнив вистачало. Віхола запропонував знову пустити цегельню, щоб власну цеглу для маєтку випалювати. Розвели у дворі величезний заміс, і хоч холодно вже, жінки, попідбиравши спідниці, ходять по колу, місять, а Шаміль із Протасовим, колишнім учителем, глину підвозять із глинища та підкидають лопатами в заміс. Знайшов Віхола заняття своїм білим рабням. Попідбиравши спідниці вище колін, зблискують жижками, рвуть ноги у в'язкому замісі, проте духом не падають, ще й полонених розбуркують жартами, не дають сумувати:

— Не хиліться, не хиліться, хлопці, перед долею, бо па похиле дерево й кози скачуть!

— Ми на півнів ворожили, щораз випадає: спершу їхнє буде зверху, а тоді з них аж пір'я полетит! Всю цю прокляту гітлерню як лизом злиже...

Прися теж ходить з жінками в замісі. Шаміль час від часу поглядом вихоплює її з гурту. Що за дівчина? Ставна, великоока, таку колись, мабуть би, в фільмі знімали.

Чимось виділяється з-поміж інших, може, отією задумою, що носить її в глибоких озерах очей? Біла хустка, пов'язана ріжечком, кидає тінь на чоло, на тиху дівочу вроду. Неговірка, жарту від неї не почуєш, тільки погляд її, якийсь зболілий, повен далекої ласки й туману, мовби відгукується Шамілеві. Під час персобідку сама підійшла до нього з своїм вузликом:

— Я знала, що ви будете... Захопила на двох... Де ми сядемо?

Відійшли осторонь, сіли на вигоні серед сріблястої нехворощі. Пріся переломила окраєць надвоє, подала Шамілеві пляшку молока.

— А сорочку скидайте, плечі вам полатаю... Я, йдучи сюди, запаслася ось голкою, ниткою...

Він спершу не хотів скидати. Потім таки скинув ніяковіючи" самі кістки та ребра, па грудях — чорно-зарослий...

Нахилившись, латала гімнастюрку і лише час від часу скидала очима на Шаміля. А він все ловив її погляд, все хотів дивитись в ті сині озера ласкаві...

— Хто ти?

— Пріся, — і посміхнулася.

І він теж посміхнувся: чи не вперше за довгий-довгий безрадісний час.

Вчилась у педтехнікумі. Вчителькою скоро була б. А потім війна, на окопах з студентами працювала, а коли все завихрилося, примчалась сюди до батьків, — батько механіком працював у радгоспі... Не застала: погнали трактори та комбайни в евакуацію... Тут їй тоді й світ замкнувся. В тітки тепер живе. Ще брат у неї є, з оточення прийшов, чоботарює, — в нього своя сім'я десь на заріччі... Звичайне, простеньке життя, як і в багатьох її ровесниць. Тільки сама чимось особлива, душевна, принадна, — таку мову співучу, бринливу Шаміль, здається, ще ніколи не чув.

— Я вас помітила ще на току, як ви за товариша заступились... А потім, коли загнали вас на ніч в цегельні, — заснути все не могла. Денне уявляла. Невольники ж! Наче в якій-небудь Кафі на невольничім ринку лежать; а над вами пикаті паші походжають, східні покупці у тюрбанах, у фесках... Прицінюються, розбирають, па галери маєтків женуть... І цілу ніч потім снилися мені галери, і всі ви з рожнами, прикуті залізом до весел-рожнів.

Слухав Шаміль, наче думу, наче незнайомий епос якийсь, і дівчина ця все глибше відкривалась йому. Сказав їй:

— В тебе слава душа.

Крапчасте сонечко повзло по бур'янині, кволе, передосіннє. Пріся обережно взяла його на долоню, й вони удвох розглядали мовчки його мініатюрний червоний панцир. Ждали, доки сонечко доповзе на кінець пальця й злетить. В який воно бік полетить? А воно доповзло і замерло. Мабуть, трудно було злетіти. А потім таки розкрило свій панцир і... знялось, полетіло на схід. Пріся й Шаміль переглянулись повеселіло, пересміхнулись між собою майже змовницьки.

— А ви ж, — глянула на нього Пріся, — з якої республіки ви?

І безліч питань ще вчувалось за цим, вони в її погляді так і роїлись приязно... Які

там гори у вас і які дерева? Якими словами тебе голубила мама малим, в які забавки забавлявся? І що ти зазнав, коли був у боях? Хто сумує десь там за тобою? Мабуть, вважають, збезнадієні, що тебе вже нема, а ти ось тут, на галерах, і, мабуть, день-денно чогось таки ждеш, на щось сподіваєшся, бо звідки ж оця твердість у погляді, оце орлине, що є у тобі... Гімнастюрка розлазиться на плечах, ноги босі, позбивані, а коли йде, то така по-гірському спритна хода, така незалежна й гордовита постава... Не такою, видно, ти уявляв собі Україну, думав, що дівчата тут у вінках, на вулиці гопакі під гармошку, а тут неволя все затопила, безправство панує більше, ніж за кріпаччини... Самі будні тепер у нас, ні музики, ні пісень, і лише горя буруни — аж по обрії...

А коли знову стали до роботи і Шаміль поїхав з товаришами до глинищ, то навіть ця коротка розлука здалася йому нестерпуче довгою. Наче, доки повернеться, не стане її, розвіється, розтечеться, як видиво, і йому навіть страшно стало, що буде знову один. А коли повернувся і ще здалеку заглядев серед жінок сумовиту постать в куцій спідничині, в білій хустці, якимось по-вдовиному напушений на чоло, коли побачив очі, що пливли йому назустріч довірливим відкритим теплом, відчув, як заяснів йому світ, потай засміялась душа.

Увечері Пріся ішла з ним поруч аж до барака, — полонених тепер уже перегнали в барак — присадкуватий сарай, нашвидку обкиданий рудою валькуватою глиною.

— Ми вже просили Віхолу, щоб дозволив побілити, — сказала Пріся. — Щоб вам по так сумно було.. А в Грузії білять хати?

— Грузин виноградом повиває оселю... Які там зараз грона поналивались... Мигдаль під вікном...

— Дивним, мабуть, усе. вам здається в наших краях?

Дивно спершу було, це правда. І простори степів тополиних, і люди, і мова, з якої далеко не все розумів... Почував себе часом, як тоді, у безтямній атаці, коли, оглушений боєм, летів поміж товаришами вперед і, нічого не чуючи, німий серед німих, бачив тільки роздерті, перекривлені безмовним екранним криком роти, останню самовіддачу людей, зневагу до смерті... А зараз уже знов повертався до життя, у його обірвані зв'язки і потоки. І воно проймало тебе, крізь нужденність твою невольницьку розпізнало в тобі людину.

Пріся пішла, а Шаміль допізна сидів на порозі барака. На буро-туманних висотах заходу світилися пелюстки хмар. Небо — повне ніжності, беззоряне ще. Двоє всього в ньому світил: молодик серпом — чистий, щойно народжений, і поблизу нього — одна на все небо — зірка, тиха, ласкава... А може, такий, як тиі зараз і не має права на щастя? Десь війна, кров, товариші... І ти ж іще мусиш бути там, тільки цим і живеш... Згадає Імеретію свою сонячну у вежах гір і отой крутосхил, де батько, мабуть, зараз в кутку подвір'я закопує глеки-амфори з молодим виноградним вином... Все те в недосяжності десь. А тут ця Пріся, цей приголомшливий дарунок неволі... Заборонне, недозволене щастя, як невчасно воно з'явилося!.. Якою б радістю напоїти могло, а напуває гіркотою смутку. Згадай, ким ти був і ким ти є зараз... Встає ліс, начаєний перед боєм, висвистує

тем— рявою нічний вітряга, небо свистить своїми небесними соснами. І ви біля бойових машин, суворі, зібрані, наказу ждете наступати. Боги війни, загадкові для всіх катюшники. Саме переживав тоді радість одержання ордена — так і не наносивсь, не накрасувався... Не думав, що доведеться носити тобі його підпільно, що з усього тільки він і зостанеться при тобі як пароль, як знак вірності і незламності, як позивний голос того жаданого буремного світу... Якою силою тоді володів! Блискавки реактивні тримав у руках. Залп! І здригнулося небо, і горить під чужими чобітьми земля, згоряє в панічному страху ворожа атака... Підскочите, вдарите — і мерщій на нову позицію, на інше якесь узлісся, і вже там ставите до бою свої "катюші", нашвидку скидаєте з них брезенти. Невловні, грізні, кочуєте, літаєте по фронту, і до тільки вдарите, піхота шаленіє:

— Братці, дайте ще!

В оточенні довелось самим підривати "катюші", щоб не дісталися ворогові, власноручно спалив свою установку. Може, й себе треба було підірвати тоді? Надія — остання зброя солдата, вона тебе втримала, а для чого? Громами володів, а тепер? Хотів би постати перед Прісею таким, як тоді, з'явитись сюди в командирському блиску офіцеракатюшника, з'явитись з тією грозою, закутаною в брезент... Та ще ж, може, постанеш таким, тільки ж для того й живеш! Ще ламатимеш їхні оборони, прополюватимеш заміновані поля, ще на інших узліссях гудітимуть тобі верхами готичні собори сосен...

Визорилось небо, поля потонули в імлі, у синіх смерках. І здавалось Шамілеві, що віддалік ходить, блукає по пагорбу хтось. То зникне, то'знов, виринаючи з імлі, ледь бовваніє, схоже на постать дівочу... Чи, може, й не здавалось? Може, й справді там, у маревних смерках вечірніх, чиєсь щастя тихо, нечутне ходило.

XII

Сплив вересень, синій, як терен.

Жовтень палає червоний, як глід.

Фуражирами на фермі працюють Шаміль та Колосовський — є така професія на світі. Вивозять сіно із плавнів.

Якщо бряжчить, торохтить, трахкотить на весь степ, то вже так і знають фермівські дівчата:

— Скажений Шаміль за сіном поїхав!

Тримаючи напнуті віжки, навстоячки править у передку, дублені п'яти грають на клавішах дощок, настелених по дну гарби. Колосовський збоку сидить, вчепившись за Полудрабок.

— Та не гони ж ти так! Пожалій россінантів!

— Вони це люблять... І я люблю. Люблю, щоб бігло!..

Не бігло щоб, а несло, розтрясалось, летіло — оце він любить. Щоб вся аж підскакувала порожняком, наче ось-ось розсиплеться, драбинчата, стоголоса його "катюша"...

А край ферми Прісія якраз виганяє на толоку своє запацьорене стадо, — вона тепер

щетинястих вепрів отих пасе, що завжди голодні, забрьохані, худі, як хорти.

Чиста-чиста, наближаючись, білів хустина: навстріч гарбі Пріся виходить до шляху. Вщухає трахкотіння, Шаяіль, вдоволений ефектом, з ходу зупиляє коней. Привітався з дівчиною, глянув на вепрів:

— Де ж тут між ними Герінг?

Пріся з серйозним виглядом вказала паличкою па здоровенного старого кнура, що ростом виділявся з-поміж інших землрийців.

— Ото Герінг, а то он Гітлер, — і вказала ще на одного, хребіуватого, забрьоханого, и брудіші щетині. — Дівчата просто ненавидять його: всі стіни попідривав, з ногами в корпті лізе.

— Що ж, арієць, йому все дозволено, — зауважив Колосовський.

Книжка якась була в Прісі в руці. Часто бачать хлопці, як дівчина, пасучи своє стадо, іде повагом толокою, на ходу читає.

— Що за книжка? — запитав Богдан, але Пріся не відповіла.

Все дивилась своїми глибокими на Шаміля, що хаацько сидів на полудрабку, тримаючи віжки. А коли вже хлопцям треба було їхати, сказала зпачливо:

— Брат мій хоче бачити вас обох... Жде вас біля того озеречка, де глід червоніє.

Знали вони те озеречко, окутане верболозом, кущами терниння та глоду. До нього й попрямували, залишивши коней віддалік під копицею сіна. Тихцем пробралися між кущами до плеса. Кругле, як волове око, затишно, інтимне якесь. Багрянцеве листя нападало з кущів на воду й незрушно лежить. Вода темніє вже шг-осінньому. Задумлива, тиха. Не пробіжить навіть комашина по ній. Раптом Шаміль вхопив Колосовського за плече, остеріг... Двоє каченят випливали на плесо. Благородної кавової барви. Видно навіть темненькі смужечки вповдовж голівок. Молодусінькі. Зовсім спокійно плывуть, чистять пера, одне навіть лапкою голівку почистило — чепуруни. З затінку випливають на ряботінь сонця, роззираються. Одне випустило крильце, що саянуло білоперістю, випростало його, наче потягається чи пробує перед польотом.. Помітили людей і не сполохались, спинились, дивляться. Аж трохи ближче підпливли, стало видно зіркі, блискучі мачинки їхніх очат. "Ти б' стріляв? — хотілось Богданові запитати товариша. — Я б ні, не зміг би в таку красу..." Почувається, як їм щасливо у парі, як гарно так вільно й беззвучно плисти по озерцю. Хлопці боялись поворухнутись, щоб не злякати. І враз — фр-р! І вже над лугами. Але і там, у прудкім віражі, йшли у парі, рядком. На інші кудись, на більші озера.

Мовчазно стояли хлопці. Почував кожен, як щось важливе йому відкрилося тут: ця злагода вод і мудрість тиші. Мов чудо, відкривав для себе Богдан оцих запізнілих качат і палаючий глоду кущ в дивовижності його сотворення і його життя. Раніш би так не сприймав. Ніякі кафедри не навчили б того, що навчила тебе страдницька твоя путь по фронтах, і власний біль, і горя 'молодого безмір... Ніби зупинився в своєму течиві час. Передосінньо в спокоєна, зупинена в рості природа. Вслухайся в неї, вслухайся в себе. Ні, таки ж і в цих умовах не деградує людина. Одних неволя нищить, інших розбещує, але ж скільки таких, кого дух розтління не торкнувся, хто і в невірності ще мовби

гостріше відчув свою людську самоцінність. Можна, звичайно б, стати тяглом, приглушитися, знедуховніти, але яка була б вартість такого життя? Ці багрянці падолисту на воді, ця прозорість обріїв осінніх, що вони будять в тобі, чому непокоять? Навіть вершина всіх роздумів — то не вся ще вершина. За нею мусить відкритися. Дія — прамати всіх досягнень людських...

— Але ж чому його нема? — промовив Шаміль і хотів рушити в гущавінь, та саме в цей час десь із-за лозняків перед ними з'явивсь той, кого ждали. Низькорослий, в фуфайці, в чоботях кирзових. Обличчя сухе, блідувате, з чіпким вовчкуватим поглядом. Шамілеві кивнув, Пріся їх уже знайомила, Колосовському ж, міцно тиснувши руку, відрекомендувався:

— Байдашний.

Дарма що росту непоказного, міцність почувалася в осадкуватій, доладній постаті зі ще не втраченою виправкою — не один рік, певне, ставав наввипинки в кадровій службі. Чоботи заброджені, на голові — кепчина з наплюснутим на лоба козирком. Було щось майже черстве в твердому й маленькому — з кулачок — обличчі. Очі сірі, доскіпливі, глибоко під лоба всаджені. Найбільше увагу приковував цією доскіпливою сторожкістю погляду, в якому було щось важкувате, малоприємне. "Та не дітей же тобі з ним хрестити", — дорікнув собі в думці Богдан. І що симпатії до нього не відчув — це теж було зараз не надто важливе. Важливим було, що перед тобою людина, якій можеш довіритись. Прісин брат, лейтенант-оточенець. Не було образливим, що він розглядає, вишільнує тебе, мовби прицінюючись та внутрішньо виважуючи, чого ти вартий. А що в ньому є оця насторога, щось навіть схоже па притаєну підозріливість — так що ж тут дивного? Ці якості тепер, в цих умовах, уже не гандж, вони стають скоріше достоїнство людини... Зате потім — одразу па "ти":

— Так оце ти будеш Колосовський... Чув і про тебе від сестри, давала характеристику... Німецькою володієш?

— Трохи. В основному вивчав французьку. Ще які вас цікавлять анкетні дані?

— То вже моя справа. Треба буде — спитаю.

Сіли під верболозом, Байдашний добув з кишені двогорлу солдатську маслянку, відкрутив кришечку, витяг з неї акуратно нарізані для цигарок папірці з німецької газети. Закурили. Шаміль дививсь па лейтенанта повеселіло, йому, видпо, приємно було бачити перед собою Прісиного брата, дарма що Байдашний нічим ніби й пе схожий на свою красуню сестру. Може, хіба що вдачею, незламністю, міцністю духу. Сидить навпочіпки, жадібно затягається, спльовує в пісок раз у раз. Досмалив, затоптав недокурок.

— У вас у радгоспі буде створено ядро.

Сказав як про щось вирішене, буденне. Потім стаг. розпитувати про решту полонених. Доскіпливо, у подробицях. Хто з якого роду військ, хто на що здатен, на кого можна до кінця покластись. Дещо радив. Від дечого застерігав.

— Поспішність потрібна при ловлі бліх. .Гарячковитих ми будемо остуджувати, — і чомусь суворо зиркнув на Шаміля. — Найменший промах — і голови нам всім полетять.

Люди — різні...

Оскільки йшлося про барак, про товаришів, Колосовському здалось, що такі остороги тут навіть зайві. Сказав:

— На наших можна покластись. Саме слово полонений — це як пароль, тут зради не бійся. Хто здатен був зради тії, той сюди не потрапив.

Байдашний зиркнув на Колосовського, подумав.

— Переконливо. Але осторога в нашім становищі ніколи не зайва. Бо тут все часом вирішує... випадковий випадок.

Він так і сказав "випадковий випадок", і Колосовський мимовіль погамував усмішку: стиліст... Лейтенант, одначе, помітив і це.

— Так, випадковий випадок, — повторив він твердо. — Через це найбільше й буває провалів. Обережним, хитрим, підступним — таким будь, така тут тактика. Без чистоплюйства: не з благородними маєш справу, з падлюками. На все йди, аби лиш перехитрити... Бо це окупація, пойняв?

І вже з внутрішнім непідробним переконанням, з почуттям права, впевнено й чітко пояснює, інструктує, як треба підбирати людей, як буде здійснюватись зв'язок їхнього ядра з ним, із Байдашним... Через сестру йтиме зв'язок.

— Надійна. Тричі надійна, — з гордістю сказав він про сестру.

І Шамілові аж заясніло смагле чорноброве обличчя. Стали радитись, як і звідки добуватимуть зброю. Нелегко буде це.

— Та на перший випадок маємо. — Байдашний добув із кишені, ніби па заздрість товаришам, облізлий лиспавий пістолет "ТТ". Потримав на долоні, клацнув обоймою, після цього пістолет знову ковзнув до кишені, — легко, як ткацький човник.

— Щоб не ставити ваш барак під удар, операції здійснюватимем більше на стороні. Ворог, хоч де він знищений, — однаково ворог: зумів — і одним гадом менше. І ще — про трибунал. Необхідно створити вам свій, полононський трибупал... Беззаконня не буде, але ж не буде й пощади. Самі, кого слід, прирікатимем на смерть. Самі виконуватимем вироки. Винищувати й винищувати — це буде наша тактика і наші з ними рахунки.

"Людина-винищувач" — так в думці назвав його Колосов-ський. І мимоволі відчув повагу. Довір'я й повага — це, зрештою, важливіше зараз від симпатій. "Людина-винищувач" — ось чим він притягує тебе, і за це його визнаєш, і хоч у мирнім житті, може, й не став би з таким зближуватись, іти на дружбу, але зараз він сподвижник тобі, товариш у всьому, що б там не сталось. Видно, злий, як шершень, владний до неприємності і, напевне, жорстокий, безжальний, але ж Батьківщині зараз потрібні такі, і тобі теж цим він потрібен, а подобається чи ні, то вже другорядне.

— У місті був, бачив їхні діла... "Принесли "культуру", нічого не скажеш... Майстри живцем людей у землю закопувати, багнетами очі виколювати живим... Та не залякають. — Байдашний підвівся, зібрався йти.

— Коли зустрінемось? — запитав Шаміль.

— Не спіши: коли треба буде, тоді й зустрінемось. Мушу відлучитись на деякий час.

Тільки повернуся — дам вам знати.

Вже коли прощались, Байдашний спромігся на скупу іронічну усмішку:

— Мріяли про Чорні ліси? Ми їм тут, в оцих лозняках, зробимо Чорні ліси... — І повторив з ненавистю і погрозою: — Будуть їм, будуть Чорні ліси!

І подався. Хлопці мовчки дивились, як віддаляється, змелькує між лозняками його фуфайка, його доладна, бистра у ходьбі постать. Потім zostались перед очима самі лозняки, рідкі, обгризені худобою, вилялялі по-осінньому. Павутиння сріблилось, тонко позависавши на них. Оце ваші Чорні ліси...

— Ось такий у неї братан, — блиснув усмішкою до Богдана Шаміль. — Кремінь хлопець!

— Випадкова випадковість звела, — усміхнувся і Колосовський.

XIII

Ні від чого не відступивсь Решетняк, нічого не зрікся. Не нарікав, як декотрі. Не мав зла навіть до тієї габардинової з грізними петлицями сорочки, розіпнутої на тернах. Ні до наказів, які мусили б надійти, але так і не надійшли, загнавши всіх вас у безвихідь. Міг би ж бути наказ вчасний, рятівний, але його так і не діждались, був інший, різкий, — може, навіть безглуздий своєю згубною категоричністю. Але мусив виконати і його, бо таке на війні буває. Бо хіба, зрештою, не безглуздя й саме оце людовбивство, що тисячі літ триває на землі? Хоча не ти винуватець, не ти перший переступив кордон... Часом думає Решетняк: хто щасливіший на світі за людину? Ким би стати хотів? Птахом? Полюють і на нього. Рибою, лином яким-небудь? Гачок і йому приготований... й Конем? Запрягатимуть, битимуть. Так і не знайшов, ким би краще було. Бо людиною ж таки... Знаєш любов. І ніжну щемливість чекання.

Прозоріє по-осінньому далеч. Солома скирт іноді проблисне нетеплим приглушеним блиском. По затінених стержнях плями сонця блукають.

Десь за горбами, за дев'ятьма балками — Хмарино твоє. Якби відпустили, з зав'язаними очима втрапив би. Ніч форсованого маршу — і вже там. Але не пускають. Хоча за неперекірливість та роботящість, за лагідну вдачу Решетняк пішов навіть на підвищення: старшим конюхом. Віхола поставив його на стайню. І це якраз підійшло йому. Любить коней. Вміє навіть перепалих, заволохатілих виходжувати... Ще на кордоні жартували хлопці: "Решетняк наш через коня чай п'є несолодкий..." І то правда була: вночі коня підгодовував, свою пайку цукру йому віддавав... Одного дня, як із казки, з'явилася Катря. Зі степу навпроти сонця йшла, і щоки горіли їй від далекої ходьби, і ямочки на щоках, і слюзини в вічу були в розблисках світла. Не скинувши й вузлів, спасенне припала йому до грудей, умерла. На мить зник світ увесь, зосталось їх двоє. Все варто було пережити, усе перейти, щоб дочекатись цієї миті. Вдихнути ще раз любий дух її гарячого тіла, відчутти, як знов шумить у тобі збурена кров, — жива, невидіджена, шумить силою і любов'ю!

Неподалік стаєнь кучугура сухої запахущої люцерки, щойно привезеної. Розстелив на ній свою шинельчину обстріпану. Пірнувши в зеленіх парфумах, сидить твоя усміхнена й заплакана, твоя довгождана. Розпріг її обережно від ноші, присів

навколійки перед нею, дивився на неї, а вона на нього дивилась.

— Як ти висох... Видно, як і серце б'ється...

— А біля серця видно що-небудь?

— А що?

— Там осколок заріс. Біля самого серця вріс, уже його й не чіпали...

— О боже!

— Чого ти? Злякалась, що серце в мене буде залізне?

І всміхнувся. Усмішка тільки й залилась у нього, якою була: гарна, сором'язлива, дівоча якась...

Смуток повив Катрине обличчя. Мовби почувала й себе винуватою за те, що рідна сторона зустрічає його неволею, а не пісню, людськими плачами, колючим дротом, а не маковим цвітом... Схаменувшись, стала мерщій пригощати його, наче хотіла, щоб одразу з нього зійшла оця худорба полоненська, щоб одразу набрався здоров'я.

— Все в мене поки що є: і хліб і до хліба, ще з довоєнних запасів залилось... Добре заробляла... Гектарниця ж я... І корову що не забрали, вистачає молока синові своєму...

— Який він?

— Козакує в баби... Поліцаїв уже передражняє... Сякак живем, горя прикупивши... А скільки тебе я попошукала! Де тільки не була! І все ж цидулка твоя з Холодної гори таки домандрувала до мене...

Про Холодну гору став розказувати їй і про все, що було перед тим. Щоб пояснити, чого він тут опинився. Щоб знала, що нічим себе не заплямив.

— На двісті кілометрів уже був за спиною німець, а ми ще на рубежах. Воювали на совість, і я теж ні за кого не ховався. Знаю тепер, що буває з людиною таке, коли їй нічого не страшно. Якось танк наповзав просто в лоб. З'їхав уже гусеницею на бруствер, а я з землі одним скоком та на броню, як нас учили. Накинув шинелю на смотрову щілину, осліпив його, а тільки вони відкрили верхній люк, як граната моя — туди, в нутровище!..

— Дісталось тобі... Біля Хмариного в нас теж були великі бої під час відступу... Ми з жінками ще й після того не один день у полях та в лісосуках поранених підбирали...

Ні вати, ні бинтів не було, не мали чим перев'язувати. Шукали покинуті стоянки медсанбатів, назвали там закопані відходи їхні — відкопували, розмотували чийсь руки забинтовані, ноги відрізані... Розмотували з них бинти, виварювали, випарювали, і вже вони, м'які й чисті, лягали на інші рани, тамували іншу чиясь кров... І це, що розповідала Катря, робило її для нього ще ближчою, ще дорожчою.

Катря знов і знов обзирувала свого віднайденого.

— Змінився ти. Суворий такий став...

Рука її гладила його щоку. Кістляві випнуті вилиці. Широкий вид з твердими брусуватими рисами. Очі з-під важких брів ніби скошені трохи досередини. Суворість, твердість набути. Тільки рот, як і раніш, гарного, майже ніжного малюнка...

— Чи ти про мене хоч згадував там?

— Може, завдяки тобі й вижив...

Мимоволі зітхнув: стільки разів смерть зазірала в вічі... Ночі без сну. Завжди в грязюці... Хліба не підвезти. Навесні картоплю .незібрану в полях викопували, мерзлу, так і тече, як гній... На солідолі оладки з неї пекли... Ну, а табір — хіба його передати словами?

Пошарудів, шукаючи кишеню розстеленої, протхпуючої конюшньої шинельчини, і видобув звідти щось схоже на мантачку, на брусок, що ним коси гострять.

— Макуха? — ледве догадалася Катря, взявши той чорний брусок і розглядаючи.

— Оце ж таким пас пригощала Холодна гора... Десь роздобудуть, розпиляють, і тоді за недокурки можна вимінити...

— Сипові візьму, покажу, як виросте, — сказала Катря і заховала брусок у кошик. — Щоб знав, чим батька його гартували.

Іванові добула з хустки яблучок, невеликих, смагляво-червоних.

— Циганочка наша.

— Це хлопцям понесу, хай попробують, — сказав Іван. — Бо фрукту тільки й пробували, як у госпіталі були. Сибірські сестри нам ягід кисленьких з тайги приносили,, вітамінів лісових... На фронті, правда, якось бубку бачив, ледве не загинув через неї. Молоденький садок трапився по схилу, біжимо, кулі дзижчать, і раптом, бачу, вгорі між листям так і сяйнуло рум'яне... Черешенька, перша ягода... Дістану, думаю, хай хоч і вб'є! І про тебе чомусь подумав. Тільки потягся, а тут снаряд, так і кинуло мене, полетів кудись мемелем... Та все ж, мабуть, було у тій бубці щось як знак мені: жити!.. І ось як бачиш...

— Пригадуєш йому, що до школи колись ходив з хуторів? — знов загомонила Катря. — Повернувся в село таким катюгою, в собачники до них пішов... Все каркав: нема вже тебе, зотлів десь.

— Він скоріш зотліє, — зхмарнівши, кинув Іван.

— Де ж ви тут жпвете?

— Ото наш барак на белебені біліє, недавно побілили...

Але туди сьогодні Іван не поспішав. І коней, пригнаних з робіт, товариші прийняли біля стайні без нього, — домовився з ними, щоб самі обійшлись, не відривали його від дружини.

Тут їм, на пахучому сіні, й вечірня зірка зійшла. Може б, тут і заночувати довелось, якби не проїздив поблизу Пауль-управитель з бутлями самогону в тачанці.

— Хто такі? — льодовим тоном спитав, не встаючи з тачанки. Губії злі, тонкі, міцно стиснуті. Вуха з-під жокейки стовбурчаться, лапаті, як капуста.

Може, й справді не впізнав Івана, хоча ж не далі як передучора бачив його в стайні. Ще й похвалив, що чалому гарно хвоста підрізано...

— Та встань, коли до тебе звертаються.

Іван підвівся знехотя, важко.

— Дружина прийшла ось провідати... Дружина, фрау...

— То чому ж не на місці? Хто відпустив сюди — люцерку розтовкувати? Порозпускались! А куди ті дивляться?

"Ті", тобто Пат і Паташон, були якраз біля колодязя: виднівся там гурт людей, і коло них вартові стовбичили із своїми "палицями". Управитель щось миркнув кучерові, і той погнав до колодязя. В призахіднім світлі видно було аж сюди, як Пауль зіскочив з тачанки і замашним жокейським нагаєм, з яким ніколи не розлучався, — мабуть, і під подушку собі вночі клав, — усмажив по плечах спершу Паташона, потім, аж двічі, Пата. І після цього вже покотив па гебіт.

Пат і Паташон надбігли з рушницями розлючені, захекані від своєї хортячої служби. Пат, що раніше рідко й озивався до людей, з бігу визвіривсь на Решетняка:

— Забув, що до барака треба? Ану мерщій! Полонений не зрушився з місця. Бо він таки забув. Бо просто не вірилось, що і в такий день хтось посміє відірвати його звідси, порушити його віднайдене щастя, яке вперше — за довгі роки — тут йому щойно голубило душу.

Катря, все ще сидючи на розстеленій шинелі, подала голос:

— Виходить, уже й любов провиною стала? До мужа ж свого, не до кого прийшла...

— А ти мовчи, заховай свою пазуху! — перепинив Пат її мову брутальністю. — Невидержка? За любощами привіялась? Ану змотуйся!

Іван стуманів від образи. Лагідного, тихого Решетняка більше не було. Стояв інший, гнівом налитий. "І це ви, підголосичі німецькі, прийшли любов мою топтати? Не маємо й вже права й на це?" Катря бачила, як поволі стискуються його загрубілі від праці кулаки. Тепер і вона стривожилась, щоб по заходив далі в суперечку, щоб не скоїв чого, підвелася, сказала зласкавленим голосом:

— Добре, йди. — І, тулячись всім тілом до чоловіка, додала: — Я в людей переночую, а завтра знову зустрінеємось, — і погладила його по голові.

Іван, розчулений ласкою, погамував себе. Нагнувшись, Дішдібрав облиплу люцеркою свою шинельчину, накинув її наопашки. Куца вона була, якась кривобока, з обпаленими краями внизу.

— Ведіть.

Не відриваючи очей, стежила Катря, як віддаляється між конвоїрами в тій шинельчині наопашки його постать, відливає нечутно у вечорову прозорість. Конвоїри йшли біля Іяього, довгий попереду, малий позаду, і видно було, як гвинтівки стирчать при плечах у них, цівками вгору, як палиці. Відійшли вже па чималу відстань, прямуючи через маєток до барака, що ще білів від заходу на пагорбі, як зненацька десь там, де вони йшли, зринуло, вдарило піснею, немов зі і єну, з неймовірності:

Ой зійди, зійди, ясен місяцю...

І тієї ж миті угледіла Катря, як із-за барака, з-за вечірніх полів саме сховався місяць йому, червоно, млисто. Викотивсь, величезний, і над самим пругом сидів.

Як млиновеє коло!..

Залилась сльозами Катря. Заслухались конюхи біля стаєнь. І хлопці, що зібрались біля бараків. І дівчата десь біля ферм. Всі обернулись лицем до тієї давно вже тут не чутої пісні, що її, арештовану, зараз під конвоєм через мавток вели до барака. Весь простір степу повнився нею, піснею-протестом, піснею-жагою, і була вона на цьому

гіркому світі як знак чийогось оживання, знак повернення до життя.

З сльозами па очах слухала Катря Іванове пісенне прощання, вона цього вечора вдруге закохувалась у нього, що, віддаляючись ніби назавжди, набезвік, був їй зараз найкрасивіший з усіх людей на світі. Вже зовсім розтанула в присмерках його постать, розпливлися й тіні конвоїрів, сама, здавалось, конвойована пісня іде, відпливає в заслухану далеч. І хай в обстрьопаній шинельчині та пісня і боса, зате висока-висока...

Тієї ночі, колії в бараці поснули, Колосовський на нарах (знову на нарах!) підсунувся до Івана:

— Так от, друже, в завдання...

XIV

— Тільки б не збитися на пригодництво, — сказав Сергій —оператор, дійшовшій до цього місця. — Розумію, що для вас кожен факт з пережитого дорогий, кожна листівка, вами від руки переписана, здається подією — куди якою значною...

— Тоді не було незначного. За листівку розплачувались життям.

— А якою буде музика? Чому б не взяти на супровід щось із музики старовинної? Не знаю, як кому, а мені... Буваю в тривозі, знаю хвилини розпачу. Але коли я сиджу на концерті і бачу, як студентка політехнічного в глибокій задумі, в якомусь майже неземному натхненні слухав Баха, грізну зливу органної музики, я стаю спокійним за майбутнє людини.

— Це вже немало.

— Про Шаміля й Прісю більше б хотілось. На них зосередитись. В них є ота трагічна поезія, що її завжди шукало мистецтво.

— Шаміль і Пріся на екрані... Не можу до цього звикнути ніяк.

— Шаміля я, скажімо, радив би дати стилізовано, під нашого найзагадковішого. з лицарів — Мамая. Ось він сидить серед степу в своїй класичній позі, зафіксованій на всіх отих потемнілих парсунах. Бандура в руках... Поряд кінь, повід накинута на ввіткнутий в землю спис... Ні, не спис, а рожен — рожен, високий до неба!.. І так на весь екран... Випуклі очі, що поглядом віщуна-характерника вдираються тобі просто в нутро підсвідомості. І та містика підпису, старовинною в'яззю: "Ось ти дивишся на мене, а не знаєш, хто я і звідкя родо м..."

Мамаї — це Сергієве хоббі. Но всіх базарах та комісійних вишукує ті старі потріскані парсуни. Вважає їх найбільшим дивом давнього народного малярства. Міг би бути фахівцем-реставратором, якби зрадила йому кінокамера. Годинами ладен вистоювати в музеї, на самоті слухати того загадкового співрозмовника, що, владно розсівшись серед степу, мовби лукаво підморгує тобі, насміхається, або скаржиться, або запитує з своєю чаклунською таємничістю:

"Ось ти дивишся на мене, Сергію, а не знаєш, хто я і звідки..."

— Ні, краще Шаміля залишимо, яким він був насправді... У гімнастюрці ношеній-переношеній, що її Пріся латала... В постолах-шкуряках Решетняйової роботи. Якщо Шаміля й варто зобразити лицарем, то тільки сучасним... Він же катюшник, який тут спис?..

— Творчу дискусію про це ми ще продовжимо, а зараз — в дорогу. Сьогодні в нас культпохід.

Крем'яниста мокра стежка, в'ючись, веде нас у гори. Йдемо в обсерваторію. З давніх, з тих літ знайомий там у мене астроном, з яким і Сергій хоче познайомитись.

Серед каміння біблійного, серед горіхових могутніх дерев та окультурених кущів глоду (і тут глід!) височать сріблясті півкулі обсерваторних бань-верхів.

— Аж куди забрався мавританський стиль, — зауважує мій колега.—В цих оїуклостях. таки щось є. Вражають... Немов неземні дивовижні храми якісь...

Оце тут вона, дозорна вишка планети. Звідси людина намагається проникнути в глибини світобудови, звідціль чутливі антени ловлять таємничу, нерозшифровану мову пульсарів. У лобатих півкулях цих храмів зароджуються гіпотези. Деколи — зовсім не часто — з'являються відкриття... Об'єктом досліджень тут — ті самі зоряні безвісті, лише клаптик яких вам видно було в неволі крізь душник печери-цегельні. Паленою сажею досі вона тобі смердить. Вранці вискакували з печери схожі на сажотрусів, чорні, як сатана, страхітні подоби людей... Але й звідти ночами ви прагнули зірок, вели мову до неба, до світу, в якому ще стільки нерозгадапостей...

Сергій уважним операторським оком розглядає куполи обсерваторії. Тихо, ніде нікого, тільки оці сріблясті сторожки півкулі.

— Дивний світ! Світ загадковостей... Тут би знімати натуру чогось фантастичного, якоїсь інопланетної цивілізації...

Обсерваторний люд, певне, ще спить: ніякого руху. Люди нічних вахт, вдень вони мають право на відпочинок. Нікому не дозволено їх турбувати. Та все ж, поблукавши трохи, на одній із алей зустріли якраз його, сивого астронома. Чолов'яга кремезної статури і, незважаючи на вік, підтягнутий, свіжолиций. Очі з живим блиском, дивно юні. Поздоровкавшись без церемоній, окинув прицінливим оком Сергієву дещо розвалькувату постать, що, занедбана господарем, вже почала набирати "тлустості".

— Спорт, спортом треба займатись, — одразу ж зауважив професор. — Передчасно втрачаєте форму, ще дівчата подумують, що лінтюх, а ви ж трудяга, я певен... У вас професія не для ледачих...

— Футболом займусь, — пообіцяв Сергій поблажливо. — Сьогодні ж записуюсь у дубль до нашої готельної команди. Центральним форвардом, не інакше!

— От і добре, — професор посміхнувся. — Ходімте покажу вам свіжі знімки Марса, щойно одержав.

Під пахвою вони в нього, в товстій папці, ті марсіанські ландшафти. Пішли за ним. Сам відімкнув двері обсерваторії. Ввімкнув рубильник, дав світло. Угору по сходах. Кругле, просторо приміщення оперізує, голуба панель. Внутрішність високого купола в гарнім обличкуванні з темного дерева. Телескоп нагадує гармату. Сріблясте тіло його масивне. Але астроном одним натиском кнопки ввімкнув, заставив рухатись увесь пристрій, і телескоп поплив по колу, обертаючись легко, розумно якимось. Рухається він, і астроном разом із сидінням робить розворот, і вже в горіти їй бані з'являється щілина неба... Сергій у захваті: весь цей рух, плавкий, шукаючий, по невидимій градусній сітці,

створює настрій урочистості, священнодійства. Для астронома ж це будень.

— Ставимо координати, і телескоп, як бачите, наводиться автоматично... На потрібну нам ділянку неба.

— Він у вас як живий, — каже оператор. — Повертається так осмислено... І та щілина неба! Звідси його якось інакше сприймаєш... Все це доконче потрібне людині? Як по-вашому: дослідження галактик — це справді не менш важливо, ніж, скажімо, дослідження людського болю?

Професор подивився на нього вникливо, помовчав аж ніби ображено. Нічого не відповів.

— Тоді дозвольте невігласу ще одне запитання з тих, які вже, мабуть, вам набридли...

— Чи життя є на інших планетах? — догадався професор.

— Так, життя. Не аміачне яке-небудь, а життя в нашому розумінні?

— Я теж хотів би знати, — професор замислився, поклавши руку на тіло телескопа. Розглядали потім знімки Марса, добуті одним із космічних кораблів.

— Бачите, пустеля, — діловим тоном казав професор. — Де ті канали? Воронки, кратери, суцільні Каракуми, розбомблені метеоритами...

— То що ж — Земля тільки оазис у світовому безмежжі? — нахмурився Сергій.

— Не знаю, не знаю... Певен тільки, що рідкість вона і, як рідкість божественну, геніальну, маємо берегти її.

І ще доказував спектри, па яких вони мало розумілись, численні знімки неба: все темпе, в білих цяточках...

— Космос...

— Холодом віє від нього...

Сергій, ожвавівши, в подробицях розпитував про техніку фотографування, — це його зацікавило в погляді фахового.

— Як, скажімо, фотографувати Венеру, завжди окутану суцільними хмарами?

— Її важко фотографувати. Надто ж, коли проходить побіля Сонця: в цей момент вона "тоне" в яскравості сонячного ореолу. І тільки в таких ось місцях, в гірських умовах, де сонячний ореол ослаблений, вдається спостерігати ту загадкову красуню, бачити вузький її серп...

— Вдуматись тільки: людина, як весільну пару, фотографує планети у їх сонячнім вбранні, — заговорив оператор. — День у день досліджує й саме світило, розгадує його, батька фотосинтезу й самого життя... Магія, чудо часу і разом з тим... — Він помовчав, покудлав п'ятірною голову кудлату, потім знов, запалившись, звернувся до професора: — А сонячні бурі, як ви вважаєте, справді впливають па наші земні діла? Сонячний вітер, вибухи, оті самі "збурення..." Дуже вони позначаються па пашім житті в цілому й па самопочутті та поведінці окремих людей? І на якості наших фільмів, скажімо?

— Переживаємо рік Спокійного Сонця, — усміхнувся професор.

— А я й по помітив, — зізнався оператор. — Скоріш подумав би, що маємо рік Сонця Бурхливого..

— Спокійне чи Бурхливе — різницю помітить не кожен. До того ж із Землі дедалі гірша видимість: багато куряви розвели.

— Так ось що заганяє вас сюди! — пожартував Сергій. — Від бур земних, від тайфунів та торнадо втікаєте на ці верхогір'я?

— Від пилуги цементної, від сажі ТЕЦів,—уточнив астроном. — Бо господарник, він утилітарист, часом далі свого носа не бачить... Дехто поводить ся так, ніби на ньому кінчається життєвий цикл, і після нього життя припинить спін рух, і майбутнє не виставить ніяких оцінок. А воно я; буде, прийде. Людство не бездітне! Нащадки прийдуть і скажуть своє слово про нас: як ми жили? Що думали, що і як — головне: як! — робили...

Була пауза роздуму. Після того професор знов повернувся до своїх спектрів, галактик, спалахів та вибухів, і незвично було їм слухати людину, що оперує міріадами зірок, відстанями в мільйони світлових років... До того ж ті спектри, які він досліджує, вибухи, які бачить сьогодні, стались безліч мільйонів років тому, коли ще, може, й сама планета її народилась.

— А вам не сумно? — запитав оператор.

Професор не зрозумів:

— Чого?

— Що видимий світ, вами досліджуваний, — це, власне, відлетілий, давноминутий світ? Відгорілий у далях, у таких часових правічностях, що їх навіть багатій уяві нелегко збагнути?

— Сумно буває від іншого, — довірливо мовив професор. — Що на людину, хай навіть могутнього інтелекту, навіть коли стане вона найближча до якихось важливих істин, неминуче насувається зима старості.

Сергій глянув на професора запитливо:

— Старість — це трагедія?

— Якщо є трагедія старості, то, гадаю, не в тому вона, що старіється тіло...

— А в чому?

— В тому, що молодію лишається душа.

— Афоризм! Це варто б десь подати з екрана, — захопився за почуте Сергій.

Колосовський тим часом розглядав професора. Диво людини... Її можливостей, її витривалості. Справді ж, людина — це не тільки сукупність білків, жирів, вуглеводів! Навіть мінеральну воду й ту ще як слід не дослідили, не розгадали, завдяки чому набуває вона своїх рідкісних властивостей, проходячи невидимі шляхи десь там, у земних недрах... Колись, у найтяжчій життєвій ситуації, доля випадково звела Богдана з цим професором Ізюмським. Біля куреня, в кінськiм коростявiм лазаретi... Був сіряк рудий тоді на оцих плечах, були слова великого смутку: "Нема неба. Нема зірок, в чорних ураганах цей вік, що, може, останній з відведених роду людському..."

Відродилась людина, повернула собі людську свою сутність, знову спрямувала погляд у всесвіт...

— А ви, Колосовський, — обернувся до нього астроном,—• щось фільмуєте зараз?

— Збираємось. В туманах пошуків поки що.

— Шукати — це, мабуть, найсолодше з усього... Чи не в наукову фантастику вдарились?

— Ні.

— Там чомусь найбільше трапляється курйозів. По-моєму, ваше мистецтво, як, до речі, і всяке, має не лише емоційно дати відчутти молодому поколінню наш час, а ще й допомогти його зрозуміти. Нам, старшим, здається, що молодь має той досвід, що й ми, бачила те, що й ми. А це ж не так. І тут, звісно, річ не стільки в сюжетах, тут хочеться бачити оті самі спектри художньої мислі, широкої, вільної. Щоб заповнювала тебе. Магія екрана, вона ж таки справді існує. Я, дарма що клопотів маю доволі, намагаюсь не пропускати фільмів, охоче дивлюсь і їхні, й наші. Надто ж про любов, — посміхнувся професор і по хвильці став знову серйозний. — Але хотілось би на екрані бачити любов не полегшену, а як життєву і активну, — я це підкреслюю, — активну силу, здатну, можливо, навіть впливати на самий рух історії... Любов — поняття широке, коли хочете, філософське. Ось і ця обсерваторія, хіба ж не з любові вона виросла? Часом думаю вночі: це ж полеглі, це вони, ніби вставшії, на своїх плечах підняли твою лабораторію зоряну!.. Або ось він, головний герой паш... Телескоп. Метр у діаметрі! Сама чиясь любов з надюволіргюю точністю його шліфувала, перш ніж нам передати...

Пригощав потім їх рідкісною "Ізабеллою". А коли вийшли па подвір'я, щоб повертатися до готелю, Сергій знову задивився на сріблясті, сонцем облиті півкулі обсерваторних верхів.

— Ну, а циклон, що оце внизу лютував, до вас, на Олімп, не добравсь?

— Перепадає й нам. Коли розгуляється, понесе ґрунти — тоді прощайся з небом, зірками, принаймні на деякий час.

— Жаль, що я не приборкувач циклонів, — пожартував Сергій.

Професор заклав руки за спину і, світячії сивиною, ніби роздумував уголос:

— На людину війни, на неї хвороби, проти неї стихія... А людина, всупереч всьому, таки має всюди залишатись людиною...

Котрийсь із молодих працівників обсерваторії, перебігаючи алеєю, звіддалік гукнув, доповів професорові:

— Пишу Сонце!

Коли, розпрощавшись, спускалися з гори, Сергій знову згадав про цю випадкову репліку:

— Заздрю людині, що може отак по-робочому, буденно сказати: "Пишу Сонце!" Цьому б нашу стрічку присвятити. На це б навести кінокамери: "Сонце Любові пишу! Сонце людського цвітіння..."

XV

А я поки що змушений писати тьму. Глухі, беззоряні ночі осінні. Барак, обшнугований негодою. І нічне засідання трибуналу в кутку, на нижніх нарах...

Пат і Паташон не дуже перепружують себе службою. Вдень їх дедалі частіше залучають виганяти по сусідніх селах людей на трудовинність та виловлювати тих, що

уникають відправки до Німеччини. І не велика радість після такого дня, промоклому, промерзлому, місити грязюку до барака. До того ж сама робота полонених вимагала трохи попустити режим: хто на конюшні, хто поїхав на станцію за вугіллям, ще когось на цілу ніч послано дерть молоти... Вартові навідаються звечора до барака, покрутяться, з'ясують, хто де, і подались після цього, один — додому, а другий до конторських у карти грати. Бо, зрештою, куди ці втечуть? Сюди вже й яроплапи їхні не долітають. Засади скрізь, на всіх дорогах хапають, по містах облави, — частіше тепер, навпаки, сюди, в маєток, тікають, де хоч від голоду не пропадеш...

Увечері, як тільки зникнуть Пат і Паташон, барак оживає, пости з самих полонених стають понадвір'ю на чатах. Стоять, вистежують темряву, доки в бараці засідає суворий безнаперний їхній трибунал. Судять.

Прибігала перед цим Катря до Івана. Час від часу вона тепер його провідує, всі вже позивали до неї, іноді й ночувати залишається — веде її тоді Іван в тамбурний закапелок на стайні, де густе, надихало кіньми тепло і кінських попон вистачає, щоб укрити їхню любов. Там, у тамбурній світлиці, на розгорнутих збоїнах чути їм цілу ніч, як коні біля ясел тяжко зітхають, думаючи щось коняче, своє, може, вільне й далеке, як літо на луках.

Щось тут і Решетнякові снується з квітучих казок итинства. Прадід його чи, може, прапрадід в турецькій неволі був. І теж старшим кінничим, — так розповідала бабуса. І все приглядався: котрий же із тих румаків найбистріший, щоб погоня його не догнала? Султанова то була таємниця. А потім якось дав їм сіна, а те сіно виявилось чарзіллям, і коні султанські, попробувавши, одразу на мову здобулися, по-людському заговорили до кіншічого. Так дізнався, котрий найбистріший, котрому погоня не страшна. І на ньому й вимчавсь із султанських стаєнь вночі, з ним переплив Дунай... В дитинстві немає легенд, для Івана то все було справдішнє. "Наче сам бачив, як він, вхопившись за гриву, перепливає Дунай". А Катря, зіщулившись під попоною, слухає Іванові спогади-сни, і голос її невеселий:

— Жаль, коні тепер не розмовляють по-людському, чарзілля не найти... А горя цілі дунаї розлилось...

В останній прихід розповіла Катря пожильцям барака: нахабніє, розоряється той вислужник Йона, життя вже від нього нема. Кривдить людей, а якось, напившись, добивався в хату до неї. Не пустила, то він стрілянину зчинив у дворі, вікна побив... Розповідаючи, Катря очікувально дивилася на Йвана, ждала, що скаже, а він хмурився й мовчав. Аж здивувалась. І сама ж намагалась виправдати його мовчанку: невільник життя, руки зв'язані... І хіба в одному Хмариному зараз панує свавілля?

З Катриних новин для пожильців барака інша виявилась найголовнішою: днями наших парашутистів Йона зловив і сам відігнав у гебіт. Хто вони, ті двоє парашутистів, і з якою метою були скинуті — про це в бараці могли тільки догадуватись. Нещасливим виявився їхній нічний стрибок: один на дереві завис, заплутався, а товаришка його, зовсім молода дівчина, руку зашкодила падаючи, — Йона, проте, і їй скрутив руки за спиною дротом, того ж ранку й погнав обох до новіту-гебіту. Вислужився, іуда, ще

нібито й винагороду отримав за них... П'яний як чіп повернувся додому, прилюдно похвалявся на толоці своєю хоробрістю. Одного лише не знав Йона: що не в такій уже й далечі від Хмариного, за полями та балками, закутими першим морозом, помста чиясь не спить, готує, за тих невідомих парашутистів розплату.

Після того як Катря пішла, зібрався увечері трибунал. І хоч Решетняк промовчав тоді, слухаючи про побиті вікна, але зараз, коли йшлося про зовсім не знайомих йому людей, про невідомих отих погублених Йоюю парашутистів, він перший подав голос:

— Таке не прощають.

Хай не знайомі нікому вони з вас, не знає піхто, які вони були, що за люди... Наші парашутисти! — і цим сказано все.

Винесли вирок.

Товариші подумали й про таке: в селі не можна чіпати Йою, бо на Катрю впаде підозра, життям поплатиться їхня спільниця... Вирішили, що братимуть його на хуторі, де Йона має гуляти у свого приятеля на хрестиках.

Операцію очолював Колосовський. Ніхто й це помітив, як наступної іючі вислизнуло троє коней із крайньої стайні, швидко зникнувши в темряві, розкидаючи свій глухий тупіт у степу. Ніч була довга й невідома попереду, їдучи, Решетняк уявляв, як беруть вони Йою, як поведуть його на те давно запустіле дворище у степу, батьківщину Йоїну, де старий Архипенко яму собі копав. Поклав собі Решетняк, що неодмінно все там відбудеться, на тому ж місці, де Йона вчинив над сільським активістом розправу. Приведе й скаже:

— Копай... Твоє до тебе й повертається.

Проситиметься Йою, на коліна падатиме:

— Змилуйтесь, хлопці!

— А коли стара Архипенчиха тебе благала, ти змилювавсь? Копай же сам собі яму, як він копав: вічними сусідами будете.

Схопили Йою там, де й задумано було його схопити: біля старого вітряка, коли п'яний повертався з хрестин. Здасться, спершу він і не дотямив, що за напад на нього, в думці, видно, не покладав, що він кимось уже заочно засуджений.

— Запроданець, — сказав Колосовський, відбираючи зброю. — Найманець підлий.

— Хай і найманець... Найнявсь! — обурено випрочувався Йою. — І до чорта наймусь! Бо розорили! Всю душу ви мені випотрошили! Хто із землі зірвав? Хто нас, як цуценят, у сани?

— Зрадник. Вислужпик, — згрізна падало на нього з темряви.

— Пустіть! Відійдіть! — пручався всіма м'язами. — Нікому я не служу! Ні свастиці, ні тризубцю!.. І до лампочки ця мені ваша Україна! Весь світ пройду! Картопля всюди однакова — мерзла та сушена!

Заткнули рот, скрутили руки, між кіньми погнали у відкритий степ. Про те, щоб вести його кудись на батькове дворище, до страченого ним Архипенка "у вічні сусіди", Колосовський не захотів і слухати:

— Нема коли з ним воловодитись... Тут.

...Як непоміченими виїхали з маєтку, так непоміченими й повернулись троє вершників удосвіта до стайні. Мовчазні, з суворими лицами, задубілими на вітрі. А перенатужені коні — з інеем на змокрілих, ще повних нутряного клекоту грудях.

Но стало зрадника Йони в Решетняковім селі. Зник загадково. Розпився до того, що людей не впізнавав, — хіба ж довго такому вночі в яму вшелепатись? В який-небудь напівобвалений на старім хуторищі колодязь, — позоставалось ще їх у степу після того, як хутори порозбивали...

Аж у першу косовицю, коли староста вигнав збідоване хмаринське жіноцтво з косами в поле і коли ці, безмужні, вишикувавшись тужливим ключем, рушили по тім самім лану, де колись ходили комбайни з їхніми комбайнерами біля штурвалів, — одна з передніх, кладучи покіс, зненацька в ячменях наткнулась косою на щось перетліле. Без обличчя, без очей кістк, переточений мурашнею... Лише по чорній зотлілій шинелі, по вискалених металевих зубах і впізнало жіноцтво свого лютого односельця. Переточена мурашнею зотлілість — то було все, що зосталось від Йони.

Одначе ще далеко той день, коли його у хлібах викосять хмаринські косарі в спідницях.

А поки що Решетняк ревно. порав коней, розгарячілих після нічної гінби. Того погладить, того неболяче торкне шкребницею і ще раз огляне: треба, щоб на ранок були, як всі, зоднаковілі. Інші конюхи ні про що не розпитували — коло нього все тут люди свої, надійні. Мовчки, як після тяжкої роботи, закурював з ними в розчинених дверях тамбура. І хоч очі червоні були від нічних, на сон не тягло. Розвиднялось уже. По-зимовому важкі, недобрі хмари над степом піднялись. Гнало вітром, і сніг пролітав, косий, трасуючий. І, дивлячись на той сніг, думав Решетняк: "Це якраз добре. Все примете..."

XVI

В Перемишлі їх постригли. Клубок круто скручених під хусткою Прісиних кіс звично рвонула чиясь невідворотна рука...

Кілька спроб втекти по дорозі, відлучившись ніби за кип'ятком на станцію, кінчились для Прісі лише синяками густими. Ці синяки, аж чорні, побачила в себе на тілі теж у Переміпілі, коли роздягалася в лазні пересильного табору. Постригли всіх підряд. Машинками, наголо, як тифозних. Ось там наглумились! Накричалася разом з дівчатами, коли від есесівок відбивались, від їхніх ножиць боронячи косії свої... Були такі, що з горя голки ковтали. Ніби з життям назавжди прощаючись, волали до недосяжних тепер матерів, похапцем передавали полякам останні листи, залляті сльозами: "Мамо, ми гинем! За що вони мучать нас, що ми їм зробили?"

Якщо фортуна ще здатна виявляти прихильність, то вона до Прісі хоч трохи таки скривилась: не в табірні бараки потрапила невдала втікачка, не до вахманів, не до вовчиць блокових та штурбових, що уколами витатуюють на вас безвихідні табірні номери, — придбала Прісію за скількись там марок німкеня-аристократка для робіт у своєму маєтку ;і середньовічним замком. Вперше, не в підручнику історії і не в кінофільмі, а насправжки, в реальності, дівчина побачила тут рицарський замок

мурований. І чепурний корівник біля нього неподалік, з якого ти, остарбайтерка, щодня будеш вичищати гній.

Німкеня — худа, висока, сама хребетна кість ходяча — накульгує, бо замолоду об'їжджала коней, і на згадку про ті часи має пошкоджену ногу і троє срібних вставних ребер замість власних. Пані ще й зараз кохається в конях, в неї — ціла конеферма, гордість цього родовитого маєтку. Господар весь час нездужає, його возять у колясці, дівчатам велено щоранку вітатися з ним:

— Гут морген, гер Рітмайстер.

Гер Рітмайстер — тільки так, бо він знатний, рід його походить ще від середньовічних предків у кольчугах. Ні, грубим він з ними не був, цей гер, цей спаралізований нащадок власників замку, Не бив нагаєм, не щупував дівчат, не глумився, як ті, що на пересильних пунктах з фотоапаратами вдиралися в душові, щоб на плівку вхопити голих беззахисних полонянок. Цей не дозволяв собі бути брутальним. Він просто не помічав вас, що снували мимо нього з пов'язками "ост" на руках, були ви для нього наче зіткані з повітря, він дивився згорда крізь вас крізь безтілесних. 1, мабуть, зовсім не чув чи не бажав чути отого вашого щоденного: "Гут морген, гер Рітмайстер", бо ніколи не відпо'відав.

Усім розпоряджалася, пані, вона тримала маєток в руках.

— Ми не вискокки скороспілі. У нас герб, і ми залишаємось віддані кайзерові, — казала пиховито і ніяк не хотіла повірити, що німецькі вояки здатні були скородити мінні поля військовополоненими і вчительок затовкувати в пацв'яховані бочки...

— Не може цього бути, — аж сердилась пані. — Ми не варвари. Ти вигадуєш, брешеш!

Вони не хотіли бути варварами. Пані не могла уявити свого сина серед тих шмаркачів з гітлерюгенд, що гірше бандитів знущаються на Сході над мирним населенням. Чи, може, вони й справді не були з природи такими? Але ж згоджувались роками культивувати в собі жорстокість убивць і садистів, бо бутрі жорстоким, глухим до людського болю — це для них уже не ганьба, навпаки, це стало синонімом доблесті, прикметою дужої арійської вдачі. Пані не хоче цього визнати, але ж я бачила це сама, чуєте, бачила?!

— Ти, мабуть, навмисне це все вигадуєш, щоб компрометувати пас... Хто ти за фахом?

— Мала бути вчителькою... А поки що недовчена студентка.

— О! То це ти там і німецьку студіювала?

— Аякже. Ich bin... du bist... er ist! — І повторила з притиском: — Er ist! Er ist!

— Браво, Фрісхен! Ти ще скажеш, що й нашу історію вчила?

— І вашу, і свою...

— У вас є історія? — кривилася пані поламанною усмішкою. — Тоді вже скажи, що у вас було й рицарство?

— Було. І є! Був орден лицарів Січі Запорозької... І лицарів Сиваша та Перекопу... Києво-Могилянська академія була...

— Не чула такої.

"А що ти чула, стара мегеро? Що ти знаєш про нас? Не чула наших мелодій. Не читала наших книг. Не маєш уявлення про історію нашу! Наші сині Дніпрогеси, університети, наша молодь, що розквітала таладтами й надіями, — все це для тебе не існує! Заклякла в тупому, пихатому неуцтві, так невігласкою і в землю ляжеш із своїми срібними ребрами... Пороху хтось насипле на ці хижі очі, що не хотіли помічати цілих народів з їх прагненнями, з їх життям, їх культурою... Ми нижча раса для тебе, напівдикуни. Чому? Чому ви такі? Що дала вам вся ваша німецька мудрість? Навчила будувати бараки, табори задротовані? Гори клубків колючого дроту виробляти для всієї Європи?"

— Ви ледачі, ви хитрі, як, зрештою, всі слов'яни. Схильні до містики, царевбивств, до руйнівних революцій, авжеж? І ви дуже підступні, це правда?

— Ми люди, як і всі. І хочемо, щоб всі були людьми.

— Якщо ти така ерудована та язиката, то чому ти тут? Мені твоя освіченість, власне, ні до чого.

— Пані, але дозвольте зауважити: я й не просилася сюди. Не з власної волі тут.

Було це по-німецькому логічно, і навіть черству німкеню це мовби торкнуло, по жовтім пергаменту носатого обличчя майнула щось майже прихильне.

— Тобі нема чого нарікати. Дякуй богові, що потрапила не в Бухенвальд, не па завод, а в порядну родину, в цей рицарський замок.

— Але ж хіба не ваші рішарі поначіплювали нам ці принизливі нарукавні пов'язки рабинець? Це ж ваші німецькі ножиці пообстригали нас, як каторжанок...

— Ти ображена, що брудну твою голову обстригли? — здивувалася пані і стала пояснювати, що нічого образливого в цьому нема, бо це гігієна, крім того, в них, у німців, людське волосся — цінна сировина: з практичною метою переробляється у промислову повсть і пряжу. Із відрізаних жіночих кіс, з волоссяної пряжі у них виробляють ступні шкарпеток для команд підводних човнів, волоссяна повсть вжиткується також на панчохи для імперської залізниці...

— А ти ж як, гадала? Ми, німці, вмієм усе повернути в доцільність. Це східний повільний ваш розум не знайшов би практичного застосування. А німецький геній із ваших кіс робить чудові панчохи...

— Данке шьон за пояснення. А ми, дурні східнячки, цього, бач, не розумієм... В нас коси — для краси...

На різдво, німецьке різдво, наїхало гостей. Прибув у ці дні і син Рітмайстера, фронтовий офіцер, у відпустку. Ще перед тим папі не раз хвалилася сином, який він порядний, добро вихований. А Пріся дивилася, як старанно мив руки порядний цей відпускник, і здавалося їй, що то він кров чиюсь відмивав. "Але не відмиєш! Не відмиєш довіку!" — повторювала вона в думці, дивлячись на червоні клешнюваті пальці та на брязкотельця його залізних хрестів.

Влаштували бенкет на честь синового приїзду. Перед тим гості цілою ватагою відправилися в ліс на полювання — у них кількасот гектарів фамільного лісу, де повно

звіра: зайців, кабанів, козуль... І ось повертаються із здобиччю, трублять в мисливські роги за давнім рицарським звичаєм, складають здобич купами серед подвір'я, вихвастуючись — хто більше набив... "А руки ж ваші в людській крові", — знов думала Пріся, звіддалік поглядаючи на їхніх нещасних постріляних сарн.

Гостювали в цих родовитих фонів ще і якісь новоспечені фони з Берліна, з ними німченя мале, гарненьке, що заникувало часом до корівника або на курятник, дивилося, як Іріся працює, посипає прохід, моп алею, жовтим піском. Ждало мале, доки вона звільниться від роботи, щоб могла побавитися з ним. Якось питає:

— Хто ти? Звідки? Як тебе звати?

Показала йому нашивку "ост" на рукаві;

— Фон дер Остен.

Воно зрозуміло жарт, засміялось.

Іншого разу юне арійча застало її в курятнику, коли вона нічого не робила. Сиділа, і навіть книжка німецька лежала збоку — не читалося. Нікого й бачити не хотіла зараз біля себе, крім одного — крім смаглого лицаря-красеня з далеких імеретинських гір. Он він з вилами серед тих, що вкривають радгоспний свинарник... Ті на даху, а Шаміль знизу соломучу подає. Його худа, пругковита постать латана-облатана, але й в ній щось горде, непіддатне. Перед тим, як виважити в повітря набряклий водою куль, Шаміль пронизує його вилами з якимось весело-войовничим погуком, аж дід Харитон не може стримати свого захвату:

— Ну й чечен! Ну й кляте ж! Все в нього ловко виходить!

Никало знудьговане арійча, зачіпало Прісю, кликало бавитися з ним:

— Фон. дер Остен, пограйся зі мною!..

А вона ні з місця. Тоді мале підкралося із-за спини і, набравши повну пригорщу піску, сипонуло їй в очі тим піском... Догнала його аж у парку і, накірчивши, добре натовкла носом у сніг, відлупцювала малого фона, як хотіла. Дарма що верещало мов недорізане. Вибила, і аж тоді бурхнули сльози образи, аж тоді спохопилась: що ж буде?

Незабаром гукнула її старша кухарка:

— Що ти там накоїла? До пані мерщій!

Пані сидить у кріслі, розпитує, чи правда, що на німецьку дитину ти, остарбайтерка, руку підняла.

— Ти розумієш, на що ти зважилась? Розумієш, як можна трактувати твій вчинок? .

— Але ж воно мені очі піском засипало!

— Ти ж могла в своєму нестямі навіть скалічити це юне створіння!

— Воно вже й так скалічене... духовно. Вважає, що йому все дозволено!

Пані трохи недолюблювала цих новоспечених фонів, вважала їх вискочками, може, це тільки й не дало розгулятися її гніву.

— По якому місцю ти його била?

— По отому самому... Дітям усіх рас і націй по одному місцю перепадає, — воно в них однакове... '

— Більш ні по чому?

— Ні.

— І такн добре набила?

— Добре.

Тінь усмішки нсремайну.іа по бляклих устах .німкені, Пастроживши, попередивши. щоб більше руку на німчення не сміла здійснити, взялася цього разу сама залагодити справу.

Може, ще й тому, що сип перебував у замку, і мати з такої нагоди не дозволяла собі крайностей щодо нерсонаю, пс хотіла бути надто злою навіть у ставленні до клятих цих остарбайтерок. Пані робила все, щоб син якомога довше побув удома; використавши зв'язки, якимось так влаштувала, що здали залізничний квиток, і вона сама придбала йому інший — на літак. А невдовзі після того, як полетів, одержала звістку й хрести: сина десь над українськими лісами збили партизани.

Пані ледве не збожеволіла.

— Це ж я... Я сама винувата, сама послала своє дитя на смерть!

Пріся, дивлячись на щире невітшне горе матері, ладна була проїнятися навіть співчуттям до старої. Єдиний син, улюбленець і надія родини, він більше не існував, він став жертвою власного фанатизму і завоювницької ненажеркості... Скрутком сплющеного металу врізався в землю, морозами скуту, той його останній літак... Тепер тільки фото його в чорній рамці висить у материній кімнаті, і весь замок поник у жалобі. Може, хоч тепер ви, пані, зрозумієте горе наших матерів, зрозумійте і мою, і Шамілеву матір?

Але навіть пережите горе не зробило стару німкеню добрішою. Більше того, незабаром сталась подія, яка всіх остарбайтерок приголомшила. Поміж інших працювало на панській кухні дівча одне, Маруся, Прісина землячка з сусіднього району. Іноді разом відводили душу, мріяли удвох навесні втікати. Якимось пані в своєму траурі зайшла до кухні, а па плиті саме молоко збігає, сердито випінюється з каструлі. Чи нерви зрадили, чи лють за партизанські ліси перевершила все, тільки вхопила ту каструлю і кип'ячим молоком дівчині — в обличчя! Ошпарила все лице, і очі вишпарила, звірюка... Коли з'ясувалось, що Маруся зостанеться назавжди скалічена, що зір не повернути, дали після цього їй волю: можеш відправлятись назад, на свою Україну...

І відправили.

Пріся не раз ставила себе на її, на Марусине місце, і, гріх подумати, навіть щось схоже на заздрість прохоплювалось в душі... Хай хоч ошпарена, з вічною ніччю в очах, але ж додому, на Батьківщину... І вже з жахом уявляла, як, осліплена, руками на Україну дорогу намагає, з спотвореною своєю вродою постає перед братом, перед Шамілем... Та потім отямлювалась: пі, анізащо не показала би йому такою, перед ним вона хоче бути тільки в усьому бездоганною, щоб почути ще хоч раз від нього оте вогнисте, жагуче:

— Ти красива, красива... Шені чіріме!

Угнічена горем, з каменем на душі працює на курятнику, день у день вичищає гній,

а вивозять його тачками троє поляк із полонених, що їх для роботи щоранку приводять із табору, розташованого неподалік, у дюнах. В таборі там у них хвороби, звірячий режим, недоїдання, "Та невже ж — це ти їм нічим не допоможеш? Долею ж такі, як і Шаміль... Якусь би передачу їм за дріт, і буде ця передача ніби й для нього!..."

Прися знайшла спосіб: вранці відбере щойно зібраних з-під несучок яєць, накутає сіном і зверху гноєм прикриє. А поляки вже в курсі — прийдуть, мовчки відриють сховок з-під гною і — в табір, товаришам... Вдалося одне, то вирішила з дівчатами спробувати й друге:

— Каністру молока їм передамо...

Та, видно, котрийсь із панських мисколизів підгледів, доніс, бо ось уже кличуть Прісю в покої, стоїть вона перед гером Рітмайстером. Висохлий, хворобливий спадкоємець рицарів, пихач, що ніколи й словом не озвався до остарбайтерок, зараз здобувся на мову, ладен, здається, в горло був дівчині вчепитись за цю каністру молока, перехоплену вже на півдорозі до табору...

— Та як ти сміла, крадійко!.. Адже це моє!

Вона зовсім не соромилась свого вчинку, пробувала навіть і йому втлумачити, що це не крадігство, доводила з чуттям правоти:

— У вас вісімдесят корів, пане Рітмайстер, і майже всі доять... Хіба вам із пані не вистача? А там голодують, там — хворі...

— Те мене не обходить. Молоко — моя власність, ти здатна це втямити? Моє, кожною краплиною моє! Мені належить, і тільки я можу ним розпорядитись! Це справа престижу, це наш незрушний закон!

Він горланив, трясло його, аж судомило в колясці. Запевняв, що не так навіть каністра обурює, як посягання па принципи, на самі підмурки його життя. Більшовичка, баламутниця, ти маєш нахабство зазіхати на його право господаря, зневажати їхній німецький порядок-орднунг?..

Дівчина дивилась на нього, не ховаючи зневаги й презирства. "Так, ви поневолили, знешасливили нас, — ніби казала йому у відповідь, — але ж нещасні будете й ви, раби свого бездушного орднунгу!"

— Крім закону, пане Рітмайстер, ще є почуття. Звичайне, людське. Співчувати, допомагати людині в нещасті — це, по-вашому, злочин?

— Східна непотріб, ти ще будеш мене повчати? В таборі будеш повчати! Марш звідси! В табір її!

Того ж дня всіх причетних до справи з каністрою погнали на станцію. Надвечір вони вже опинились на чорній з-під вугілля платформі, відкритій усім вітрам. Вартовий із гвинтівкою коцюрбився поблизу, потонував у своїм настовбурченім комірі, нахляпивши пілотку на вуха.

Мчить ешелон. Всеволодний німецький орднунг нависає над нами непроглядною ніччю. Летять від нас, як, у безвість, чорні придорожні дерева, гримлять віадуки... Може, треба прощатись? Чи й саме життя людське — це тільки велике й пекуче прощання? В кого довге, в кого коротке... Але завжди велике, як біль, як душа, по вінця

налита до когось любов'ю... Чи ще буде інакше? Повинен же бути світ, де країни й народи не знатимуть більше нашестя, де на людей не полюватимуть, мов на сарн у заповідному лісі... І що нашестя були — це сприйматиметься як дикість, як щось зовсім протиприродне людині...

В півтму запізно гуркоче платформа, несе. Ніби в ураганному вітрі, темними силуетами пролітають голі дерева, казарми, кірхи, пакгаузи... Де ж твої осяйні, великодушні міста, Європо? Нема їх, не чути ваших теплих атлантичних вітрів, ані вашої органної музики — нічний, із сажею, огаристий вітрюга чорними хугами свище на нас із півтми... Нічого нема. Навіть сталевих нема в нас голок, щоб можна було ковтнути. Ані папірця, щоб написати й кинути в ніч:

"Любий, коханий мій! Живи і за мене. До останнього зблиску буду твоя!.."

БЕЗ ПРАВА ВМЕРТИ

Знайшлися сапери, знайшлися мінери. Знайшлися відважні душі, готові на будь-яке завдання. Останнім часом підірвалося кілька німецьких машин па старім большаку. Якимось чином міни, що залишилися де-не-де на певискороджених мінних полях, ночами перекочувували туди, на большак. Хтось їх знаходив, хтось закладав. Щоправда, міни вибухали не па землях радгоспу, і тутешніх це ніби не стосувалося. Пауль-управитсль міг навіть сказати, де треба: в нього все гаразд, шукайте деінде.

В маєтку поки що нікого не чіпали. Одначе барак весь час був у насторозі. Безперервне ходіння по лезу ножа — таким було зараз їхнє життя. По лозу — вдень і вночі. Будь-яку хвилину можуть вдертися шуцмани, витягти тебе з барака чи з тамбура стайні, чи вхопити просто па роботі. І ти знаєш, що схоплять не даром. Що нападуть на слід чогось таки вартий. Але поки що не иападали. Хтось ніби оберігав хлопців. Працюють як і раніш — хто де. І тільки нильноокий Віхола бачить, що за робота з них. Внутрішня симуляція — послідовна, продумана день крізь день.

Од Віхоли цього не приховаєш. Але мовчить. Бо вітри фронтів — їх наперед не вгадаєш: куди ще повернуть? Погода життя нестійка. Двигіт фронтів, то дальший, то ближчий, останнім часом робив із Віхоли ніби чутливий барометр. По настрою можна було вгадати: стрілка колишеться все більше, вказує на бурю... Отже, змушений був терпіти навіть цей постійний внутрішній саботаж. Опір і опір — Віхола його відчуває щодня. Начебто і є робота, але яка? Скорше це тільки видимість її: все чомусь не клеїться — там порвалось, там поламалось, раз у раз переробляй, ремонтуй... І мовчи... Може, не вміють, руки в них не туди стоять? Тепер не сказав би про них цього. Є серед них слюсарі, машиністи, механіки. Є фахівці на всяке діло. Хоча б той Решетняк: він і до вил, і до коней, і шевцює, і лінтварює... Все вміють, коли захочуть: восени, йоли вкривали вдовам хати, отам уже працювали без симуляції, робили на совість! Полагодять дах, вкриють, причешуть, і ще її стріху підстрижуть — просто задивишся. І люди стоять за них горою, радяться з ними, вірять їм, вірять, що все це тільки тимчасово. Кожен полонений, як політрук самозваний, тлумачить по-своєму різні чутки, пересуває фронт, підтримує в людях надію... Відомо це Віхолі. Але ж... мовчи. Бо стрілка барометра колишеться, стрибає... А як повернуться, то ще затанцюєш тоді...

Якось на барак таки налетіли з обшуком. Ватага шуцмапів нетутешніх — з куща, з кушової поліції. Перерили все. Найшли під нарами купу вівса — якісь бджоли його наносили. Взимку багато хто з хлопців одержував наряд на роботу в зерносховище. В напівсмерках величезного безвіконного приміщення, де повно куряви, гуркоту віялок та трієрів, з ранку й до ночі сновигають постаті в шинелях — з лантухами, з лопатами, задихаючись в холодній шорсткій куряві. Шугають десь аж під стелею по сипучих ворохах, по вівсах та ячменях, провалюючись у текучі ями по пояс. Зате ж як повертаються увечері до барака, то з-за халяв, із пазух, із-за комірв кожен витрушує по кілька пригорщ зерна, і якщо вартові присутні прії цьому, то й перед ними є виправдання: саме понабиралось, по пояс пірнаєш в тому зерні, нічого це бачиш, остюками очі пороз'їдало... Вартові дивились на це крізь пальці, бо їм з роздобутків теж перепало чиншове, а решту хлопці збирали, зсипали в кутку під парами, і то вже був їхній спільний неподільний фонд.

Під час обшуку шуцманн, сопучи, ретельно греблись у вівсові, але за самий овес нічого не сказали, — видно, шукали чогось іншого. Погреблись й пішли ні з чим.

І тієї ж ночі з'явився в бараці Випадковий Випадок.

— Це нам пересторога, — сказав, вислухавши все. І ще сказав, що треба когось відрядити до міста. Власне, не до самого міста, а ближче трохи, в селище заводське.

Діло є.

— Мусила б наша зв'язкова піти... Але ж її нема. — Прісю, сестру свою, він мав на увазі. — Хто піде?

Шаміль зіскочив із пар:

— Я. Тільки я!

Бо все, що було з Прісею зв'язане, мав він взяти на себе, нікому цим не поступиться... Саме так його й зрозуміли.

— Гаразд, підеш ти, — сказав Байдашний, старший цієї ради, що відбувалась при блиманні каганця.

Хлопці з барака теж дали свою згоду, і Шаміль розумів, як багато їхньою згодою сказано. Що під силу тобі це ризиковане завдання. І що повністю тобі довіряємо. Довіряємо все наше потаємне, навіть паші власні життя. Адже поручимось за тебе перед вартою і перед конторою, поручимось, що ти неодмінно повернешся, бо всі ми залишимося тут за тебе заложниками. Отже, ти не маєш права навіть загинути в дорозі. Ти мусиш повернутись хоч мертвий!

Як на ці неповні часи, безмірно далеко було воно, те голодне, стероризоване місто. Доведеться йти через села, де лютує поліція, беззаконним іти по незвіданих дорогах цієї холодної, похованої в снігах окупації України. Можеш наткнутися па облаву, сто разів можуть затримати, схопити тебе, адже всюди зараз хапають таких, як ти. Озброєні, п'яні посіпаки можуть на місці десь тебе прикінчити в кучугурі і ні перед ким не будуть за це відповідати, бо немає тут зараз ні тіні того правосуддя, яке б оборонило тебе.

І все ж Шаміль був майже радий, що йти випадає йому, що товариство зупинило на

ньому свій вибір.

Самі товариші наступного дня й споряджали його в дорогу: роздобули десь сіряк поруділий і заячу шапку з вухами.

Льоінка-костромець свої теплі онучі віддав. Вівса йому в шаньку насипали, Рошетняк ще й пожартував:

— Як рисакові, вівспчка тобі ярого, сухого... Проміняєш досі, у дорозі... Може, на щось гаряченьке, щоб не замерз.

Домовились з вартовими про міру хабара. Через агронома вициганили Шамілеві в конторі навіть довідку якусь жалюгідну, з розмазаною печаткою. Що є він, мовляв, робітник цього маєтку, відпускається провідати родичів, що й засвідчується. Агроном, який сам підписував довідку, добре знав, що родичів тих міфічних в природі тут не існує, тому й вважав за потрібне з свого боку попередити Шаміля:

— Папірець мало чого вартий... Найкраще взагалі тим людохватам на очі не попадатись.

Шаміль усміхнувся:

— Я вірю в свою зорю.

Удосвіта третього дня вийшов з барака. Ще тільки розвиднялося, як він уже минав найдальшу степову лісосмугу, що була межею маєткових земель. Вирослий у країні сонця, вигрітий теплом підсонячних скель, повитих лозами виноградними, опинявся тепер віч-на-віч з безмежжям снігів, що обіймали весь простір. Продерся крізь акацієве колюччя лісосмути, впужав зайця, що спав у снігу, і вдихнув волю на повні груди. Барак і життя під конвоем збст'ались десь там позаду, за дротяно-колючим, мов табірним, валом маслин та акацій, і першим бажанням було. бажанням, зболілим до крику: ніколи більше не повертатись! Хай навіть і згинуть, але десь отак, невартовапим, у полі, в снігах, під виспіву вільного вітру! Враз наче опали невидимі пута, що стільки часу оплутували його, хотілося кричати від захвату, пити цей вільний вітер. Випростатись хотілося так, щоб дістати рукавицею неба, його кудлатих хмар. Земля тут уже ніби нічия, і небо нічий, і доріг ніяких. Хоча ні: он стовці пішли вподовж большака, що лежить заметений снігом. Там он вибухали ваші міни, осмалюючи сніг, полишаючи на місці вибуху клоччя мундирів... Перейшов большак і відчув себе ще вільніше: біла безвість перед тобою, безлюдність, свобода чи бодай химерна ілюзія її. Тут тільки ти і сніги, ти і вітер! Почуваєш себе молодим, дужим звіром, що вирвався нарешті з клітки, і маєш в своїм розпорядженні цілу планету!..

Зійшов на пагорб, обернувся: уже ледь бовваніють далекі скирти, ферми тонуть радгоспні в імлі небокраю, — може, й справді востаннє кидаєш прощальний погляд на них? І крізь миттєве позасвідомне схмеління враз — тверезий внутрішній голос: "А хлопці як? Ті, що поручились за тебе і ждуть тебе хоч мертвого, що повернешся? Чи воля дорожча за них? Тобі воля, а їм? Є свобода, а є ще й таке поняття: егоїзм свободи. Може, це якраз тебе й спокушає ось тут?"

Міцніше натягнув свою заячу шапку й рушив. Безлюддя, біла безмовність, а зеленіло ж і тут, квітувало, гуло бджолами, пахло нектаром... Все позамітано, поховано

під товщею снігу, лише дротяне колюччя лісосмуг потяглося темним пасмом. Хвилясте біліють поля, горбляться горбами, западають балками, і весь час крижано, тонко дзвенить поземкою цей суворий, ніби арктичний світ. Україна, земля окупована...

На зошитнім аркуші мав від руки накидану Випадковим Випадком карту з позначками сіл, які зустрічатимуться, а де знак оклику, там треба обходити стороною. І обходив. Бездоріжжя стало йому дорогою. За кілька годин ходьби трапився Шамілеві серед моря снігів один лише хутірець, знаком плюс позначений на карті як можливий притулок; наскрізь пробитий вітром,, напівзаметений, з обламаними деревцями — таким він постав. Певне, колишній польовий табір якоїсь бригади. Заіржавлений реманент, кинутий сякак, мовби свідчив про якусь велику байдужість, що тепер скувала цей край. Плуги в грудях мерзлої необчищеної землі... Зубаті борони, недбало кинуті культиватори... Кілька сівалок з ніби назавжди умерзлими в землю, потонулими в снігу сошниками... Покинутість, забутість. Чомусь згадався Решетняк: з яким почуттям глянув би дін на цю безладь, на ці напівзаметені серед відкритого степу сівалки, з яких, здається, уже ніколи не потече зерно в теплу весняну землю. Підійшов до одної, відкрив ящик: порожньо. Згадав, що має овес. Розв'язав торбу, кинув у ящик, у гнізда непорушні кілька жмень "ярого, сухого". Навіщо? Для прикмети? На весняний засівок? І скільки йшов тепер, невідступне пливла перед очима напівзаметена сівалка, пливла у завіях снігу, як знак холоднечі цього життя й смутна надія на щось весняне...

Віддалені, глухі, безжиттєві села правили за орієнтир. Час від часу звірявся по карті. І ніде пі живої душі, тільки ти полями бредеш, до моторошності самотній. Та ще десь у цих же снігах, в цих просвищених вітром просторах блукала дівчина сліпа, одна-однісінька. Та, що повернулася з Німеччини, з ошпареним лицем, з повипіканими очима, які раніш були карі, а може, сині, як небо, повні задуми й тихого сонця. Пройшла про неї в народі яса, докотились чутки й до маєтку. Одна з отих, що були відправлені до Німеччини з першим набором, десь там па торгах виставляли наших дівчат зовсім голих на огляд, щоб німкені, вибираючи, мог не пересвідчитись, що нема на них, на цих тугогрудих слов'янках, ні екземи, ні лишаїв. За скількись там марок виторгувала її німкенья для роботи на кухні, а коли було виявлено, що дівчина потаємці передає хазяйську картоплю полоненим полякам у табір, фрау забігла на кухню, несамовита від люті, і, вхопивши каструлю з плити, плеснула киплячим молоком дівчині межі очі... Так складалась легенда чийогось життя. Подруги-італійки здобулися нібито їй на квитка, посадили в поїзд, що йшов на ост, і тепер ця сліпа дівчина, розшукуючи рідних, блукає зимовими полями, дехто вочевидь нібито бачив її, люди не мають сумніву в її реальності, — розповідь про Осліплену незадовго перед цим довелося почути Шамілеві від жінок у зерносховищі. Є вона. Десь, може, якраз серед цих снігів блукає та нещасна осліплена полонянка, що образом своїм часом повторює дівчину, яка його дарувала своїми обіймами... Страшно навіть подумати про щось подібне. Але ж чому так важко подолати уяву? Чому невідступне образ дівчини, такої безмежно рідної тобі, з'являється в цій білій пустелі, де й ти, сліпнучи від стрічного вітру, бредеш із своїм костуром? Чи, може, це якраз ти і вона — обоє до не змоги

кружляєте в цих текучих снігах, розминаєтесь, не натрапивши одне на одного? Засліплений вітром, може, ти й не заглянув, як вона десь тут поблизу в звихреній сніговиці перекотиполем відсіріла, може, вітер її гнав, безпорадну й невидющу, на колючі кущі, на зубаті напівзаметені борони натикалася...

Надвечір стояв на якомусь кряжі, на холодній горі своєї самоти. Вітер бринить билиною, що, пробившись крізь товщу снігу, блякло, торішньо ворухиться біля ніг. Село віддалік темніє, дими з димарів комусь пахнуть затишком, вечірнім солом'яним духом. Перед ним річка вгадувалась, здається, якраз ота степова, що її олівцем вив'юнив на карті Байдашпий. Ледве проступає, в'ючись руслом між снігами, закута у панцир криги. Текла колись, вигравала на сопці, мабуть, світилась прозорістю. Панцир міцний, ковзкий. Закуто все, тут панує диктатура льодів. Добре було вже й те, що не треба шукати містка, будь-де можеш перебратись па той бік. Чи обминути й це село з його знаком оклику? А де ж ночувати? Під перекотиполем?

Дорога до села наїжджена, прижовкла від розтертих полозками кінських кізаків. Шаміль, однак, не дозволив собі скористатись дорогою; зайшов з боку глухих огорodів, звідти, де звір підкрадається до кошар в тріскучі зимові ночі. По міцному злеглому снігу наблизився до крайніх хат, до чийогось садка з старезними яблунями — покручені стовбури їх оліїї свої старечо псвішіпали, вивернуті гілки аж по снігу лежать. Куш калини, до пояса потонувши в заметах, де-не-де червоніє ягіддям — краплинами бубок на кетягах. Напівобдзьобана горобцями, так недоречно горить ця кали'на чиясь, розчервонівшись край садка серед синіх вечірніх снігів...

Жінка, що під повіткою рубала дрова, видно, помітила заходжого, бо ще дужче повернулася спиною до нього й далі гатила сокирою. Повернутись би й піти собі геть. Ніхто тебе тут не жде. Не для тебе ці пахучі вечірні дими з димарів. Десь скрипучо зачинаються хвіртки, в іншій подвір'ї чоловік, кульгаючи, затуляє вікна знадвору солом'яними матами; вікна байдужі, вони ніби самі затуляються від тебе. Ніким ти тут не кликаний, нікому не потрібний, навіть кущеві оцієї напівобдзьобаної калини... Та все ж, долаючи власну нехіть, зайшов на подвір'я, неквапом підступив до тієї, що ганяла сокирою неподатливу ковердяку по двору. Майже недобрим голосом сказав, як годиться казати в таких випадках:

— Здрастуйте, чи не пустите переночувати?

Не одразу вона випросталась. Довго й люто вишарпувала сокиру, що застрягла у вербовій корчомачі. А коли випросталась, Шаміль побачив немолоде вже обличчя, набрякле від напруги й морозу, і брови, насуплені неприязно.

— До старости ночувати, в сільуправу! Старостиха там для вас подушок наготувала!

І забубоніла, що без дозволу сільуправи тепер нікого не велено пускати на ночівлю, що людей тих на дорогах тепер як мурашви, ходять, старцюють, щоночі добиваються в хату із своїми блохами, а вона ж не сонце — всіх не обігріє. Раніш пускала, а зараз годі, дуже це їй треба, щоб за якихось волоцюг та тягали її в управу, обкидали погрозами... Слова жінчині так і хльоскали Шаміля по обличчю, вганяли в сором. Бо хіба ж не правду вона каже? Хіба ж не жебрак, не волоцюга? Мало в людей своїх нещасть, ще й

ти їм хочеш підкинути. Вона все бубоніла, виказувала, але далі можна було й не слухати, він обернувся й мовчки рушив із двору.

Вона догнала його край городу, аж біля калини, сердито шарпнула за сіряк:

— Це, по-вашому, вже ми й по люди? Ніч заходить, де ж ви будете? Під заячим кущем почувати?

— Хоч би й під кущем.

— Вертайсь!

Постояв і, ігивен образи, таки вернувся. Відчинивши сінешні двері, жінка штовхнула його через поріг до хати, навстріч палаючому в печі полум'ю.

— Соломи внесу в'язку, та й спить собі, хати не перележите. Тут щоночі кубляться такі квартиранти, як ви!

Хата в тумані сутінків. Біля дверей на табуретці відро води стоїть, недавно, мабуть, внесене — у воді ще й крига плаває. Із-за комина, з печі кашлянуло по-старечому, запитало:

— То ти, Мотре?

— Ночувальника знов собі маєте, — кинула на піч. — Та ще такий обидчивий... Не на нас обиджайтесь!

— А я не на вас.

Вказавши на лавку, буркнула ночувальникові:

— Лаштуйтеся тут, — і вийшла з хати.

Шаміль розсупонився, скинув сіряк, повісив у кочергах; там і торбу прилаштував, сам сів на лаві. Надворі знову загупала сокира. Як був, Шаміль підхопився, вискочив у самій гімнастюрці, вирвав у жінки сокиру з рук... Незабаром жінка вже готові дрівця підбирала.

Повернувшись до хати, непроханий ночувальник тепер сіл на лаві упевненіше. На коминку заблимав каганчик. Із-за нього з'явилася закуйовджена борода. Чиясь старість вивідливо вдивлялась у Шаміля. Звідки та куди йдеш, чоловіче, та що чувати в світах? Чи правда, що їх під Сталінградом відрізано? І що наші фронт проломили, полки сибіряків на зарятунок ідуть? І чи не чув, що з'явилася нібито в зарічанських краях якась дівчина невидюща? Вже й поліція за нею ганяється, а впіймати ніяк не можуть, дарма що зовсім незряча, молоком у Німеччині ошпарена...

Люди виявились як люди. Дали повечеряти. Вранці дали ще й поснідати. Віддарунку не вимагали. Одначе овес їм тут свій залишив з торбою у віддяку, сказавши, що не хоче мати зайвого тягара.

— Ви ж заходьте, як будете повертатись, — почув навздогін, пускаючись нарозвидні в дорогу.

Але вдруге не довелось йому почувати. Коли повертався звідти, де був, ще в протилежнім кінці села стривожені жінки попередили:

— Не йдіть у село! Там обшуки сьогодні, всі хати трусять!

Звернув навмання в низини, і вже знову йому заходила ніч. Йшов по замерзлому озеру, пристоявав в очеретах. Чомусь це завжди сумно — бачити заметене снігом

озеро. Кущиться бляклий, поламаний вітром очерет. Але біля кожного кущика — ямка: то хоч і бляклий, а знизу він дихає... Ще далі повмерзалп в кригу настовбурчеї лозняки. Може, десь тут влаштуватись? Зривалось на хуртовину, надвечір'я скрадало обрії. Але тут було затишно. Сліди, собачі чи вовчі, мережились по снігу, хтось саньми проїхав, видно, брав звідси хмиз, — зосталось після коня мерзле груддя кіз'яків, чорніли огарки загаслого вогнища. Далі йти чи вкублитись отам під кущем? І зненацька здригнувся від оклику:

— Ти хто?

Нагла, непередбачена ситуація! Мисливен.ь з рушницею, з зайцем зів'ялим, обвислим при боці, нечутно з'явивсь із-за верболазу.

"Шуцман!" — першою була думка. Бо хто ж іще зараз має право полювати? І рукав оперезаний смужкою, як для трауру... Холодними змруженими скалками з-під вушанки незнайомиць розглядає Шаміля. Має, видно, око пристріляне, — такого не обдуриш. Наскрізь пронизує тебе, бачить крізь сіряк, що там у тебе за пазухою, що і в душі. Здається, без допиту вгадав уже, хто ти є, і куди ходив, і з чим повертаєшся. Мовби роздягає тебе до цурки, і вже все він крізь тебе розгледів: барак твій, і товаришів, і отих металургів із селища, з якими ти ніч сьогодні провів, дивлячись, як вони біля плити, мов алхіміки, при лампі карбідній роблять радіодеталі та виливають ложки з білого пожмаканого металу...

— В мене документ є...

— Не треба. Зайдем в комендатуру, там з'ясується...

В літах уже, і обличчя без люті, нічим ніби й не потворне. Натоптуватий, з пущем. Може, навіть сім'янин, жінку й дітей, мабуть, має вдома... Ждуть, що батько зайця принесе! Заполював таки нещасного вуханя: зів'яло повис, обтягує боки мисливцеві. Видно, меткий стрілець. І відчувається, що в такого не відпросишся, такий не відпустить.

— Чи, може, відпустите? Ми тут не бачились. Кожен своєю дорогою...

— Розминутись? О ні, чоловіче, розминутись нема де! Світ став тісний...

І рушницю звично зп'яв із плеча:

— Рушай, рушай!

Через надвечірнє озеро йдуть. До того горба, на якому, розкинувшись, бовваніє село.

Ідете. Мовчки. Двоє вас, зовсім не знайомих, ніколи не стрічаних у житті, і нема на світі мови, на якій ви могли б порозумітись. Є тільки те, іцо розділяє вас, що лягає між вами непереходимою прірвою. Не знаєш навіть, де ти. Незнайоме все, очужіле. Саван снігів. Леза криги. Світ тісний?

Для добра став тісний, а для зла просторий? Як приведе, одразу ж тебе обшукають. Навіть і мертвого роздягнуть, знайдуть на тобі те, чого не мусять знайти! Тікати? Від його пострілу не втечеш. Отак в цей вечір і згинеш? На цьому скутому кригою озері, серед вилялях, жалюгідно розхристаних кущів осоки?

Але в тім-то й річ, що Шаміль не збирався вмирати! Він зараз людина, яка не має

права вмерти. Ще здалік, не доходячи горба, помітив темне гніздо ополонки. Ледь-ледь затягло її кригою. Старанно обминув її і поволі став дертись на гору. Чув позад себе натужне дихання мисливця. Була мить роздуму, ніби передсмертного. І враз всією звірячою пружкістю кинувся вниз, ударом цілого тіла садонув того під ноги. Й насів. Рукавицю загнав у рота. Поволік. І шубовснуло, і пе стало. Знову була ополонка. Темно лиснилась, колихалась без зашерхлої криги вода.

Не під одним кущем ночував цієї ночі Шаміль. Коли, скоцюрбленого, замітало й топило у сон, він не давав собі потонути: зібравши всю волю, через силу виборсувався з-під снігу й далі шугав у колючу розвихрену темряву. Голками сікло навстріч, і ковтав голки. Здавалось, зовсім уже замерзає, скоцеліє під кущем, не в змозі підвестись, а таки підводивсь. Щось дужче за втому і виснагу підводило його, спонукало, підштовхувало, і він далі тягнувся до ніби недосяжного вже барака, до неволі своєї. Беззбройний і беззаконний. І хай, може, хтось згодом колотиме тобі очі нещастям твоїм, може, який-небудь Віхола у своїй засмальцьованій анонімці колись дорікне тобі твоєю неволею, тим, що не вмер... Власна совість тобі оборона. Ти знаєш, в ім'я чого зараз долаєш ці божевільні, вихрясті, аж ніби кругойдучі сніги. А чому не вмер? Не має права вмерти, і все!

Краю не було цій ночі. Незвична млість розморювала всього, ноги стопудові не витягти. Почував, як тіло вогнем горить, як туманяться очі. Зрозумів: починається гарячка. Темрява сліпила, робила його невидючим, але й тоді дівчина, ота осліплена полонянка, пливла у снігах попереду, вела, виводила його з нічпих хуртовинних блукань.

Добравсь до барака пізно вночі. Напівпритомного, ледь живого, хлопці втягли його через поріг до барака. Разом з радіодеталлями в пазусі, з катушками, з листівками про Сталінград. Мерщій роздягли, взялись відтирати на нарах, а він горів, стогнав, бився в маячні сорокаградусній... Не чув Шаміль, як котрийсь із хлопців, що стягав перед тим із нього гімнастюрку, чимось вражений, гукнув, стоячи серед барака:

— Братва, сюди!

Оточили його, кістлявий куляк рояшкнувсь, і з долоні товариша блиснуло, сяйнуло їм усім: новісінький орден Леніна світився на темнім, зашкарублім листку долоні.

XVII

Та все ж весна прийшла, розіллялася повинню. Не стало снігів, засвітилися плеса, на їхніх широких екранах відтворилось своєю небесністю небо. Білі хмари кучерявились, і навіть плавневий глід бачив на екрані води своє чисте цвітіння.

Балки поперепоплювало, і Катря довго не приходила, — не було перевозу. Не знала, що Йвана було тяжко побито і тепер він весь у синяках ледь сновигав по стайпі. Запевняв усіх, що й сам не відає, за які гріхи.

Перед тим була паніка велика. Ще розквашений сніг брудним місивом лежав біля стаєнь та біля майстерень, коли вперше тут загриміло. Незвичайний був тембр цього грому. Без весняної небесної легкості — лише важке низько двигтіння по обрію... Але'як воно порадувало! Як заблищали очі надіями! І незабаром повалила на маєток

всяка нечисть — переполохана сарана втікачів із-під фронту. Коменданти, старости, шуцмани... Саньми та возами, повними барахла. Нагнали табуни коней, лишаюватих, коростявих, у виразках. Весь маєток став схожий на величезний кінський лазарет. Здоровіших гнали далі за Дніпро — німцям на ковбаси, а недішлих збивали просто в загорожах — стаєнь для них не вистачало. До того ж у стайнях по тамбурах кублились ночами втеклі перепуджені шуцмани, яким не дісталось теплішого місця, заливали тривогу самогоном, перечікуючи, доки вляжеться буря, доки проясниться: чи вертати назад, чи тікати далі?

Тоді й побито було Решетняка. Яюсь уночі в тих заїжджих пропала зброя з саней чи з тамбура, зчинився переполох: хто міг викрасти? І, звичайно, найперше старшого кінничого за груди:

— Де?

— А звідки я знаю?

— Мусиш знати!

— Не бачив. Не чув. Не знаю, чи й була вона в вас... Довго розлючено били, допитуєтесь: де? Не могла ж їхня зброя звітись вітром?

В бараці весь цей час жили наелектризованим, сповненим чекання життям. Готувались до прориву через фронт, як тільки наблизиться. Але не наблизивсь. Погриміло недовго і перестало. Не чути, хоч як вслухались, напружуючи слух. Довелось хлопцям знову братись за вила, за лантухи та лопати. Та ще більше нервів і сил відбирала пічка потаємна робота: добута Решетняком зброя не гуляла...

Зійшла снігова вода, і всюди в плавнях, на лозняках, як ватерлінія весни, сохне листя торішнє, вимиті коси завислих трав...

Коней, які не пішли на ковбаси, остаточно вибракуваших, наказано було відправити в плавні, на острови. Буде там кінський лазарет. Яких постріляють, а інших пустять на випас. Пастухом до них призначили професора Ізюмського, а в підпасичі йому...

— Підеш ти, Колосовський, — дав наряд Віхола. — Він професор, ти студент, якраз і буде коняча кафедра.

І прямує Богдан в конячий той лепрозорій.

Край радгоспних земель, де рівнява полів кінчається, збігають униз порослі тернинням яруги та глинища, а десь далі на південь мріє залита сонцем заплава. Коли стати на згірку, аж під обрій видно звідси ледь охопну оком мерехтливу далеч і села розкидані, потонулі в ній. Блищить хибке світло в'юнистої степової річечки, яка то гасне у рідколіссі, в берегових заростях, то знову зблискує на відкритому, щоб потім, розіллывшись на рукави, тихо увійти своїм розгалуженим гирлом у могутні води Дніпра.

Мгліє день. Стоїть, дивиться Колосовський на заімлене поизов'я, і образ коней якихось незнищених протинає відстань часів і епох. Від єгипетських колісниць промчалися крізь віки до цього залізного ХХ віку... Де ж той лазарет? Де твої буйногрові? Нагледів нарешті: жалюгідно миршаві, ніби оптично зменшені до розміру комах... Порозбрідавшись серед лозняків, похнюплено випасаються в мареві...

Спустившись вниз, перебрів потічок, теплий, прозорий, висвітлений до дна. За кущами сірувато-срібlistими, на яких поначіплювалось листя та сухотрави, нанесені повіпню, лишаювата коняка пасеться. По тому, як вона, змінюючи місце, натужно високо викидає голову, догадався, що ноги їй спутані. Або обранені. Чи, може, й зовсім на трьохк пасеться. Скільки їх тут бродить, вибракуваних, нещасних, в цьому кінському лепрозорії? Худоребрі, кошлаті. У ранах зііструплених. Оводи б'ють, карболкою тхне... Одна стоїть, не пасеться. Губа якось жалібно, по-старечому одвисла. Ні, не спить.

Фіолетове око скосилося на Богдана, повне смутку, повне якоїсь своєї, конячої задуми...

"Ми лиш коні, не люди. Але і в нас є своя, коняча судьба. І смуток свій, і біль. Може, ніхто з вас, людей, і не знає, що коні вміють кричати. Небагато хто чув, як коні кричать! Коли їх танки чавлять, затиснувши десь на камінних розпашілих кар'єрах. Обранених, схарапуджених, підгрібають гусеницями і роблять із них криваве місиво, життя з них вичавлюють, притиснувши разом з упряжками до скель. І очі паші кінські, великі від болю й розпуки, востаннє видивляються зелений світ і вже зазирають у морок нічогості.

А бачили ж ми лобаті граніти Поділля! Звикли до артилерійських канонад. Не лякала нас гпека бою. А які з пас вціліли після побоїщ, Дніпро перепливали відхрупуючись. Були знову бої і оточення. Коней теж беруть у полон. Тепер ми тут. Пауль-управитель особисто розсортював нас. Тикаючи стеком, ходив, розглядав, і ми зненавиділи його жокейський огидно гнутий кашкет, і його вуха осяччі, і його стек. Залишив на стайнях дужих, роботящих. Вони тепер всі на роботах — у хомутах, у шлеях... Решту вибракував, щоб не мати ганьби під час можливих інспекцій з гебіту. До яких мав підозру, що хворі на сап, — наказав постріляти, наш кінський могильник тут є.

А ми, вибракувані, ті, що конюх-професор нам опікун? Нас — на острів, в лознякуватий цей лепрозорій. Бродіть до особливого розпорядження. Може, знадобитесь ще райхорі з своєю коростою. Чи, може, й нас буде перестріляно згодом, щоб добути з нас шкури?

Сліпнемо тут од блиску води, закошлатілі, протхпуті карболкою та формаліном. Цілоденне оводи жалять, облипають знікчемлених, закоростявлених нас, мовби викинутих із подій, мовбі назавжди вилучених із життя.

Були в батарейних упряжках, знали шквальні лоти, схожі були на тих давніх, оспіваних... Від білих копей античності, від рейдів червоних тачанок до оцих лазаретних змиршавілих шкап — невже це і є наш життєвий цикл? Звідти, де ми нарівні з воїнами були, літаючи на розбойовищах, до цього убогого животіння, у ранах, у виразках, зі збитими холками, з обшмульганими шиями, серед вічної туги цього лепрозорію?

Гедзі б'ють, мухи-жалиці сідають нам на загноєні рани. Між лозняками пасемось, нікого не бачимо, не чуєм нізвідки іржання. Тільки часом хтось випадковий заглядить нас зоддалека, із глинищ, із круч: що за коні? Чого блукають пустопаш? Чого так сумовито обмахуються бунчуками хвостів?"

XVIII

Те, що було колись професором Ізюмським, що знало зоряні карти, наводило телескопії в глибини світобудови, тепер, згорбившись, куняло відсторонено в затінку під куренем в накинутім па плечі остропаному, поруділому сіряці... В закудланій бороді, між обротьок та попон, з ногами порепаними...

Ні, однак, не куняло. Шамраючи губами, професор зосереджено щось креслив хмизиною по піску. Острівний архімед у канцур'ї, не одразу він і помітив Колосовського. А помітивши, змахнув хмизиною свої креслення. Якесь порване коло залилось.

— Сонячний це годинник у вас, чи що?

— Сонце мене зараз не цікавить.

— А оті цикли сонячної активності... Сонячний вітер, таємничі бурі протуберанців — вони ж залились?

Професор уважно видививсь на Колосовського. Не перший день знає він цих хлопців з барака. Ще працюючи на волоні, доглядаючи бугая племінного, що ледве його не заколов, астроном потоваришував з холодногірцями. З цікавістю приглядався: що за люди? Де береться у них оця живучість? Яка їх сила, яка мудрість підтримує своїм еліксиром, щоб не розпалась в неволі, не погасла душа? "Є серед них люди лицарської достоїнності", — часом хвалився дружині, що теж разом із ним, із професором, впряжена у санчата, прибилася з міста сюди крізь хуртечі першої окупаційної зими. Вчена жінка, доцент, генетик, десть вона зараз в городній бригаді горох та квасолі прополіє, — заняття їй Віхола підібрав якраз за фактом...

— Не до сонячних бур мені зараз, юначе. Бурі земні, оці нечувані дисонанси та дисгармонії, — ось би на чім зосередитись... Людина — що б там не викоювалось, — вона, зрештою, універсум... Альфа і омега всього... Ви не згодні?

— Це ми ще обміркуємо. Маю честь відрекомендуватись: студент Колосовський у ваше прибув розпорядження.

— І вас у цю юдоль конячу? Що ж, удвох буде веселіше. Навіть тут, на самому споді життя. Давно прошу підпомагача, бо ноги ось порозпухали, часом і встати не можу... Задавнений ревматизм, а тут сирість ночами... В табунщнки треба молодшого.

Богдан окинув поглядом коней.

— Кажуть, між ними є хворі на сап?

— Брехня. Таких постріляли, хоча навряд чи й були вони сапатими. Може, просто яке своїм непородистим виглядом фольксдойчеві не сподобилось, а він же цінитель, знавець, принаймні такіш вважає себе... Жокеем нібито пріцював до війни на одному з кінних заводів, чистокровних готував на експорт...

— Є серед цих такі, які згодом могли б піти під сідло?

Професорові вчувся в його словах ніби натяк якийсь, розвідування. Про дещо він навіть догадувався раніш, коли оті чутки докочувались, що десть уночі невідома рука стратила ще одного зрадника, ще якого-небудь шуцмана-людохвата відправила на той світ... В такі речі, однак, він не воліє втручатись, хоча і симпатизує людям, здатним до

дії.

— Потроху оклигують, — професор ніби машинально, одним змахом лозини крутнув по піску, і вималювавсь безхибний, правильної форми еліпс. — Взагалі створіння сумирні, безкривдні, з ними порозумітись, но-моєму, легше, ніж з декотрими з двоногих. Звичайно, німина, тварина мовчуїца, але вона теж тямить. Кінь не до батога, більше до ласки чулий... Чи відомі вам, до речі, слова Арістотеля про психіку коней? Про внутрішні можливості оцих створінь, що їх віднині доведеться пасти та промивати карболкою?

— Арістотеля читав, а про коней у нього... 'щось не пригадую.

— Я згоден із ним, що і в цих безсловесних — хай у початкових стадіях, в ембріонах, — але є вже зародки тих душевних станів, що властиві й самому роду людському. Доброта чи злобність, хоробрість чи боягузтво, лагідність чи буйнота вдачі, підступність або прямота — зерна цього, запевняю вас, є і в конячій душі. Ви самі в цьому переконаєтесь. Будьте спостережливі, якщо вже опинилися в Цім лазаретнім вигнанні, на околиці всесвіту...

— Я солі приніс і трохи крупи-шрапнелі.

— От і добре... А в мене он казанок є.

Неподалік попелилося на піску загасле вогнище, лежав боком обкурений сажею казанок з невишкребеною засохлою саламахою. Над нею роїлися мухи.

— Що тут можна? — нахилившись, розмірковував професор. — Можна хіба що писати, іга німецький кшталт, трактат про Неволю. Піддати цей стан, таї; би мовити, спектральному аналізу, обмислити саму природу Неволі... Чому поневолювач не може визнати тебе, самодостатню твою вартісність? Та інакше він мусив би перестати бути поневолювачем! Для нього образа вже те, що ти людина, що претендуєш на повноцінне право людське. Адже він все сприймає по-своєму. Для нього безправство людини не порушення норми, а якраз норма. Ти не можеш із ним зрівнятись, не повинен, не здатен! Самим своїм існуванням, надто ж своїм інтелектом ти просто ображаєш його. Твоє місце — в хомуті, який уже тут інтелект! А коли, окрім всього, ти що іі не зломлений, щось там маєш за душею, — то це взагалі обурливо, це майже кримінал. Бо якщо ти справді не ";піЛіі, а така ж людина, як і той, що виплоджений десь на Рейні, то яке тоді в нього право на тебе, право цілковито, необмежене розпоряджатись тобою? Тільки тому, що гучніше вміє гаркнути: век, цюрюк? Отже, сама його логіка, логіка дужчого кулака, вимагає, щоб ти — принаймні в його уяві — був чимось другосортним, ущербним, примітивним... Право на холуйство окупант ще згоден визнати, але тільки це "право", і нічого більш! Якщо ж ти, повторюю, не зломлений, внутрішньо не розчавлений — ти справді ненрийпят: ний для них, раніш чи пізніш доведеться тобі зіткнутися з : ними... І, нарешті, ще одну важливу річ могло б помітити спостережливе око: поневолювач деградує раніше, ніж його жертва. Запам' ятайте це... Ось на таку тему б і магістерський трактат. Чи ви маєте інші якісь наміри?

— Маю намір зоряне небо тут з вами спостерігати. Правда, підзорних труб нема... Десь, мабуть, сумують без вас телескопи?

— Ні слова про телескопи. — Професор сердито струснув своєю закудланою бурастою гривною. — Мовчіть про зірки! Де ви їх бачили? В цьому небі нема їх! Давно нема. Горбаті літаки, обтяжені бомбами, — ото єдиний тепер над нами хід небесних тіл!..

Заросле, розбрякле, ще не старе обличчя професора спохмурніло, в очах засивіли задума і смуток.

— Яз тих наївних, — нахмурився Богдан, — які вірять в зірки. І в сонце... І в таких, як ви. Вірю у незнищенність.

Астроном помовчав, у грудях йому хрипко дихав здоровенний ковальський міх.

— Безсмертя, кажуть... Може, це не що інше, як універсальна воля до життя? Що б там не було, а ви ж ось відчуваєте таку потребу — не зникнути? Може, в цім почутті незникності якраз і виявляє себе потаємна сила життя, відлита деким у форму вищої космічної реальності? Справді, важко змиритись із думкою про безслідну тлінність себе і своїх ближніх, найдорожчих... Та, кінець кінцем, це глибоко інтимне, і в кожного, мабуть, воно по-своєму... Рано чи пізно все, звичайно, скінчиться, я маю на увазі цей нинішній катаклізм. І не може ж людство тоді не замислитись: чому це було? Чому це стало можливим? Чому найцивілізованіший вік оганьбив себе такими руйнаціями, злочинами, таким падінням, від якого всі предтечі, всі Коперніки та Канти в могилах би здригнулись?

— Філософи винуваті теж.

— Можливо. Але ж далі? Як далі проляже дорога до тієї "нічної гармонії"? Чи знов по руїнах, по живих душах? Другим заходом? Повторним, ще, може, страшнішим циклом? — Професор передихнув. — Здається часом, що старі індійські філософи були ближчі до істини, ніж ми, європейці. Зазирнути в себе до самих глибин... Відчути єдність з усім живущим... Написати на ременях не "юбер аллес", не "гот міт унс", а "Я — людина! Живу для любові, для творчості!" Вона мас всюди розлитись, ніяким спотворенням не піддатна, чиста й простора, як повинь весни... Бо якщо честолюбство, та пиха, та чвари диктуватимуть мені мої вчинки — залишусь сліпцем. Жорстоким і трагічним сліпцем, не більш...

Професор повагом підвівся; горблячись дужою своєю статурою, стояв, опершись на костур, оглядав сумні свої володіння; може, коней лічив? Оглянув коней, лозняки й далеку, до паркості вигріту сонцем заплаву, сріблясту зелень її і води:

Gratias ago tibi Domine
quod fui in hoc inundo,—
пам'ятаєте?

— Вчив латину, та не довчив, — зізнався Богдан, усміхнувшись.

— "Дякую тобі, боже, що я був на цьому світі..." Тільки і всього.

"Що він нам скаже, цей мудрець-звіздар, коли ми звернемось по ділу до нього? — подумав Богдан. — Коли залучатимем ціною життя виборювати цей так ним укоханий світ?"

— Юдоль коняча, околиця всесвіту, — роздумував уголос професор. — Оця

розкішна природа, ці світлі води, рай під тихими небесами... Все це мимоволі схиляє до споглядання. До самоспоглядання. Навіває якийсь напівсон...

— Хочеться зажити життям трави? Знепримітнити? Деся із кутка— спостерігати, що розігрується па кону життя?

— Розумію вашу іронію. Вважаю її навіть доречною. Такі, як ви, мають право на неї: ви — людина дії. А дія, активне добро — це, здається, понад усякі мудрощі... Але зрозумійте й мене. Стан людини, що із сфер небесних відкипуга до травинки... Часом справді починає здаватись, ніби тонеш в якомусь блакитному папі пені і що нема на світі нічого кращого за саме життя, що істина в цьому: просто жити...

Но якійсь хвилі роздуму сказав Богданові йти за пігм. Здалось Колосовському, що астроном веде його до коней, може, щоб показати незвичну рану, промити... А він завернув у лозняки. Богдан, продершись за ним у гушавінь, зупинивсь: між самим корінням лежали купою... сідла. Для цих, лазаретних, що незабаром мали стати бойовими підпільними кіньми.

XIX

В одній із нічних операцій загинув Шаміль. За кілька днів перед тим, повернувшись з вугіллям зі станції, збуджено розповідав хлопцям:

— Чорнозем вантажать! Вже й чорнозем полоненим став! Так: досі хапали та відправляли людей до ненажерного райху, а цього літа взялися гребти ще й чорнозем з полів. Найродючішу землю, наскрізь пройняту гарячим духом життя, землю, що аж пахтіла сонцем, здирали живохватом з пристанційних полів, везли, вантажили на платформи. Вікодавнє багатство народу, цей український рахманний чорнозем, що з літа в літо гнав силу свою в смагляве туге колосся, віднині мав здобрувати пісні сіруваті ґрунти Європи.

— І серед тих, що працюють там під конвоем, — розповідав далі Шаміль, — є знаєте хто? Німці-антифашисти! Бо коли вартовий відвихнувся, то один з підконвойних привітав мене по-ротфронтівськи: стиснутим кулаком угору — рот фронт, мовляв, камарад!..

— Отак на землі поневоленій самі опинились в неволі, — зауважив хтось.

Байдашний, виявляється, знав уже про тих німців-штрафників, що їх зараз використовують на станційних роботах. Справді в серед них антифашисти, — він якраз налагоджував з ними контакт. Натякнув навіть, що незабаром, може, доведеться вчинити ще одну акцію — німців з-під німців відбивати.

— Хай вони всі виздыхають, щоб я ще й за пих головою ризикував, — сказав на це ветсанітар Верещака.

Був такий діяч, як жартома називали його в бараці. Довгий час хлопці не підпускали його близько до себе, перевіряли на дрібних дорученнях, хоч це Верещаку люто ображало: адже свій він, з київського оточення, з лохвицьких боліт ще в сорок першому приплутався до радгоспу. Вирлоокій, нахмурений, бовтав по радгоспу своєю засмальцьованою ветсанітарською торбою з різними коновальськими ґричаїдаллялт, розледащіло валявся ію холодках біля конюшні або лід лозами на острові та все давав

зрозуміти хлопцям, що в минулому він був не такий нехлюй, не смерділо від нього карболкою за верству — мав посаду з портфелем! Недооцінений, мовляв, применшений Байдашпим, а насправді він хтось більший, ніж він. Чим ближчав фронт, тим частіше чули від Верещаки: "Треба и мені когось убити! Хоч би кого-небудь вхекати, бо чим звітуватиму?" Йому радили: "Піди Гітлера вбий", — і це ще більш лютило Верещаку. З'їдала його тупа заздрість до Байдашпого, і, вважаючи, що сам міг би тут бути за командира, Верещака користався найменшою можливістю, щоб підкреслити свою незгоду з Байдашпим. Так було й цього разу.

— Може, в кого за фріців душа болить, — бубонів він, — а як на мене, то фріци вони фріци і є. Де їхня революція? І твої оті землекопи, — він хмуро глянув на Шаміля, — то ще треба з'ясувати, наскільки вони антифашисти...

— Антифашисти, не маю сумніву, — запевнив Шаміль і розповів, що чув від станційних: самі ж ті, що навантажують платформи, потай продірявлюють їх, щоб земля витекла, розтрусилася, коли ешелон рушить... А на одній із платформ перед самою відправкою чиясь чесна рука вивела крейдою вниз: "Це з України! Земля награбована..."

— Все одно їм не вірю, — товк своє Верещака.

— А я вірю! — запальне вигукував Шаміль. — Треба було бачити той погляд, той вітальний його "рот фронт"... І якщо буде наказ іти відбивати їх — я перший піду!

"Ось як буває, — думав при цьому Колосовський. — Хоч обидва — Шаміль і Верещака — й поєднані спільним обов'язком, але навряд чи вони коли порозуміються між собою..."

Розлука з Прісею, пекуче горе, що його Шаміль постійно носив у душі, не надломили його. Був певен, що таки втече вона, повернеться з прусської каторги, і ще обійме його, і ще разом ходитимуть на бойові завдання. Весь час мовби почував на собі її погляд, що линув до нього звідтам, іздалека. Безсилі були всі бар'єри перед променями її ласки, вони проникали крізь відстані, всюди діставали Шаміля і здатні були серед холоднечі життя зігріти... Навіть коли він з-поміж лазаретних коней відбирав тих, які могли б іти під сідло, й, випробовуючи їх, хвацько джигітував у плавнях, ставив свої коронні "свічки", і тоді, здавалось, Пріся звідкись дивиться, захоплюється ним... Гордилась його відвагою, Підтримувала безстрашну його чесність, на кожне добре діло благословляла... Вифантазував Шаміль собі навіть прикмету: житиме, п'яка куля його по візьме, доки десь табитиметься його коханої серце...

Та, мабуть, перестало воно битись тієї ночі, коли Шаміль у групі з кількох вершників вимчався до залізниці на завдання. Мали дані, що цієї ночі проходитиме ешелон із зброєю на Схід, вирішено було влаштувати засаду на одному з степових перегонів, але опівночі, замість очікуваного товарняка, з темряви несподівано вихопилась патрульна дрезина. Зав'язалася перестрілка, і хоч фашистів біля дрезини наклали чортову купу, але й Шаміль у цім короткім бою дістав рану, що виявилась смертельною.

Коли Богдан з хлопцями із Нижніх Табурищ, з яких один теж був поранений,

переніс Шаміля від насипу в соняшники, друг його ще дихав, хрипів, обливався кров'ю. Треба було бинта. Богдан скинув, роздер свою натільну сорочку, та бинт уже, здається, був непотрібен. Байдашний, нахилившись над Шамілем, тримаючої його руку в своїй руці, дослухався пульсу, дослухався до того напівшепоту, що проривався крізь передсмертні хрипи... Було видихнуто щось незрозуміле уривчасте, гортанне, здається, рідною мовою... Можливо, ніжне, прощальне. Можливо, ім'я сестри вловив Байдашний у тому гортаннім хрипінні...

Затих Шаміль, навіки затих. Байдашний не відпускав руку, ще ніби ждав, що пульс озветься, але пульс не озвався. Згасла планета, а світло від неї ще йтиме роками...

Байдашний багнетом взявся копати могилу. Всі мовчки йому допомагали. Суха нічна земля з-під соняшників ще пахла днем, сонцем. Розгрібали її руками, похапцем роздовбували кинджалами багнетів. Забрали потім орден з потаємного Шамілевого сховку, з нагрудної кишені — жмутик якихось папірців, промоклих кров'ю. Зник у землі. Зник, дбайливо прикритий шорстким листям соняшниковим. Салютом було йому коротке скорботне мовчання.

Чимось нашорошений, Байдашний раптом підвівся, прислухався. Всюди — в глибині темряви — стояли соняшники. важко посихлявші голови. Без цвіту, без бджіл, без нектару... Чорні.

— Хтось наче шелестить?

Котрийсь із табурищанських, прислухавшись, сказан:

— То, мабуть, тутешні дівчата в соняшниках хопються... Що від набору порозбігались.

І здалось, що вся темрява, вся безкінечність соняшникових лісів наповнена натовпами тих зацькованих, розжаханих з навколишніх сіл дівчат. За ними в ці дні полювали особливо люто. Гебіт недовиконував план по людях, затримувалась відправка сьомого ешелону з молоддю, що підпадала під набір... По всій окрузі гасали шуцмани, шмагали батьків, виловлювали все нових та нових невольниць, нещасних Прісиних сестер... Стягали з горищ, за коси виволікали з погребів і під материнські зойки тягли до комісій, на дорогах хапали кого попало, аби тільки був план. Здається, весь світ розділювався зараз на тих, кого хапають, ловлять, та на їхніх цькувачів, людохватів...

П'ятеро вершників та один між ними кінь з порожнім сідлом мчалися в темінні по під лісосмугою, глухою її стороною, що від полів. Шуміли бур'яни в коней під ногами, під животами.

Кінь під Богданом хропів із надсади, і kloкало, кавкало п ритм бігу десь йому в грудях, поклокувало в животі з кожним ривком уперед. Полезахисна смуга валом темніла збоку, не схожа на себе, набухла темрявою, наповнена чимось таємничим. Деколи вона своїм глодинням, цупкістю колючого дроту опіарпувала коліна Колосовському, обдирала боки коневі, і вороний ще більше нервувалась.

В дорозі їм місяць зійшов. Багрянний, несамовито великий, викотивсь, прозирав крізь вали лісосмуги. "Десь над Імеретією сходить", — подумалось Богданові, і він із сумом глянув на Шамілевого коня, що тряс порожнім сідлом поруч.

Нарешті вирвались в плавні, в їхні протоки, болітця та озерця. В одному місці Богданів кінь знепокоївся, став як укопаний: відчув нічну воду внизу, боїться ступати. Йому здається: глибінь, небезпека! Лячно ступити копитом на той клопоть неба, на крихкий, ледь проявлений відбиток зоряної високості. Уперся, не йде. Чи, може, й справді тут глибина, баговиння? Здається, це те саме болітце, вкрите лататтям від берегів, що його Колосовський недавно бачив при високому місяці. Тоді видно було навіть, як по воді бігають якісь павучки, довгоногі комахи, з тих, що і вночі не сплять, снують по дзеркальності плеса, злегка зрушуючи тиху місячну воду... Зараз їх ще не видно. Клопоть неба під ногами, тьмавість, і все. Сич десь зовсім близько проскрипів на верхів'ї верби. Кінь вухами стриже, похропує, задкує від латаття.

— Та йди ж! — З досадою підшпорений у боки, кінь зробив такої скок і, звирувавши воду, швидко переніс Богдана на той бік. Поруч уже відхропувались коні товаришів.

Розлітаються кущі, розлітаються верби у своїй нічній фантастичній химерності. Похропує кінь на скаку, klocaє йому в грудях... Байдашний квапить, бо місяць підіймається, а копі вчасно мусять бути на місці: в одну ніч їм ще мчатись, виносячії вершників із плавень навскач...

Чуття великої осиротілості не покидало Богдана. Поруч, де подзенькували порожні стремена й самотніло вільно сідло, весь час плив образ живого Шаміля з його усмішками, з недавніми джигітовками, з його жданням коханої дівчини, — і все навкруги наливалося нестерпною гіркотою...

Була після того ніч, місячна, ясна, повна краси. У плавнях на островах, де радгоспний конячий лазарет, куди, мов на страту, вигнали коней шолудивих, коростявих. Вигнали й забули, списали з життя. І ось про них тієї ночі згадали дівчата, невиловлені розжахані полонянки, що рятувались від сьомого ешелону, що в розпачі зважувались на все, аби б тільки збракували їх па комісіях. Прекрасні очі свої — сині, та чорні, та карі! — в ці дні натирали всякою поганню, щоб червоніли хворістю, щоб схоже було на трахому. Робили опіки на тілі, щоб відкривалися виразки, щоб шкіра, ніжна, дівоча, бралася пекучими пухирями. Усім, чим могли, спотворювали, зумисно калічили себе. Шлючи прокляття тим ешелонам, майже вимріявали, як спасіння для себе... коросту! Короста — тільки й зарятунок... З коростою до райху не беруть!

І збігались з усіх усюд тієї ночі місячної в луки, де тумани снують щось своє, серпанкове. Як на жахливий виплід фантазії, згорьовано дивився ти з Байдашним на них. І пастух-звіздар теж бачив тієї ночі від свого куреня: голі, мов русалки, дівчата у відчаї обіймають по острову коростявих коней! Голублять персами чистими, в сльозах невідбивного горя пестять шолудивих шкап, збракованих, недіщлих калік... Та чи хоч пристане ж короста? І що це за світ такий? Що за вік, у якому доводиться красу юності своєї отак оскверняти?

"Голубимо коней, шукаєм зарази, тільки б не кидати України, тільки б не чужина, де обтинають нам коси, де наші сестри голки ковтають... В струп'ях жити, але не там, не на каторзі!.."

Туляться тілами до кінських ший, обіймають гриви заструплепі, обіймають і

плачуть. Ще в більшому відчаї будуть вони завтра, коли від'ясніє ніч своїми місячними серпанками, коли виявиться, що не пристає короста до них! Бо матері їх, мабуть, в чебрецях та чистотілах купали... Пливе ніч, кутас русалок в серпанки свої, і місяць непокоєний світить із неба уповні.

Посвідчиш колись перед кимось: "В двадцятім сторіччі було. В роках сорокових. Ясної місячної ночі на розкішних лугах придніпровських бачили ми, як, рятуючись від табору, пагі, прекрасні дівчата обіймали коней коростявих..." Навіки— вкарбуються в душу ці кадри тобі, ця антиіриодпа в'язь, фантастично дика композиція горя і відчаю. Пам'ятатимеш її при форсуванні Дніпра. І десь під Берліном, в останніх атаках, — те;к пам'ятатимеш...

Ті пекучі, незмивні нічим, нав'язливі кадри — яснець ночі, дика натура з лазаретними кіньми й русалками! — ти бачиш їх і тут, коли при тихому сонці мигдаль так весняно цвіте, і серед бетонних руїн узбережжя хлоп'я усміхнене ходить, і сліпучо кипить прибій, хльоскаючи в лице водяною порошею, доносячи відблиск далеких розшаленілих бур.

ЧАСТИНА ДРУГА

Циклон — гігантський атмосферний вихор із зниженим тиском повітря всередині ("око бурі"), із складною системою вітрів, що дмуть проти годинникової стрілки в Північній півкулі і за годинниковою — в Південній. Циклони охоплюють величезні райони планети. Розвиваючись, часом досягають ураганної сили, спричиняються до наслідків катастрофічних.

Причини виникнення цих явищ остаточно ще не з'ясовані.

З довідника

I

Вина анала, що всі ближчі дні чи й тижні буде лише відблискам чийогось життя: життя, що розквітло ось під таким небом, мало потім витатуйований концтабірний номер на руці, пізніше стало пучечком світла... Жменькою кремаційного попелу стало. Димком із труби. А перед тим жило, буяло пристрастями, в образі красуні дівчини з'являлося літньої місячної ночі ось .на такому ж острові серед ріки, де був лазарет хворих коростявих коней. Не фантастичні витвори народної міфології, а земні, реальні русалки, русалки тужних окупаційних ночей, нажахані обла.вами, кидались у глибінь плавнів через броди, через річку нічну, потім хтось бачив, як вони ловлять, обіймають на острові інешасних, скалічених шкап. Пречистим тілом юності тулились до виразок лазаретних, щоб 'набратись від них корости, лишаїв, знівечити себе, скалічити свою вроду й здоров'я раніше, ніж стануть на медогляд перед комісіями по набору до райху.

Тим життям житиме вона, Ярослава. Збиралась внутрішньо до наступної напруженої роботи. Знала, що не щадитиме себе в ім'я воскресіння того чийогось життя, жадала спрагло, щоб зі всіх екраніїв світу, як сама совість, глянули в прінингклі людські натовпи очі української дівчини-полонянки, оті налляті скорботою очі-вінки. Щоб виповіла всім вопа правду своїй короткого й простого земного шляху: з першим коханням... з Перемишлем, де їх, мов тифозних, остригли брутальні есесівки. З

середньовічним замком. Й коротко — подальшу історію — з підземним заводом, з підкопом у таборі, що здійснювався за рішенням інтернаціонального штабу в'язнівантифашистів. Остання акція для них кінчилася полум'ям кремаційної печі.

Ярослава почувала, що грати їй все це буде нелегко, допуститися легкості, вдовольнитись рівнем екранової пересічності було б соромно, майже непристойно, — дорученій ролі надавала значення виняткового. Героїню мусила внутрішньо відтворити в собі, з силою, на яку тільки здатна, все це пережити ще до екрана, переболіти знову чийсь той давно відболілий біль. Бо людське життя не повинне ж розвіятись жменькою попелу! Якщо воно вартісне, змістовне, достойне, якщо таким чистим спалахом здатне було сяйнути, то має ж воно перейти й до живущих бодай скромним якимсь промінцем? Ожити для інших хоча б в екранній миттєвості, знесмертитись у метаморфозі мистецтва, якщо взагалі людина може говорити про безсмертя серйозно, без сумовитої усмішки...

Коли заходять думки аж про такі речі, одразу ж Ярославі — в ролі опонента — постає перед очима Сергій-оператор, цей лантух, напханий інтелектом, милий цей Сергійко, який, вона здогадується, потай трохи закоханий в неї і не в спроможності цього приховати, скільки б не прибирався в шати отієї розвалькувато-богемної байдужості. Вона ж, Ярослава, відповідала йому... принаймні добрим ставленням. Жартливою, але по-справжньому широю дружбаю.

— О мой, мой! Лайдаку! Вже день, а ти спиш! Запух, як вуйко десь між смереками в лігвищі!..

Такими словами будить його вранці, забігши після річки до чоловічого "курень", і хоч "лайдак" відвертається, невдоволено щось мимрить спросоння, гнівиться удавано, проте як не помітити, що для нього візит Ярослави безсумнівно приємний. Сергій потайки навіть жде цих розбуркувань, щоб ще раз почути Ярославине вранішнє співучо оце "мой, мой". Сповнене якоїсь музики пречистої, нагадувало попо Сергієві один ринок, — може, найпрекрасніший у житті: почував у гирлі великої міжнародної ріки, в лебединому заповіднику серед безкраїх очеретів, і вранці, хоч міцно спав, був розбуджений. співом птахів. Клекотом лебединим!

Музики тої не передати нічим. Відтоді, коли чує дискусії про щастя, думає так: "Щастя — це коли ти розбуджений клекотом пташиних голосів па світанні". В тому ж ключі сприймає він і це Ярославине життєрадісне "мой, мой"... Хай навіть жартома сказане, воно, проте, відповідно барвитиме Сергієві настрої впродовж цілого дня.

"Освоєння натури" — існує такий кіновислів. Цим поки що й заклопотані. Бівуак їхній у приміщенні початкової школи, де ще зовсім недавно навчалися діти, а віднині розташується тут, може й на ціле літо, їхня мандрівна кіпогрупа. Ярославі відвели вчительську, чоловіки зайняли під свій "курінь" одну з класних кімнат, сплять просто на підлозі, розсунувши парти. Решта ж кімнат поки що тільки жде своїх квартирантів, які мають незабаром прибути з головними обозами експедиції, — десь їх уже рихтує в дорогу всемогутній і вседістаючий чоловічок, котрий свого часу буде позначений в титрах як директор картини. Тісно буде, гамірно, метушливо, а поки що — ні

апаратури, ні кабелів під ногами, ні юпітерів межі очі...

Ярославі трохи навіть полещує становище, в якому вона опинилась. Все, що тут затівається, — це ж, власне, заради неї, ну, принаймні вопа тут у ролі прими, чи що... Ради неї вибирають ландшафт, добирають натуру, для Ярослави підшукали і з нею зафільмують отой острівця на річці замість такого ж острівця, який справді існував реально десь на Середньому Дніпрі, але тепер уже залитий штучним, з бетонними гідропорудами морем. Створять їй відповідне оточення, зрихтують курінь, стануть під юпітерами звідкись добути коні, — вони теж гратимуть, оті четвероногі артисти: художники-декоратори понамальовують їм рани та струп'я, понаводять уявну коросту, лишаї...

Вуйна Домініка, кухарка з місцевих, теж розуміє, що Ярославу треба оточити увагою, треба створювати добрий настрій "пані Ярославі" (так вуйна спершу зверталась до неї), цій привітній, симпатичній кіноактрисі, яка .вуйні ще й тим не байдужа, що вийшла з колиби, тутешня. І хоч у надто куцій спідничині, але роль свою, видно, знає, всі нею дорожать, — задля Ярославиної праці, може, найперше й збирається тут цей увесь кіноярмарок!

Прихильність, загальна увага, зичливе ставлення звідусіль... Але і в цій атмосфері Ярославі не забракло глузду й тверезості зостатись самій собою, не докучати товариству різними примхами, як це часом трапляється серед молодих кінозірок. Природне почуття гумору, воно, здається, найбільше допомогло Ярославі по втратити життєвої рівноваги навіть і в цій такій спокусливій для дівчини ситуації. Навряд чи й сама Ярослава добре усвідомлювала що належить до тих глибоких натур, які своє нанружено інтенсивне внутрішнє життя майже інстинктивно приховують, оберігають як щось інтимне, збуреність почуттів ста раються притамувати, якимось елегантно прибираючи їх в одержу зовнішньої безтурботності, жарту чи навіть трохи модної тепер легковажності. Якщо вже треба виставляти себе напоказ, "демонструвати", то Ярослава воліла частіш виставляти себе іншу якусь, несправжню, в полегшенім "дублі" грайливості.

Снідають під старою дикою черешнею на подвір'ї, і за сніданком знову порушується тема ведмеда, бурого вуйка з гір, життєпис якого тітуса Домініка виповідає зі всією докладністю, бо мас в горах рідню і все їй відомо з перших уст. Отже, цей вуйко бурошерстий, що нині, як живий, стоїть на задніх лапах в природничому кабінеті школи, зовсім недавно ще розгулював по лісах Чорногори і розгулював би, певне, й досі, якби не був такий завзятець до меду та не була подана на нього, за всією формою, скарга до народного суду. Відомо ж бо, що забити ведмеда в тутешніх горах ніхто зараз не має права, і лише коли буде доведено, що він завдав колгоспові шкоди — розорив пасіку раз і вдруге, тобто став на шлях криміналу, лише в такому випадку народний суд, розглянувши скаргу на смакуна-медолюба, видає мисливцям ліцензію, і бідолаха стає наочним приладдям у шкільному куточку живої природи.

Вуйна Домініка, кругленька, вузликувата особа, могла б підійти на роль однієї з отих традиційно ласкавих сільських матерів, що мають постійну прописку в наших

фільмах. На обличчі, в очах — безмежжя доброти. Здається, вся життєва місія її в тому й полягає, щоб іти ради когось на самопожертву, робити комусь послуги, приємності, за кимось доглядати. До Ярослави ставиться, немов до рідної дочки, яка виросла біля неї та, несподівано злетівши кудись на мистецькі верхи, лише оце тимчасово повернулась до матері... Навіть до ведмеда в тітки Домініки знайшлася іскра співчуття:

— Бурого судять, дух випустили й тирсою набили, а чого ж тому, вашому, ніхто нічого не скаже? Що позаторік фільмував старовинну церковцю в Климівцях та й богів покрав!

Не вперше вона заводить про це. Не може втямити, й край. При нагоді щоразу підкине, як той позичив богів ні бито для картини, розписку в сільраді лишив, що все новорне, мовляв, ще й подякує красно, а де то все?

— Ні іконечок, ні того стогокрада...

— Він гарну картину зробив, — заступається Ярослава.—А богів прихопив, мабуть, з любові до мистецтва. У вас вони струхлявіли б у невідомості, а він зробить їх набутком широкого мистецького загалу... Присвоювати деякі речі, скажімо, гарні книжки, — це в нашому середовищі не вважається злочином.

— Захисти-но його, захисти. — Вуйна з легким докором поглядає па Ярославу.

— Розписку ж залишив, чого вам ще? — втручається Сергій-оператор. — Ведмеда теж судили не за те, що вулики тягав, а що розписки на пасіці не залишив... Не оформив як слід. Та й взагалі, чи не звели на товариша ведмеда, попросту кажучи, наклеп?

З заклопотаним виглядом оператор, як на експертизі, починає зіставляти факти, виважує всі "за" і "проти", розглядає явище то під кутом зору пасічника, то з позицій ведмеда, намагаючись в усій цій ведмежій історії дошукатися істини, аж поки Ярослава заходиться сміхом:

— Ні, серденько, в тебе це таки схоже на манію справедливості!

— Явне намагання обілити ведмеда, виставити його в ролі праведника, — схмурює лоб Колосовський.

Він для них тут — в ролі Головного. І частіш не Колосовський, а просто Колос — подобається їм утинати прізвища, які здаються задовгими. Якщо Хемінгуей — Хем (принаймні для близьких), то чому ж цей не може бути без свого "-овський"?

Ляси точити — Головний до цього не надто охочий. Ще тільки ранок, а він уже схмурюється, в погляді сумовита задума. Може, й про ведмеда завели, щоб трохи його розважити...

Чомусь більше суворий, аніж веселий. Часто — замкнутий, і Ярославі хотілось би знати: чому?

— Головний наш поринув у мінори, — каже Сергій і, ніби Колосовського тут нема, пояснює Ярославі: — Очевидно, досі мучить його, чи не впав у гріх, що своїх ближніх зробив об'єктом мистецтва... Але ж всі так робили... Класики навіть! Чому ж ти не маєш права вивести на екран своїх Решетняків, Прісю, Шаміля? Тільки тому, що були тобі надто близькі? Але ж це якраз і дає тобі право...

— Не це зараз мене мучить, — каже Колосовський — Думаю: кого візьмемо на роль астронома?

Народний артист, якого він мав брати на цю роль — і вже, власне, домовився, проби зробив, — звалився з інфарктом. Увечері, просто зі спектаклю, забрала карета швидкої допомоги. Тепер народний, очевидно, вийде з ладу надовго. Вони всі троє добре знали його, захоплювались ним, любили. Якої душі людина! Широка натура, лицар мистецтва, він для них вірець справді артиста народного. Вийшов із самої гущі трудового люду, в юності був вантажником на дніпровських пристанях, грав у гуртках, а потім революція вивела його на велику сцену. Народний був для Ярослави першим наставником, вона, впиваючись, слухала його лекції в інституті, і він же, цей сивогривий корифей театру, перший напроорокував їй непересічне мистецьке майбутнє. Колосовський бачив народного незадовго перед інфарктом; повертався з поїздки і випадково зустрів артиста на трасі, в одній із придорожних чайних: старий сидів у шубі за столиком, заставленим кухлями пива, в товаристві шоферів із рейсових автобусів і читав їм якийсь монолог, здається, з Шекспіра... Кращого на роль астронома було не найти. Мислив. Горів! І тепер — відгорів...

Сергій назвав іншого. Молодшого. Коли добре загримувати, цей теж потягне роль зіздаря.

Ярослава підтримала:

— Він розумний.

— Але мене цікавить не всякий розум, — заперечив Головний. — Я ще хочу знати: куди той розум спрямований? Що він несе людям?..

І знову поставав перед ним образ народного артиста. Жив на сцені, як у постійному бою, витрачав себе щедро, самозабутньо. Вважав, що коли маєш дар, успадкований від матері, від рідної пісні, від народу, то обов'язок твій — народові його й повернути! З повною самовіддачею, ще в більшій довершеності почуття й мислі... Мистецтво, воно легке лише для того, хто судить про нього з відстані, мав про нього уявлення приблизне. Майже заба'ва. Насолода постійна. Слави ужинки... І мало хто знає про твої ночі без сну, ночі ловитви невловного, гіркоту розлетілих ілюзій, опісля ж — години нових напруг, коли збурена кров у голову б'є, коли збудженням горить кожен нерв! Хто знає про оті безлічні знахідки, в яких по хвилі ти геть розчаровуєшся, вже їх відкинув і ринувся в новий пошук... Чи багатьом знані виснаги твої до падання з ніг, до розпачу і знемоги, і той сум розставання з роботою, коли радість звершення знову кінчається відчуттям спустошеності й порожнечі, коли здається, що це вже все: вичерпався до дна, пустизна в душі, більше ні на що не будеш здаєн. А потім, оживши, знову — у вир, у студійні клопоти, у життя!..

Оператори, художники, актори, статисти... Ти мусиш об'єднати увесь цей строкатий колектив, запалити, злутувати в одну творчу волю... "і досягти". Колосовський несамохіть зітхнув.

Підгірський затишний, майже ідилічний край. Не видно Чорногори звідси. Тільки бистрінь річок цього краю, вільгість та паркість повітря вказує на близькість гір. Десь

там вони, на заході, стали кряжами в небі, і циклони, йдучи, подеколи розбиваються об них, проливаючись заливними дощами. Інтенсивно густа червнева зелень повсюди: світ зеленої повені! Світить річка, блукаючи заплавами, зникаючи в маревах небосхилу.

Ярослава — уродженка майже цих країв, проте чимало часу не була тут, і тепер смакує повітря дитячих літ, надивляє рідні ландшафти, і все їй тут любе: блиск річки, зелень лукія-пасовиськ і хвиляста, плавка, як мелодія, лінія пагорбів далеких, за якими часом ходять по обрїях дощі чорноброві...

Дикі гіллясті черешні, висока трава по підгір'ю навпереміш із квітами раннього літа — все в цім краю таке соковите, таке зелене: зеленіше, ніж будь-де! Можливо, будуть знімати тут і ландшафти тієї Європи, що за колючим дротом була, з бруквою для східних невольників, з таборами та бараками... І стає аж боляче, що ця твоя рідна земля тільки тому, що чимось схожа на прирейнські ландшафти, повинна буде ввійти у фільм землею неволі, образом чужини.

Все давнє в цім тихім краю підбескиднім. Колись була ген на тому пагорбі одна із княжих столиць, а зараз — навіть не райцентр, всього лиш бригада колгоспу: історія вільна переставляти столиці. Поп'ялись чепурні хатки по підгір'ю, з густими вишняками, з латочками городчиків, що ледве помітні серед буйного квітучого різнотрав'я. Десь тут велися розкопки на валах, і люди п'ють воду з княжої криниці (струмочок-джерельце прозоро видзюркує під горою), а на узвишші є місцина, що в народі й досі зветься: Золотий Тік.

Надвечір вони йдуть утрюх па гору оглядати історичні місця. Колос ступає попереду пругким своїм солдатським кроком, на Ярославу в таких випадках він мало звертає уваги, а їй, як завше, приємно бачити його смаглявий профіль з посрібленою скронею і високу розгонисту постать, не позбавлену "елеганції двометрової", як часом іронізує Сергій.

Якщо хочеш вивести Головного із звичайного для нього стану зосередженої мовчазності, запитай його що-небудь про князівські чвари або про Осмомислів саркофаг, що був нібито знайдений тут, — зачепи, торкни цю струну — і тебе одразу буде помічено, одразу стапеш співбесідницею; і Ярослава час від часу охоче користується цим психологічним ключиком. Те, що Колос досі зберіг свою студентську закоханість в історію та археологію, надає йому в Ярославиних очах якоїсь зваби, бо ж завжди радісно відкрити, що людина бережно носить в собі щось від юності, що й звідти їй проблискує світильничок якийсь, не погашений темними вихорами пережитого. Ах, ті його темні вихори — для Ярослави теж є в них своєрідний чар. Скільки разів оті гіркі карби на мужньому обличчі, сліди не знаних тобі втрат, а може, мук і страждань, викликали гаряче бажання в ній підійти до нього, припасти, спитати: "Де був? Що довелося зазнати тобі? Чого так часто буваєш присмучений? І чому ніколи де шукаєш співчуття чийогось?"

— Так оце він і є, Золотий Тік? — каже оператор, мовби трохи розчарований побаченням.

Трава, і все. Кілька черешень... Читають таблицю, складену якимось поетом-

краєзнавцем, вчитуються, і ця гора закипає іншим життям, пахтить іншими часами. На цьому ось місці, де зараз буяють молоді картоплі в скромному біленькому цвіті, не так уже й давно, як для вічності, вирував гомін княжої торговиці, укладались контракти, серед прийшлих зі Сходу і Заходу, сап'янові чоботи топтали тут брук, від якого й сліду нема, — трава зеленіє... Все шуміло, вигравало: шаленіли натхненням давні музики, яскріли шовки й дорогі оксамити, прянощі й вина спокушали люд, ішли з рундуків у торг ікони богомазів, осипані смарагдами та крпавцями, і книги краснописців, лицарські кольчуги, панцирі та шаблі дамаської сталі — "все тут можна було купити, — як пише цей невідомий патхненець-поет: — золоті прикраси й соболині шуби, молодого ятвязького раба й красуню половчанку"!

— В майбутньому фільмі виджу тебе в ролі красуні половчанки, — жартує Сергій, чомусь посумнілим поглядом обіймаючи Ярославіну постать.

— А тебе — в ролі молодого ятвязького раба, — в тон йому зауважує Головний і торкає рукою обважніле похиле плече оператора.

На городчику ліпній ґазда підгортає картоплю

— Бараболя буде? — гукає до нього Сергій. ґазда випроставсь, обіперсь на сапилно.

— Двіці лияли аж надто. І повтір, що будуть. А коли тінщів маєм багато, бараболя може збуйпіти... Вся піде в бадилля, а в коріннях — там ніц... А ви з району?

— З району.

— То би сказали, аби нам тут, на бригаді, книгозбірню відкрили... В селі маєм клуб, молодь туди бігає, але ж старші люди не побіжать... А тут би й ми пішли — газети, книжки би почитали.

— Ще є люди, які книжки читають, — підморгнув Сергій до своїх. — А я не пригадую, коли й тримав у руках друковане слово... Романи вживаю тільки екранізовані...

Золотий Тік... Бувало. Вирувало, шуміло, а зараз тиша, смарагдова тиша, і чути, як ростуть картоплі і як роса капле, перекаплюючись між листям на могутній розложистій черешні, що стоїть якраз серед Золотого Току, царює над ним, оздоблена живими рубінами дрібоньких своїх угідок, що ранньо вже де-ис-до жевріють угорі.

— Ви обіцяли нам щось показати? — звернулась Ярослава до Головного, коли вони рушили далі. — Дб ті розкопки?

— На розкопках поки що нічого цікавого, — відповів Колосовський. — І зовсім не для того прийшли ми, Славо, сюди. Хочу, щоб ви надихались цього повітря. Перш ніж стати під юпітери, перш Сергій ось візьме вас у кадр з вашими нереалістично довгими віями. Спробуйте ввібрати в себе цей досі відчутний дух давнини... Осмомисл і дружинники його, вони мусять постати для вас живі... В усій реальності, з ясністю галюцинацій ви чуєте хропіння їхніх коней, брязкіт зброї, сама ви, вжахнена, сповнена спротиву до неволі, метаетесь в тривожній веремії Золотого Току, бачите, як уже переправляється з того боку монгольська кіннота, — он там, уплав через річку! — і напружений слух ваш ранить перший посвист монгольської стріли... Ви вся — в контексті тієї тривоги, вся у вировищі страшного народного лиха. Втікаєте отим ярком,

за спиною наближається кінський тупіт, над вами вже перегнувся з сідла переслідувач, бачите обличчя в хижому прижмурі косих очей, чуєте смердючий дух його поту...

— Вона гратиме не ті часи, — нагадує оператор.

— Але їй все це треба, — наполягає Колос. — Вона особа не позаісторична. Коли її ловитимуть шуцмани, тягнутимуть до ешелону, колії вона опиниться в райху — не на становищі остарбайтсрки у Рітмайстера, а займе місце на нарах барака серед в'язнів, серед своїх подруг чорногорок та французенок, — по ній і там має бути видно: хто вона? Звідки? Яка історія за її спиною? Який народ? В найтоншим виразі її обличчя, в її задумі, у відкритім погляді очей мусить світитись, що вона не тупа, безрідна рабшія, що за нею — віки звияжного й трудного життя її народу.

— Мені здається, я це зможу відчувати, — тихо мовила Ярослава.

Сергій-оператор цього разу теж підтримав Головного, став розвивати його думку:

— Золотий Тік, і хори Бортнянського, і поеми Одержимої, які ти, гадаю, сумлінно штудіювала в дев'ятому класі, — все це не забудь, стаючи під юпітер. Бо мені не лялька потрібна перед об'єктивом...

— І як батько твій там чи дядько поневірявся у Манітобі та на бельгійських шахтах, — напружено роздумував Головний, — як село ваше зустрічало червоний вересень тридцять дев'ятого — вересень визволення. Все, все не забудь. Тоді глибше ввійдеш у світ героїні, дочки народу...

— Мені не потрібна лялька перед об'єктивом, хай навіть вродлива, як чорт, — ще раз попередив Сергій-оператор. — Вимагатиму людину з природним почуттям гідності, людину правдивого жесту, одухотвореного обличчя, на якому я прочитав би справді щось значно... глибоке, глибинне... profundis...

— Браво, маестро! — засміялася Ярослава. — Це щось із латинян?

— Авжеж, звідтіля — се і означає глибинний, — скромно пояснив Сергій.

— Браво, браво! Такий лінтюх — і завчив!

— Боюсь, що на цьому й вичерпується його золотий запас, — повеселіло сказав Колосовський, з симпатією глянувши на оператора.'

Зійшли на вал, що ледь помітно вигорблювався своїм контуром: всуціль зарослий травою, корови на самім валу і в ровах пасуться. За ровом ще один вал, і теж майже зниклий, розмитий часом, і тільки уява режисера-історика здатна будувати там густий частокіл, ставити вежі з бійницями, люд розставляти по валах, до яких уже пришельці повзуть он звідти, ізнизу, в гостроверхих своїх монгольських шапках... Сумно щипають соковиту траву корови, пастушата визиркують із-за валу, чути їхні перемовин:

— Ото вона, кінозірка... Файна яка! А той високий, він старший у них... А тлутому постригтись би не вадило — віхті з-поза вух стирчать...

На долину, мимо княжої криниці, збігає стежечка. Якийсь подорожній — бородатий дідуган — нахилився, ловить губами джерельцо-чуркало, що вибиває просто зі схилу, з-поміж трави. Неподалік подорожнього лежить його ноша — вовняна тайстра, повна різьблених дерев'яних орлів: мабуть, несе кудись наївним туристам на продаж.

— Не люблю цих орлів, — сказала Ярослава, взявши Головного під руку. —

Примітивне, грубе мистецтво. Затрачати вміння, щоб різьбити стандартних хижаків отаких... Просто несмак. Дідуньо мій ніколи їх не різьбив. Академій не кінчав, проте він мовби інтуїтивно почував, де безкриле кустарництво, а де можна видобути з бука справжні художні речі...

Подорожній довго смакував водою, а вони зацікавлено за ним стежили. Сергій, наблизившись, безцеремонне розглядав старого, мов чудернацьку річ яку-небудь. Поруч з тайстрою лежить костур і чорна хламида, схожа на рясу... Розстрига-чернець із скиту? Чи який-небудь новітній Сковорода?

Втершись ребром долоні, мандрівник сів біля джерела, широколиций, зарослий дрімучою сивиною:

— З таких джерелець ріки народжуються... — і, дивлячись на Ярославу, на мі'ні-спідничку її, наказливо звернувся: — Діво нага, нахились, напийся звідси...

— Ми вже пили.

— Ту, що з пляшок? Що піною б'є? А ви ось цієї, земної, що з самих недровищ... що аж зуби ломить!

Але який сердитий, пронизливий в нього погляд! Погляд віщуна, що вміє читати чужі думки, на телепатії знається... "Якби не оця лютість у погляді, можна було б спробувати на астронома, — подумав Богдан. — Щось небуденне, щось від дервіша в ньому є, хоча й недобре..." Операторові блукала на губах майже глузлива усмішка: "Оце він, твій Мамай придорожній — без коня, без бандури... Повна тайстра незугарних дзьобатих орлів, що не годні літати!.."

Щоб оборонитись від його пронизливої суворості, від цих холодних блакитнавих очей, Ярослава подарувала старому одну з найчарівніших своїх усмішок, але це її невинне професійне кокетство не справило на діда ніякого враження. Рушаючи за товаришами далі, Ярослава минула подорожнього ніяково, з непоясненою розтривоженістю і водночас із полегкістю. Але він знов — суворо й вимогливо — окликнув їх, змусивши всіх озирнутись:

— А вас небо чує?

Ніби під владою гіпнозу, Ярослава прикипіло дивилась в ті юродиво безстрашні врубелівські очі. Старий жестом руки вказав угору:

— А мене воно чує...

II

Вечірня кава була знов за тим самим столом, що його спорудили з парт під черешнею на подвір'ї. Ярослава скаржилась вуйні Домініці:

— Якийсь там, на жебрака схожий, здибався нам біля княжого чуркала. Питав, чи небо нас чує. А погляд — неначе гіпнозом обдав... Так осудливо на моє міці дививсь... Хоч би не зурочив перед роллю.

— Не бійся, Славцю, — заспокоїла вуйна. — То ж той юродивий, що з орлами тут всюди мандрує... Син його, кажуті", був командиром у військах у Совітів, викинувся над горами з парашутом, і його на батькових очах розтерзали хортисти... Ото відтоді старий помутився розумом і став "небо чути"...

"Чи не розправа над сином, — подумалось Ярославі, — стала причиною, що орли його так хнжо з тайстри виглядають, огидні та кровожерні? Здається, ладні людину живцем розтерзати!.."

Якісь дівчатка, певне старшокласниці, вишастували, снували поза садком, прозирали крізь живопліт до кіношників. Вуйна Домініка пояснила з поблажливим усміхом:

— Школярки наші, з гуртка самодіяльності... З села прийшли, хочуть тебе, Славцю, зблизька побачити. Ми ж, кажуть, знаємо її з фільму...

Та Ярослава не кинулась роздавати юним шанувальникам автографи. Одразу після вечері пішла до себе, ввімкнула світло, зачинилась. Розкрила валізу: у валізі її інтимні дівочі речі, зібрані при виїзді похапцем, внакид... Видобула з-під одежі аркуші машинопису, сіла до столу: хотіла ще раз вчитатися в роль...

По якомусь часі під вікном почулось шелестіння в кущах, перемайнуло щось біле. Поклавши рукопис, Ярослава прислухалась в сутінь: чути шепіт, дівчачий, схвильований... Мабуть, ті, з шкільної самодіяльності, що, не менш за тебе хвилюючись, мручи від дебютного страху, виходять на клубну сцену в барвистих народних строях. І почула, цілком виразно, чиєсь до шепоту причаєне, палке:

— Це вона! Жива! Така артистка!.. Я би хтіла, аби вона ніколи не вмирала!..

— Любі мої! — приливом ніжності відгукнулася їм Ярослава. — Не знаєте ви, що вмирають і не такі, як я. Кінозірки усіх студій світу з часом відцвітають... Не старіють вони лише на колекціях ваших листівок, однакові застаються там у своїх юних усміхнених позах... Відцвітають і зникають, як рсі... Хіба липі деколи воскресають юними на екранах із своїх напівзабутих юних стрічок...

Мов стрічка, рвучись, безладно летить па екрані, прискорюючись, мигтючо до хаосу, — так щодалі швидше, — в міру того, як входиш в літа, — відлітають дні, місяці, роки... Змигують прискорені весни, прискорені золоті осені... І чим швидше вони летять, тим щемливіше дорожиш усім, що бачиш, кожним зйденням сонцем, найменшою росинкою життя... Кожну усмішку спиваєш спраглим поглядом, кожній травинці хотів би сказати: "Ти мудра, прекрасна. Тобі нема ціни".

В пору юності зовсім інша діє теорія відносності: там довгі дні, там інше відчуття часу. Юність певна себе, в блаженному невіданні їй здається, що життя людське безкінечне, дорога життєва стелитиметься попереду рівна, гладенька, а вона тобі судилась — на довгі перегони — вся в баках, у вирвищах... А то й зовсім мусив пробиватись по бездоріжжю, тільки відчуваючи, що десь там, за смертями, за димом фронтів, повияно ж бути хоч абияке сонце!..

Війну Богдан закінчив у Берліні; продимлений, теж розписавсь в числі інших на колоні рейхстагу, залишив Європі свій гвардійський автограф... Хміль перемоги, колона машин з репараційним устаткуванням, потім той страшний випадок, коли хлопці-водії потай від тебе, від супроводжувача, добули каністру спирту в якогось поганця. Цілу ніч до рапку мали їхати, а вже десь опівночі з'явилися перші симптоми нещастя: декотрі з водіїв почали сліпнути. І не признавались. І не могли збагнути, в чім річ. Згодом

з'ясується, що пили з тієї каністри отруту, яку ворог навмисне підсунув їм, але поки що кожен утаював свій стан: навіть сліпнучи, водій не випускав керма із рук — попереду ж була Батьківщина... Один з найкошмарніших епізодів твого фронтового життя, досі він час від часу зри.нає напливом: довжелезна колона з репараційним вантажем розтинає ніч, і ніхто збоку й не догадується, що один по одному втрачають зір у ній водії, що ведуть уже ової ваговози наосліп, невідомо як орієнтуючись, невідомо завдяки якій силі тримаються, — може, тільки сила любові, сила інтуїції веде їх, як птахів пічних, крізь темряву до рідних гніздовйщ. У Львові всі опинилися в госпіталі, декому лікарі ще встигли врятувати зір, а команда супроводу ледве не поплатилась тяжко за вояцьку свою безтурботність, якої, правда, немало хто допускався в ті хмільні дні перемоги...

Хотів зняти про це фільм, написав навіть чорновий варіант сценарію. Забракували. Та, може, й слід було?

Пекуча, як рана, зустріч із рідним містом, робота на відбудові, і, нарешті, з руїн Дніпрогесу, зовсім неждано — в робітники-освітлювачі, в товариство документалістів, у цей химерний артистичний світ. Таїна кінотворення, вона вже тоді вабила його.

Таким непередбаченим руслом повернуло життя. Спершу доручали різний дріб'язок: знімав археологічні розкопки, заповідники з птахами та звірами, спуски кораблів на воду... Помітили його після стрічки "Обеліски", яка задумана була як фільм-реквієм загиблим. Потім на одному з фестивалів відзначили його двочастинного "Овідія". Сам він "Овідієм" не зовсім був задоволений, хоча там справді щось таки було — добре передано простір, силует нічної фортеці над лиманом, схоплено поезію місячної доріжки, по якій уява поетова мовби веде його із заслання знову на південь, до білих статуй та оливкових гаїв... Успіх постановника заслужено розділив і Сергій, тоді ще випускник: його талановита операторська робота багато що вирішила. Задум фільму належав, звичайно, колишньому студентові істфаку, студбатівцеві, не зовсім, мабуть, критично закоханому в античність, але Сергій цілком пройнявся тоді Богдановим настроєм, цілими днями декламував рядки крамольного поета, що його погнала на Північ Цезарева неласка: Берег сарматський, суміжний із племенем гетів стрілецьким, Зрештою нас привітав після набридлих блукань...

Самого Овідія в картині, власне, й не було, була крига Дністровського лиману, що дивувала поета своєю міцністю і здавалась йому мармуром каррарським, та був ще сучасний Овідіополь з золотими коронами соняшників, та замріяна комсомолка з томиком римського поета в руці... Проте хоч сам поет-вигнанець залишився за кадром, але присутність його вдалось передати, образ його існував у фільмі незримо — в самих руїнах римської фортеці, в повільному леті птаха, в гронах виноградних, в силуеті закоханої парочки на'фортечному мурі, над спокійним у місячнім світлі лиманом. Хай не було на екрані самого Овідія, але у фільмі таки жила відчутно його поезія, що крізь товщу віків духовним відблиском пробилась, дійшла до людей іншого часу.

Авторам фільму дехто дорікав тоді за естетство. І першою — після перегляду стрічки в головній проекції — поздоровила їх Ярослава, з якою тоді Колосовський тільки познайомивсь. Гололобі кінозубри солідно хмурились та поки що резервували за

собою свої дорогоцінні, невідомо які думки, соломонові рішення, а вона, Славця, з властивою їй безпосередністю допилась, вігала (може, аж надто екзальтоване), — була їй тоді аргументом більше власна схвильованість:

— Сарматський степ, лиман, оту атмосферу античної Колими — вам здорово це все вдалось передати! І мерехтлива місячна доріжка від фортеці кудись у море — в ній стільки підтексту! І дівчата медучилища на мурах, на тих самих, де римські легіонери колись у вовчих шкурах па хуртовині стояли... Надто ж оте самотнє нічне дерево над фортецею у фіналі, що тане, видплива, аж не розбереш: дерево чи сам Овідій зникає в степу...

— Мало дії, — буркнув хтось.

— Але у фільмі є ритм! — вигукнула Ярослава ще запальніш. — У ритмі їхнього фільму щось в від розлогості античних поем! Він плавкий, неквапний, але й не млявий... Невже ви не вловили його внутрішню музикальність, підспудну, приховану енергію?..

Піддавшись настрою, вона, звичайно, перебільшувала, багата уява її домальовувала, находила підтексти, яких, може, й не було в їхній картині. Але це була підтримка, дорога для Колосовського, надто ж у тій ситуації, коли все іще коливалось на терезах невисловлених оцінок. Пряmodушне дівча, воно й не підозрювало, як бракувало тоді ще віри в себе цьому похмурому документалістові, навряд чи думала, що смішнуватим своїм дівочим захватом вона додасть йому певності, міцно заронить у душу якісь нові сподівання... Ярослава ніби навіщувала тоді: вийшов на простір, має можливість робити зараз те, що потай давно в собі виношував. Це, власне, буде перша його повнометражна художня річ. "Ставитимеш фільм про війну". Подолав власні сумніви, переборов Сергієві дикі вибрики, коли знуджений оператор лютився в тому приморському готельчику, шпурляв чиїсь сценарії в куток:

— До дідька вашу війну! Не хочу! Не буду! Краще бджолу, дитину, краплю води на квітці...

Аж поки там, в тім таки ж готельчику, з'явилося тобі зненацька вночі — як осяяння, як одкровення! — просте и найприродніше: робити фільм пережитого. Бо чого ж іншого шукати? Нащо вигадувати? Ти ж бачив людей у їхніх зльотах і в занепаді, у величі й ницості, в передсмертних муках і в щасливих сльозах переможців. Правда, надто велике все то було — в жоден фільм не вмістити...

— Відсіяти треба, відібрати тільки найударніше! — гарячкував, захотівшись задумом, Сергій. — Неволя, короста, ешелон — оце передусім! Обіцяю вам геніальні кадри. Юна дівчина-українка, що покохала того військовополоненого кавказця, повінь їхнього кохання, поема, що розквітла в неволі!.. Конячий острів, місячні ночі, астроном, дівчата, що з горя обіймають коней коростявих... Та цс ж про них має бути фільм! А на завершення: отой ваш напад на ешелон, напакований невольницями. Бій з вартою. Кулемет, що аж плигає в руках у Байдашного...

— Цього в сценарії ще нема. Це було пізніше.

— Гаразд. Тоді махнем без цього. Все він вирішуй легко, те, що й досі ранить тебе,

для нього кіноепізоди, які можна вставляти, викидати, міняти...

— І Холодну гору дозніmemo потім, бо де набрати нам стільки дистрофіків!.. Сцену з божевільним можна зняти і в павільйоні... А зараз конячий лазарет, острів на річці, полонянок!

І ось ви тут. Шукаєш сну на підлозі сільської школи, де місяць світить у вікна, і кінокамера тьмаво блищить у кутку, і ролики біля неї лежать, схожі на автоматні диски... За відчиненим вікном десь у мокрих лугах невтомно деркоче деркач. Кажуть, екран світить в душу людині без посередників. Але ж спершу треба його засвітити! Нелегку ношу звалив ти собі на плечі. Не просто ж відтворити! Ще один епізод, ще одне екранне видовище... Не для цього взявся. Голосом їхнім має стати ця ваша стрічка... Боєм і гнівом воскреслих, свідченням і засторогою... Творення, як завжди, починається з хаосу. Треба всьому дати лад. Дати, але й не стративши при цьому отого найціннішого — вольності вияву, пам'ятаючи, що екранові потрібен не лад "риги замерзлої, а скоріше звихреність буйноцвіття весняного...

Вчора місцеві школярки приходили. Долаючи власну со-, ром'язливість, розпитували про майбутній фільм, а потаємці, мабуть, надіялись: чи не візьмуть і їх хоча б для масових сцен? Що ж, можливо, декотрих відбере. Десятикласниць — "полонянками". До набору, до ешелонів! Аж дико думати про це. Ще можна взяти їх на роль дівчат із ферми, для сцен, де треба тобі втікачок нічних, що шукали притулку на острові... А ще днем раніш завітав один із райцентру, з Будинку культури — модерняга хлопець, з виду спортсменрозрядник...

— Візьміть мене на роль анонімника, — запропонував свої послуги. — Мені легко ввійти в образ, я вже грав це у нашій драмсекції.

— В мене пема такої ролі.

— То введіть!

— Нема й не буде.

— Гляньті як я його зображу... Ось він, зігнувшись, строчить свої чорні послання. Акуратно знімає з них копії, ще й нумерує... Виходить на вулицю, перестрічас знайомих, але всі сахаються, обминають його. Він нещасний! Серед людей, а самотній. Нема з ким словом перемовитись, цураються всі. Став на майдані перед райрадою, задер голову в небо, але й небо до нього глухе!.. Дагледів міліціонера, кинувся навперейми: "Товаришу міліціонер! Та поговоріть бодай ви зі мною! Всі, наче змовились, ігнорують... Хоч про що-небудь поговоріть. Будьте ж людиною!"

І він, той місцевий лицедій, досить-таки виразно передав цю, мабуть, із життя вихоплену сценку.

— Як для проби, ніби нічого, — сказав йому Сергій. — Але ви не Бучма.

— Перепрошую! А навіщо мені бути Бучмою? — розсердився прийшлий. — Він артист, але я теж... Всі ми артисти в житті. Кожен грає свою роль. На кону дійсності!..

Ні, там люди не грали. Там дожеп був самим собою... "Вистояти. Вистояти! В цьому тепер все. Бо інакше не варто, щоб і серце билось!" Пригадуєш ці слова? Вояи ж були сказані. Вони були твоєю правдою, правдою твоїх товаришів. А чи має твоє мистецтво

достатньо сил, щоб її передати? Як багато береш ти на себе, готуючись винести пережито на вселюдський еиран! Чи, може, справді досить цього? Вибухів, крові, смертей... Дехто каже: не сприймається вже... Дайте чогось веселішого, легшого... Я прийшов па сеанс відпочити після втомливого дня праці, після всього, що й так вимордовус мене в цьому прискореному темпі життя, в скаженому алюрі буднів... Але ж і я не прийшов у мистецтво екрана, щоб тільки розважати! Для цього пішов би на циркове коло на руках там ходити (не ображайсь на мене, клоуне, брате мій по мистецтву). Тільки ж я іншу творчу мету собі ставлю: маю обов'язок перед тими, що вже не скажуть про себе. Маю певність таку, що існує в житті естафета людського, яку передано вам і яку маєте іншим передати. Згадай отой весняний ліс війни, ліс нищення, гілля зелене, що падає під шквалом чорного вогню. Все довкола горить, тріщить, ви знову й знову йдете штурмувати дзоти. Свище метал, бійці поприростали животами до землі, тіло не може відірватись від неї, а ви .все ж таки відриваєтесь і кидаєте себе вперед, і все менше стає вас, уже вас надвечір — жменька... А коли настав перепадок тиші, то вона була тишею стогону, наповнених димом воронок, тишею кривавого мотлоху, завислого на кущах. Перерита, просякнута чадом земля, обчухрані голі кістяки дере:в стирчать над тобою, — якийсь мертвий, скам'янілий праліс... Ти йшов кудись, як у трансї. Поміж окопами. Поміж дзизкотом куль, які ще пролітали зрідка... Курилися вирви, людські нутроші позависали на кущах, в місиві землі, бруду і крові знівечено лежали всюди рештки тих, що недавно були що людьми, твоїми товаришами. З голосами були, з живими очима. Ти йшов поміж тіл, біліли плями облич серед чорноти розвернутої землі, і враз зупинився: дівчина лежала якась, медсестра. Маслаччя колінних суглобів стирчало з кривавого м'яса біле, аж голубувате. Голова скручена, спідничка закотилась, молоде тіло білів страшною святою білістю. Взяв плащ-палатки закривавлений шмат, що валявся поблизу, накрив ним біле й голубе.

Вперше тоді за війну Колосовському захотілося бути вбитим. Стати нічим, зникнути, перейти в небуття. Так, як ці перейшли, ставши землею. Та невже ж — нічогість? Гумус, добриво, і все? І якщо якісь сили втримали тебе у житті, то однією із них була, може, й оця, що не дає тобі зараз заонути. Сила бажання, тоді ще, мабуть, не зовсім визрілого, майже підсвідомого: пройти, подолати, все перебути. Щоб розповісти з екрана комусь, щоб посвідчити перед кимось, хоч би й перед самою вічністю: ні, не гумус... Вогонь, пречистий вогонь горіння людського, що живе, ні на яких не гасне вітрах, не зникає з життя безслідно.

III

Мокрі кущі блищать під місяцем. Річка внизу жебонить по камінню, смирна, довірлива. З марева лугів впливає постать чиясь. Волосся розсипане, болонья, накинута на плечі, блищить...

— Досі не спите, Славцю?

— Не спиться чогось... Деркач дирчить...

— Той цілу ніч буде на посту. Далеко ходили?

— Росяно дуже в лугах... Там коні пасуться, закортіло глянути, який вони вигляд

мають вночі. Мої ж партнери по фільму. — І гіркий усміх торкнув уста, обличчя бліде.

— А я теж приглядався... Чи таке освітлення? Чи не помилилися ми, обравши саме цю натуру?.. Часом здається, що і місяць, і тиша — все там було інакше.

— Ішла оце й думала: піду завтра до вас і відмовлюсь. Не зможу Я. Нездара я. І нічого інститут мене не навчив, та й взагалі хіба Можна навчити мистецтву? Хто вчив Довженка? Заньковецьку? Замість учити жити, глибоко почувати, нас упродовж п'яти років учать імітувати почуття... І тоді дивуються, що, нічого ще самі не створивши, ми вже ходимо по студії невизнаними геніями, все відкидаємо, на все кривимось...

— Ви сьогодні надто сувора, Славо, впадаєте в крайнощі. Не всі ж такі: і вчителі не однакові і вихованці — теж.

— Звичайно, є справжні. Але справжні більшу частину життя витрачають на те, щоб переборювати тупість, примітивні смаки, набридлі штампи... Ви ж знаєте, скільки і в нашому середовищі безнадійно дрімучих, заскорузлих, а то ще й гірш — брехливих, кон'юктурних до безсоромності...

— І на кому те бідне мистецтво тримається... Та ще й на світовий екран іде!

— Хай, може, й згустила я трохи... Ясна річ, що про таких, як народний, не йдеться. І про присутніх теж. Але я вважаю, що в храмі мистецтва не місце жодному цинікові, який здатен при актрисі розповісти пошлий анекдот... І після цього ще він мене на проби запрошує!

— Ваша відмова для багатьох була несподіванкою.

— Іти виображувати йому оту декоративну Ксеню? Серед квіточок на полонині? Дикий Захід, екзотика... Ні, не для мене роль. Ходить довкола тебе, мружиться, як бегемот, оглядає тебе прицінливим оком... Та хіба його цікавить моя душа, мій ідеал, мій погляд на світ? Я ж бачу: найперше цікавиться, чи достатньо я довгонога, чи зуміє це кіностворіння видавлювати з ока сльозу крупним планом... Фальшивий сам, і на екран жене фальш. А тоді ще й домагатиметься за неї першої категорії... І такому — в храмі мистецтва? Де корифеїв ще вчуваються голоси?

— Люблю вас слухати, Славцю, коли ви отак розбурхаєтесь... Не хотів би потрапити під стріли ваших сарказмів.

— Не думаю, що ждете компліменту, адже вам це не потрібно. У вас і в Сергія я повірила з перших кадрів, ще тоді, на перегляді. Буває таке... Іноді за один кадр можна в людину закохатися...

— Жаль, що Сергій цього не чує.

— Прощу не жартувати. Є і в житті, і в мистецтві такі речі, що жарти до них не кладуться.

— Згоден.

— Заздрю сам деколи. У вас є певність, визначеність, мета. Почувається, прийшли ви в мистецтво з наміром серйозним і маєте що сказати. За спиною такий досвід життя... А я? Що я знаю? Я навіть кохати по-справжньому не встигла — не можна я; вважати коханням п'ятихвилинні романи студентських вечірок або яке-небудь студійне захоплення... — І все ви повинні будете грати закохану. Натуру глибокого почуття...

— Оце мене й тривожить. Грати закохану, творити нашу українську Офелію з тих не знаних мені окупаційних ночей... Оце чисте юне кохання, що так трагічно розквітло в неволі...

— Не встигло й розквітнути.

— Так. Тільки змигнуло... Читаю, намагаюся вжитись, заглибитись... Для мене ця роль справді затяжка. Може, мені бракує фантазії, уяви?

— Не наговорюйте на себе. І не розкисайте: вам це не личить.

— Ходила оце по лугах, і відчай мене терзав... Гіркого доходжу висновку: не під силу мені ця роль. Щось я не вловлюю істотне... поверхова я, неглибока.

— Оце сюрприз кіногрупи.

— Так, неглибока я і просто ненавиджу себе таку!.. Чомусь іншому треба було присвятити життя. В інститут ішла з наміром віддатись науці... Цікавила мене історія мистецтва, зокрема народні вироби: писанки, різьба по дереву... Так би й було, якби одного дня — ще тоді першокурсницею — не спокусили в інститутському коридорі отим магічним запитанням ваші кіномефістофелі: "Хочете зніматись?" Ще б пак! Яка дівчина встоїть перед можливістю покрасуватись з екрана... Але чи артистка я?

— І це говорити вам, відзначеній на міжнародному фестивалі? За першу ж роль?

— Боюсь, що й то випадкове — за волоокість, мабуть...

— Ваша іронія, самоіронія, Славо, свідчить, що не все втрачено і артистка жива. Просто хвилиenne зневір'я. А такі збурення не дають крові застоюватись. Для митця невдоволення собою — скоріш норма, ніж відхилення від неї. Хто заспокоївся, тому нема чого робити в мистецтві. Серед стихії творчості затишкі'в не шукай, паруси напинай крутобок... Така вже сама природа, мистецтва. Тут белсбепь, вічний пошук, жага... Тут — хто більший, хто менший — але вісі невтоленні, усі як фаусти...

— Але ж як боляче буває!

— А іншим не боляче?

В голосі його вчулась суворість, схожа на докир. Ярослава здивовано глянула на нього. Зійшли на місточок. Схилившись на бильце, дивились униз, де кожен камінчик виставив свою тінь і вода в прудкій текучості місячно переблискувалась.

— Ох, знаю цей настрій, Славо... Коли отак непевність бере. Коли б'єшся, шукаєш-шукаєш і не знаходиш. Повно клекоту в грудях, а не здатен висловити його: без'язикий, німотою скуті вуста. А потім таки ж надходить ота мить всемогутності, коли відчуваєш, що все можеш, все підвладне тобі, на верхи ясновидства зносить тебе якась сила... Щоб кинути знов у провалля сумнівів, у лабіринти шукань, до навпомацки далі йтимеш... Такий уже наш хліб.

— Іванну б сюди. От вона зіграла б. Це ніби для неї роль...

Так, але ж Іванни псма. За третім, чи п'ятим, чи яким там дублем кинулась в охоплені полум'ям декорації мосту умовного, що пашіли зовсім не умовним вогнем... Що її погнало туди? Чи тільки бездушність пиката, жорстокість націлених камер? Чи власна ота невтоленна жага досконалості, її артистичне бажаніш, хай навіть життям ризикуючи, добути ще один дубль, ще один, може, нечуваний, найрідкісніший, в якому

вона таки сягне недосяжного, перевершить саму себе? Такі, як Іванна, знають творчості шал... Актриса виняткового обдаровання, і Ярослава близька їй чимось — він певоп цього. Дві зірки сходилия одночасно...

— Чомусь сьогодні вона мені весь вечір з'являється... Перед очима стоїть, сміється... Під час останніх зимових канікул ми з нею поїхали в гори. Все-їй давалось, вона й на лижах ходила чудово — літала з трамплінів, як'птиця... Пригадую, зайшли після хуртовини в ліс, зупинилися під смереками... Ви бували серед смerek узимку, в день сонячний?

— Ні.

— Все фантастичне. Справді казковим стає ліс, прибравшись у снігові шати... Дятел постукує, якась пташина зимова цівкає, ще більш відтінюючи глибоку первісну тишу навкруги. Сніг облітає з дерев тихо, лагідно. "Який зодчий, Славцю, годен зрівнятися з природою, — казала тоді вона, — які хороми, палаци з танучого мармуру невідтворне вибудувала за ніч хуртовина..." Образи птахів якихось, звірів, чудиськ химерних оточували нас. Ніби тільки там стало зрозуміло, як народжувались в народі казки, з чого витворювалась паша народна міфологія... "З оцього білого, хуртовинного, Славцю, що хоч і тане, але красою споріднене з мармурами Мікслапджело..." І потім, сміючись, вдарила палицею по гілці, струснула цілу шапку снігу — сонячна холодна курява окутала нас...—Ярослава помовчала, ніби й ці місячні серпанки за річкою ще курилися, мерехтіли їй тим сонячним снігом, струшеним десь у горах подругою.

Після того, як Іванну обвуглену видобули з-під уламків нодотлілих декорацій, Ярослава більше тиж'ня прохворіла вдома у рідних. Мати благала: "Кинь те кіно, бо й тебе сплять!" Але саме тоді Ярослава сповнена була рішучості, більшої ніж будь-коли... "Не кину. Не відступлюсь". Батько теж схвалював її вибір: "Доросла, їй вільно робити, що вибрала... Лишилася без подруги, то нині за двох най до прані стає..."

Пішов, погув у небі літак нічним своїм рейсом. Прислухались до нього обоє. Прислухались і до далекого шосе по підгір'ю — чи но чути звідти колони студійських машин? Десь уже рухаються, не дасть і вночі їм спати Ягуар Ягуарович, "генеральний обозний".

— "Горить-тремтить ріка — як музика..." — Обоє задивилися у місячну воду, у її струмування мерехтливе.—Скрябін пробував нотними знаками світло передати... Цікаво, що він закодував у те своє тайнописне, загадкове Люче?

"А оця ріка, що біжить попід нами, в ній, мабуть, теж щось закодоване? Ріка негасного текучого світла, що, примхливо в'ючись, — то між гір, то долинами, — світить пілотам в отакі ночі, місячним сяйвом та зоряним всесвітом галактик поблискує штурма'нам знизу, з планети... Дочка гір, струмлива невтомниця, де бере вона початки свої і аж де перестане бути собою? Зафільмувати б коли-небудь в образі ріки саме людське життя — від його витоків до гирла..."

— Як гарно співає хтось на заріччі...

— Тут ще співають. Ще пісню транзистор не з'їв. Ярослава помітила, як він, вслухаючись, ніби аж здригнувся. Та сама пісня звідкись виринала... Решетнякова,

госпітальна:

Над річкою над бистрою Там журавка купалася...

Тут, у цих краях, служив колись Решетняк на кордоні, звідси й пісню, як із вогню, виніс...

Співало наче на острові десь чи ще нижче, на околиці комбінату... Десь там купалась журавка...

— І ЯКА ЯСНА НІЧ!

IV

Замуровані снігом шибки, виття зав'юги сибірської...

Густе оранжерейне тепло палати.

Дуже отут Довгі ночі. Стогнуть вві сні товариші, скрикують, горять у нічному жару, і сам тупо гориш на вогні власного болю. Лє дивне створіння людина! Навіть і крізь ці стогони й скрики, крізь скошмарену маячню та зав тогу нічи та й з'явиться Решетнякові з сонячних далей якась тиха доріжка польова, заблищить соломинка, розплескана колесом, попливе стернями гребка з тихим своїм передзвоном... Дівча на гребці сидить, карий зблиск ока дівочого бачиш і повний колосок, що застряв між сталевими зубцями гребки... Крізь хурдельну ніч, крізь біль золотіє тобі смагляво той колосок далекий, і тим золотим снить уже до ранку душа!..

А вранці з'являються "вутки" та "гусаки", пройдуть юرمىськом лікарі, почаклюють біля тебе, котрийсь обмацає, придавить у найболючішій місці, а старший кине на прощання свою неодмінну примовку:

— До весілля заживе.

Коли підуть, закінчивши свій обхід, "білі ведмеді" (так їх називає палата), лежаче воїнство переходить цілковито під владу Капи. Є таке білолице створіння Капа, юна, як цвіт, сибірячка, — це якраз вона найчастіше приносить ягід їм із тайги. Може, що вміє вже хмуритись і пухкеньке підборіддячко виставляв вперед якось по-школярському вперто, а очі, повні синього, при цьому проймаються твердістю, владу Капи визнають навіть найкаверзніші, навіть обидва горлодери-танкісти, що їм і ліки не такі, і в боки завжди мулько.

Капа частенько забігає до їхньої палати, іноді навіть так, без видимого діла. Особливо ж відтоді, як у них на додатковому ліжку біля самих дверей з'явився ще один, що його привезли просто з операційної: чорний, як циган, худий, довгий, ледве на ліжку вміщався. Він ще видихав наркоз, марив, стогнав, кудись поривався, згадував Харків, — завжди певний час мучишся, коли видихаєш наркоз. Капа-сестра була при ньому невідлучно, цілу ніч слухала його маячню, нерозбірливу белькотню про Харків, з сумною терплячістю вислуховувала все і лише час від часу легенько, кінчиками пальців, вимокувала йому чистою марлиною краплистий піт із чола. Що тільки вимокає, і знову на лобі, крутому, смаглявому, блищить рясна, крапельиста роса. Решетнякові з його ліжка добре видно, як світяться росинки на юнацькому лобі, як голубливо торкається їх сестра клаптиками марлі, і, диво, навіть та нещасна росинка здатна вишпурнути Решетняка з цього затишного палатного раю і перенести в іншу

реальність — в сатанинські ночі війни, в її чорні кошмарища...

А коли той, харківський, став одужувати і треба було йому міняти книжки в бібліотеці, то це теж взяла на себе Капа. Міняла акуратно, діставала для нього потрібну літературу десь аж в міській бібліотеці, що виявилась досить багатою, і все він поглинав жадібно, розлучався з книжками лише після відбою, коли в палаті вимикали світло.

Вранці Капа з'являється в палаті я градусниками в руці, усміхнена, ще свіжа з морозу, в росинках розтанулого інею на волоссі, легко йде по палаті, і вологі, ще росяні кілечка в'ються біля маленького гарного вуха, як сережки, — цо личить їй. Колії підходить до харків'янина, то не може приховати сяйва очей, а, присівши біля нього й ждучи, доки він поверне градусник, дивиться на свого пацієнта так пильно, вивчально, ніби хоче проникнути в душу. Чула часом голосні жарти палатників, що вона, ей же ей, не байдужа до цього Колосовського, зведе він таки сестру з ума, чула і не звертала уваги, було таке враження, що зараз вона вирішує щось надто важливе для себе, здавалось, зріє у ній якийсь незвичайний намір.

— Хочеться мені вас про щось запитати, Колосовський...

— Питайте.

— Ні, мабуть, пізніше.

— Чому не зараз?

— Та так... Хай пізніше.

Одного разу він ділився з нею думками про прочитане, показував їй із старого фоліанта, нею ж і принесеного, чудові ілюстрації під цигарковим папером.

— Гляньте, Капо, які вони, ці хеттські рельєфи по базальту... Чудо ж, правда?

— Та гарно.

— А хіба не чудо, що ми з вами ось дивимось на цих хеттських жінок, смаглявих молбдих азіаток, і зовсім реально чуємо, як вони сміються... їхній живий сріблястий сміх чуємо, що дзвенів десь там, під хеттськимі скелями, за багато сторіч до нашої ери!..

Нічого не відповіла на це Капа, сиділа ніби ж трохи ображена. І в книжку не стала більше дивитись. Встала, пішла з якоюсь тінню сухості на обличчі. Того дня, заходячи в палату, була підкреслено стримана, мовби демонструючи, що вона тут лише на службі, лише з обов'язку. Скупе слово, чіткі рухи, по-діловому випнуте ображене підборіддячко, — знайте, мовляв, ви їй пацієнти, вона вам — медична сестра, і не більш. А щодо сміху хеттських красунь, то він їй тут просто ні до чого.

Колосовський, звичайно, помітив зміну в її настрої, але не міг навіть збагнути, якої він припустився безтактності, чому образилась Капа, адже наче ж не було для цього ніяких підстав. Був певен, що незлагодя скоро мине, та й не надавав цьому значення, Суло йому про інше що думати після відбою, коли особливо чутіго ставало, як виє, шаленіє за вікном пурга. Відвіває в'юга в минувшину цей страшний сорок перший, що в його, Богданових, думках суцільно живе як рік пожеж, боїв, оточень, подвигів німих і смертей безвісних, відомих тільки небу й вітрам... Ще й тут не міг до кінця вийти з тих напруг, небезпек, з кошмару ночей оточенських, із болю втрат, коли зникало

здмухнуте з планети чиєсь, може, геніальне життя.

Перед Новим роком в госпіталі вирішено було влаштувати концерт, і тих, котрі вже починали ходити, Капа опитувала: хто який має талант. Спитала й Решетняка, чи в ньому не криється щось. Спитала ніби жартома, з півусмішкою, і він, звичайно, відповів відмовою — який там у нього талант, а коли zostався сам, мимоволі замисливсь: талант? Звідки в людині береться? Згадав, що співав колись, казали, що має гарний до співу голос, чули його коні ночами на пасовищі, і Катря чула, і з хлопцями на кордоні під настрій виказував цей материн вроджений дар... Коли то було! Востаннє з батареїцями на кордоні співав, а потім уже було не до того, тепер, може, й голосу нема, розгубив, може, і цей скупий скарб, коли, розпалений боем, гинучи від спраги, пив грязюку з калюж, із боліт.

З їхньої палати викликався на виступ лише один кавалерист, що володів нібито мистецтвом художнього свисту та вмів показувати фокуси з гривеником у хусточці. Готувалися ж до концерту всі, заздалегідь добували дозволи в лікарів, приміряли милиці, — в палатах, ясно було, зостануться лише ті, що лежать у важкому гіпсі.

Зажадав милиць і той чорний, довгов'язий Колосовський, що йому книжки в бібліотеці міняє Капа. Решетняк просто дивувався, скільки може поглинати книжок людина — цілими днями читає, до палатних анекдотів йому байдуже. Цікаво було Решетнякові спостерігати також і те, як Капа біля нього в'ється. Навіть будучи в іншому кутку, часом не втерпить, озирнеться до нього, черкне миттєвою усмішкою. Коли принесе книжки, чи з градусником прийде, чи й просто так, то неодмінно пристойть коло студента, і видно, що їй не хочеться звідси йти. В самій атмосфері з'являється і щось невловиме хвилююче. Жваво розмовляють, буває, навіть сперечаються, і весь час вона то шаріється, то блідне, схвильовано ходять груди під білим халатом, і па обличчі нема суворості, службової. застигlostі — блукає усмішка щаслива. "Яке це диво — людська усмішка, — спостерігаючи за ними, думає Решетняк. — з усього живого тільки людині природа дала цей дар — сміятись, сяяти, промовляти очима... Людині — і більше нікому!"

Цього дня Капа була особливо збуджена, вона з дівчатами прикрашала ялинку в залі і щоразу й до палати забігала розшаріла, ніби щойно від вогню, ялиновими гіллячками оклечала й вікна в палаті, щоб і лежачим було чути зелений дух тайги, було видно, що наближається Новий рік. Найбільше її хвилював концерт. Вона й свого підопічного енергійно умовляла виступити:

— Колосовський, ну, прочитайте хоча б оте: "О, верю, верю, счастье есть!.." Це ж у вас виходить чудесно.

Колосовський не піддавався на умовляння, весело казав, що лірику можна читати тільки пошепки, з кимось наодинці... І хоч і самій Капі ясно було, що його не вмовити, але вона, присівши край ліжка, все-таки жартівливо-вимогливо просила дати згоду, зазірала у вічі, один раз рука її навіть на його руці опинилась і, торкнувшись ласкаво, затрималась довше звичайного, — Решетняк і це помітив своїм зірким оком артилериста.

Чим ближче до вечора, пожвавлення наростало, чепуруни підстригалися, неголені голилися, в палатах і в коридорі гуркотіли милиці — вчилися ходити, хто не вмів.

На концерт потяглися всі, хто тільки спроможний був ледь-як пересуватись. Худі, знекровлені, з обережно піднятими "аеропланами" наглухо загіпсованих рук, інші натужно кульгаючи, гуркочучи милицями, ще хтось з забинтованою, мов у чалмі, головою, — всі туди, від нудоти ліків, від своєї безпомічності — в життя, в обійми свята.

На сцені — знизу й кудись аж під стелю — вишикувався рядами хор, — добровільні трударі мистецтва все там були, люди з персоналу, знайомі сестри, лікарі, санітарки, але їх ледве впізнавали, такі вони були святково-небуденні цього вечора, і Капа була серед них розсяяна, грала своїми променисто-синіми, її, видно, переповнювала радість щасливого якогось передчуття — все прикушувала губу, щоб не розсміятись. Гімнастьрка на ній нова, гарно перехоплена поясочком, кіски по-піонерському стирчать на боки, і це їй також личить, і ніяк не вдається їй бути серйозною, ніяк не може стримати, внутрішню усмішку радості: тремкі губенята кусає весь час.

Блиском, сонцем, красою завихрилося те, що всіх разом заповонило: пісня зродилась, почався концерт.

Колосовський сидів поруч з Решетняком у першій ряді, спираючись на милицю, не зводив очей зі сцени. Так, це була поезія співу. Може, як на інші виміри, що й по було щось видатне, співали, певне, далеко не на рівні капел професійних, а хірурги грали на балалайках, мабуть, кахливо. В університеті на студентських вечорах Богдан, мабуть, поіронізував би з такого виконання, а тут цей простуджений, невідшліфований, тільки й того, що дружний спів, оте зворушливе старання виконавців і їхнє простодушне натхнення — все діходило до самих глибин зголоднілих вояцьких душ, збурювало, хвилювало, відроджувало до життя. Ні, то все були таланти на сцені, чисті, високі. Колосовський чув поруч себе напружене дихання Решетнякове, за ним жадібно впивалися поглядами в сцену ще чийсь обличчя, до невпізнання змінені хвилюванням, в напливі почуттів вони то їжились, як від холоду, то поривчасто витягувались вперед, — таке побачиш тільки в бою. Очі затуманювались — тут можна було дати собі волю, можна було не соромитись своїх сліз. Виходив потім ще жартун-конферансьє з дотепами на госпітальні теми, висміював якогось каверзупа, якому все "вутка" не така. Виходили солісти, з-поміж них і Капа, яку оголосили Капітоліною, і це вразило, викликало подив у Решетняка:

— О! Так би й не знав, що наша Капа — Капітоліна...

Під супровід балалайки Капа співала тоненьким, майже дитячим голосом, якого, видно, й сама трохи соромилася... Соромилась, шарілася, проте співала, виявилась у ній до співу відвага.

Апофеозом концерту став виступ комісара госпіталю, який несподівано з'явився на сцені з своїм заткнутим за ремінь порожнім рукавом і оголосив щойно одержану вість про Калугу, очищену від противника.

— Оце пісня! — не стримавшись, гукнув хтось із задніх рядів, і це розвеселило весь зал.

Того вечора ніякий режим не міг позаганяти людей до палат.

Схвильовані, ще довго юрмились після концерту по коридорах, гомоніли, співали, і навіть —коли на деякий час погасло світло, то й це сприйняли як святкову розвагу, бо тут це не страшно було, до того не раз таке вже траплялось — бураном десь обривало дроти.

Гомін не вщухав, пісня зринала то в однім, то в другім кінці коридора — тепер з-поміж пораниених повно виявилось талантів. Решетняк, стоячи проти вікна неподалік своєї палати, мовби пробуєчи голос, стиха теж загув давньої, прикордонної, яка й тут його, над Єнісеєм, знайшла:

Над річкою над бистром

Там журавка купалася...

Ось так, стоячи в коридорі госпіталю біля замурованого снігом вікна, стиха, мовби в забутті, озвався піснею до того, що зосталося десь за зимами, за фронтами... За співом і не чув, як підійшла Капа з свічкою в руці, нахилилась з-за плеча:

— Що ж ви приховували свій талант, Решетняк! Тепер неодмінно запишемо вас у самодіяльність.

— Та що ви... Та куди мені, — ніяково відмагався Решетняк, і приємно було йому дивитися на сестру, що вся ще світилася збудженням.

— Решетняк! У вас така мова гарна... Скажіть, коли у вас дівчина, наприклад, обере кого-небудь... Вперше, розумієте? То як назвати по-вашому того, до кого вона має таке... ну, перше своє почуття?

Решетняк аж лоба наморщив, думав:

— Та як... Перволюб по-нашому буде.

— Перволюб... Перволюб... — тихо повторила вона, аж ніби трохи сумовито.

І відійшла, шукаючи місця, де б примостити свічку.

Невдовзі бачив її Решетняк уже в товаристві Колосовського: за фікусом стояли в кутку, він на милицях, а вона, стрункенька, випроставшись перед ним, задерши підборіддячко, дивилася вгору на свого пацієнта, і обличчя її було вже знову веселим.

За вікном буран гуркотів. Вслухаючись у грізні концерти хурделиці сибірської, думав Решетняк: "Нам гарно, у нас співи, а як тим, що на фронті? Не один там чийсь перволюб в таку ніч розпрощається з світом..."

Капа-сестра все ще стояла з Колосовським у кутку за фікусом. І хоч людно було в коридорі, поводитись так, наче були вони тут одні, стояла одверто щаслива, обдавала Богдана своєю сяючою відданістю. А коли на мить погасло світло і хтось жартома подав по коридору команду: "Цілуйтесь!" — Капа в якомусь хвилинному засліпленні враз пригорнулась до нього, і вже й самі незчулися, як злилися диханням, як стався той пекучий гріх поцілунку... Милиця одна з грюкотом впала на діжку, Капі довелося її й піднімати в темряві, та в цей час світло з'явилося знов і вже не гасло, і хоч обом було соромно, Капа, ніби випробовуючи свою волю, силу свого почуття, все не зводила з Колосовського паморочного погляду, пила його тим поглядом, і що там було їй зараз, що хтось побачить, що це не дозволено...

"Хіба я не маю права на це?" — наче питали її хмелем кидаючи довгопони очі.

Власне, він мав цього ждати. Хіба ж можна було не помітити по її розсіяних очах, усмішках, навіть по спалахах наївних скороминучих образ, до чого воно йдеться, не помітити, як день від дня визріває в пій вже не тільки сестринське почуття. Знав, що нічим це не могло закінчитись, хіба тільки болем марно враженої душі, і все ж був би нещирим з собою, якби сказав, що її хвилювання були йому неприємні, що не зігрівала і його сердечність її, довіра, чистота. Якось, правда, пробував дати їй дещо зрозуміти, щоб стримати, припинити розвиток її почуття, та все ж, мабуть, невдало чи й неохоче це робив...

— Скажіть мені, Богдане... Що то за Таня, що ви все марили нею? — спитала з смутливим неспокоєм в очах.

Не було ревностів в її голосі, — по могла ж вона собі цього дозволити, та й па якій підставі? — і все-таки це не була й просто цікавість.

Найінтимніше, найдорожче було те, про що вона питала. Колосовський почував, що давно мав би їй про це розповісти, почував, як солодко йому було зараз про це розповідати...

— Нікому не розповідав, а вам розкажу, Капо... Поглинутий розповіддю, і не помічав, як дівчина, слухаючи, міниться з лиця, кусає губи, все нижче опускає голову. Вислухавши, мовчала деякий час, потім сказала:

— Щасливий ви. — І відсторонившись, сухо додала: — Ідіть у палату.

Наступного дня замість Капи чергувала інша сестра. Ще два дні не з'являлася Капа, і вже в палаті стали турбуватися, чи не захворіла, а коли запитували санітарок, то не могли почути у відповідь нічого певного. З'явилася Капа аж на третій день, по обіді забігла до них без халата, в гімнастюрці новенькій, в спідничці, в чобітках. З дивним якимось усміхнено-гіркуватим виразом на обличчі наблизилась до ліжка Колосовського, подала йому книжку-томик Єсеніна.

Тільки Колосовський взяв книжку, з неї випала записка. Записка була з одним тільки словом: "Люблю".

Капа, зашарівшись, стежила, як він читає то слово, потім квапливо стала прощатися, побажала всім одужувати ні видше...

— Що з вами, Капо? — запитав хтось, і почули у відповідь:

— Виїжджаю на фронт.

Зблідла, постояла мить і, ще раз глянувши на Колосовського, з очима повними сліз побігла в коридор. Палатники мовчали, ошелешені.

Мніте час, і не один із них, опинившись знову на фронті, в кожній постаті дівчини-медсестри вгадуватиме Капу, не одному ввижатиметься1 вона і на Дніпрі, і на Віслі, і десь за Дунаєм, в угорських туманах...

V

Така ясна ціч! Місяць уповні. Крізь віття дерев біліє клуб серед села—як. писанка, розмальований. Ніби той славетний Воронеж десь у передгір'ї Сучави... Пливе то в пилюці, то по шпоришу тінь огрузькуватої постаті. Сергій-оператор, закудланий, ніби

щойно з сіновалу, неквапом кружляє довкола клубу, обникув, оглядає його то з фасаду, то з причілка. Не часто бачиш таку писанку, та ще цей творчий процес нічний, коли гілля своїми тінями домережує, домальовує кимось із смаком покладений по білому орнамент. Мав би розглядати цю писанку не сам, а з тією, що звечора пішла й зачинилась. Від неї першої він і почув про цю писанку.

...Була в тутешнього голови колгоспу улюблена сорочка, пипіта мамою. Йдучи з дому, тільки і взяв її. Коли після війни повернувся, сама манишка зосталась: сорочка зотліла й розлізлась, хоч була лляна. Мама вже не було, тільки розповідь вислухав син про те, як бандитня по-звірячому замордувала її. Зосталась манишка та, що мама вишила, коли ще юнаком проводжала в Іспанію... І коли недавно стали будувати клуб, голова зажадав, щоб мамин орнамент з манишки майстри перенесли на клуб. І яскравіє тепер серед садків прекрасний будинок-писанка, весь у художній оздобі. І всі кажуть:

— То сорочка нашого голови!..

"Ганяючись за Кафкою та Бергсоном, чи не прогавлюємо ми чогось важливого поблизу, — роздумував оператор. — Ось життя чиесь перецвітає творчістю... Життя перейшло в мистецтво, а мистецтво знов проростав в життя — так воно тут коловоротиться. Сучасне переплелось із минулим — не відділити... А послухай декотрих схоластів на обговореннях... Якомусь гладкому продюсеру, може, й не сподобається, що ми знов повертаємось у вчорашнє. Але ж дистильовано сучасної теми нема! Наш нинішній день наскрізь пг'рстканий тим, що було... І думка, і вчинок, все життя наскрізь переткане пережитим... І тим ми й себе вимірюєм теж..."

Роса блищить на листі, па шпориші. "Росиця, — каже вуйна Домініка. — Небесна роска!"

Ще одна тінь напливає по росянім шпоришу майдану. З рушницею на плечі сторож нічний... Місячне сяйво сторожує людина... Це добре. .

— Ти, певне, із тартака? До любки приходив? Чи до кіна?

— Я сам роблю кіно.

— О мой, то з тих сси? А я думаю, хто тут батярує...

— "Батярує..." це що значить?

— Батярувати — гультяювати — волоцюжитись — то все єдно... Про що ж буде ваша картина?

— Про життя. Про дух солідарності людей перед лицем зла.

— То є добрий намір. Люди мають ближчати між собою, а не віддалятись... Кольоровий буде?

— Ні, чорно-білий. Як те життя. Я хотів би зробити його ще й німим. Дати на екрані світ незвучений. Люди кричать, а крику не чути. Крик очима. Самим дівочим лицем... Німий мав свої переваги.

— Панові видніше. Німий — то й німий.

— А ви що — байдужі до мистецтва?

Сторож добув пачку зім'ятих сигарет. Операторова рука несамохіть потяглася за

сигаретою, — обкурився за вечір.

— Прошу, прошу... У нас при лісництві в загорожі ведмідь жис... з ведмедицею, — вони теж сигарети люблять. З вогнем жують, — туристи привчили...

"Старий має чуття гумору, — це вже дещо", — всміхнувся в думці Сергій. Бо чогось особливого не ждав він від цього інтелектуала нічного. Сергій не з тих, які ганяються за народними дідами, сподіваючись в кожному неодмінно відкрити філософа. Оператор вважає, що за плечима має різних філософій торбу і скорше сам міг би пригостити цим зіллям стрічного, хоча б і цього неквапливого на слово дідка... На екрані вже він вибуруннював би, цей ходячий колодязь мудрості, сипав би прислів'ями, а тут мовчить. Чи, може, дотямнів дідусь, що в наш час неможливо вже бути філософом для всіх, постарайся бути філософом хоча б для себе...

— Наташку, ви, мабуть, не любите кіно?

Старий поправив на плечі традиційну, ніби з кінобутафорії взяту берданку, що віісіла ціпкою впил, у землю.

— Зілі мунали. Є ті картину під назвиськом: "Люди в кутях". Бо все менше лишається тях, що пороптали сісан. Що могли б розповісти всю правду...

— І ви теж... бачите оксаті?

— А то. Ураган нас мало не потопив... Тріщало все... Матері з дітиськами кричали від жаху — бо ж лячно...

"Перед тими атланлічіними ураганами — що тої урагани та смерчі мистецтва?.. І що всі ті філософії перед збезумілим криком матері, що її дитину — на очах — акули рвуть, розшматовують за бортом..."

Було таке життя, коли змізерований хлоп мусив іти світ за очі. Мусиш, коли вдома мелють кору із дереві, щоб пекти а неї хліб, і люди ходять висохлі, як гаки... А по селах на розвішаних всюди плакатах — великі люксусові кораблі, які швидко доправлять тебе за океан, до заробиш торбу долярів 1 вернешся знопу під найлснішого цісаря, бо ніде краще, як під його короною, тільки що люд пухне, збирає лободу попід плотами...

І людина цілує поріг, птахом стає, жене світами за працею. Десь у Трієсті ждуть із шифкаргами кораблів, виглядають обіцяного на плакатах: будуть вам гарно уряджені каюти, "кімнати з музикою", "салон для пань"... Потім приходять старі смердючі кораблі: на них доставляють худобу в європейські порти, а звідси беруть "людей у кожухах"...

— Замість худоби тепер туди нас?

— А то.

Обдурені агентами, на струхлій соломі, в антисанітарії, а хворими дітьми, — екзотичні, недолею гнані за океан "люди в кожухах", конквістадори новітні... Замість меча — коса, загорнута в ганчірочку, замість бомби — зернятка пшениці, та маку, та всякого насіннячка, що десь там буде посіяне на краю світу...

"Кетл пен" — загорода для худоби в порту прибуття. Сюди людей. На лікарських екзаменаціях чужі руки вивертають тобі повіки — тукають трахому. Найбільше горе тому, в кого очі червоні... А ми ж пливли на такому холоді через океан. В неї очі

червоні, бо плакала, а в мене — що на палубі стояв, під дужим вітром!

Ждуть їх ліси перозкорчовані, залізниці непрокладені, гомстеди та вугільні шахти, що виберуть з них здоров'я до решти. Знатимуть їх біржі праці всього континенту, саме життя навчить їх чуття солідарності... Першими із-за океану вони вітатимуть Леніна, привітають червоні прапори на рідній землі...

— Зробіть про це фільм. Бо щодалі нас менше стає. Навіть ті, яких тоді малими, нелітніми дітиськами розгойдував океан, нині дідами поставали... Не можу без праці: зробив оце чотири колеса в лісництво і обкував... Кілько годин. Двох синів маю: один інженер на комбінаті, другий у лісництві. Кажу їм: "Бережіть те, що маєте здобути... Тільки порівнявши — оціните... Вмійте дорожити..."

Похвалився, що ось небіж його має грати весілля, доведеться випити чарку.

— Багато вже не п'ю, щось ту мені в грудях бракує... — показав на груди. — Старість. О, якби то ся життя обертало, щоб зі старого знов молодий наставав...

"Наступна стрічка буде про них, про "людей у кожухах", — під враженням почутого розпалено думав Сергій, повертаючись луками до свого бівуака. — Ярославі дамо головну роль... Сільська дівчина в постолах — на палубі серед хвиль океану... Вона ж дочка цього середовища, цього краю, ніхто краще неї не передасть почуття молодої людини, що її життєва буря, відірвавши від рідного порога, жене кудись на зарібки за океан... Ось вона у трюмі читає односельцям Франка... Ось відкидає лицяння матросів з команди... Потім погляд її на океан, на всесилля й безмежжя стихії..."

Ярослава — це те, про що йому і солодко, й боляче думати. "О лайдаку! О мой, мой!" Що означають її жарти, її розважання? Здається, вона не вважає тебе здатним на сильне, глибоке почуття. А й справді, чи здатен? Інтелект за тобою всі визнають, маєш розум гострий, може, трохи цинічний. А який силою пристрасті, що її так цінують дівчата,? От Головний, той, безперечно, носить у собі прихований вулкан, Ярослава певна цього, її очі тануть при одній згадці про свого кумира. "Я вірю, вірю його життю, його посрібленим скроням!.." — вона здатна вигукнути це десь у студійному коридорі. Та чи не опускаєшся ти, хлопче, до ревностів часом?

Луки парують озерцями, по-нічному куряться, невидимі серед трав. Коней силуети. В місячнім диму-паволоці віддалено їхні силуети пасуться... А далі поміж кіньми біле щось стоїть — дівчина якась? Дивиться сюди, на тебе і раптом розганяється, мчить просто навстріч операторові (якби камера — влетіла б у камеру!), і вже ось... відірвалася від землі. Лелека! Летить низько, безстрашно, за вимахом крил величезних на мить зникає місяця диск... Мабуть, видно їй з льоту кудлату задерту голову оператора і його освітлене місяцем кругле бальзакісісне воло...

Пролетіла. Над озеречком протягла свою тінь, віддзеркнулась між лілеями, що біліють, мов гусенята, на незрушині воді.

А коли наблизивсь до річки, ще здалеку помітив: двоє стоять на мосту і, схилившись, дивляться в місячну воду.

VI

— Вона ж його коханка, вся студія це знає... — почув перед, від'їздом про Ярославу

оператор, і його це тоді просто приголомшило.

— Наклеп! Брехні міщанські! — вигукнув, повен обурення, і потім, знервовано заїкаючись, мимрив щось неврозумливо, а та, від якої це чув, сміючись повторювала:

— Коханка, звичайна студійна коханка, і всі знають... Не знаєш тільки ти.

Вона не залишала йому місця для сумнівів, хотіла, щоб він прийняв цю звістку як факт доконаний і не такий, що мусив би дивувати.

— Коханка, ну то й що? Тільки тому, що він одружений, вона не має права закохатися в нього? Ти ж ось у мене закоханий, в заміжню жінку?

І міряла зі сміхом його ведмедкувату постать в картатім довгополім костюмі грубого сукна, кудлату велику голову і чимось пригнічені плечі. Що був Сергій у неї закоханий, тяжко, до безтями, — була це правда. І саме це дико спалахнуло й беззахисне його почуття давало їй, заміжній жінці, весело-іронічну оту перевагу, необмежену владу над ним, якою, вона знала, може скористатися будь-коли і будьяким чином.

Що вона до нього була теж не байдужа, принаймні деякий час, — в цьому він певен і зараз. Навіть ініціатива знайомства належала їй. Сталося це на одному з переглядів, після якого оператор пішов проводити її додому. Дощ, і тумак, і жовтки ліхтарів — такий був вечір.

— Що відтоді мріяла з вами познайомитись, — казала Агнесса, — як ви не захотіли до мого чоловіка в групу... — Чому ви відмовились?

— Не хочу бути мулом, запряженим в гарбу ремісництва.

— Мій чоловік — непогана людина.

— Можливо, але йому не треба було братись за фільми. Лгнесі подобалась така різка одвертість молодого оператора.

— Боюсь, що ви маєте рацію. Навряд чи жде його золота пальмова віть... Шлюб мій із пим, власне, випадковість. Була я тоді ще студенткою, вір взяв мене на один епізод, а потім обом "щось здалося", що було сприйняте за "ото саме"... Разом поїхали у відпустку на море, ну й тепер... з мамою живу. Він на одній студії, я на другій, часом в гості приїздить і навіть ревнує... Все, як годиться.

— До мене теж ревнуватиме? — спитав Сергій.

— О, до вас, мабуть, найбільше. Бо про вас тільки й чуєш: талант! Тут ревності будуть подвійні.

— Ніколи не думав, що опинюсь в такій ролі...

— Яка ж роль? Що проводить шлюбну жінку? Що під одною парасолькою з нею? Але ж дощить!

І вона сама тулилась до нього пругким своїм станом, і Сергієві було любо слухати рівний перестук її каблучків по асфальту. Щось майже неймовірне було в тому, що вона, така ставна, ефектна, звернула на нього увагу і навіть побажала зазнайомитися з ним, дарма що був того вечора навіть неголений, одягнутий з видимим недбальством, прокурений міцними кубинськими сигаретами. Неймовірно було, що саме її веде він під руку серединою бульвару і хвацьковито демонструє перед нею свою похмуркувату

дотепність, грубуваті богемні штучки, критикує бронзового коня, що, втиснутий між тополями, затулив хвостом всю перспективу бульвару, — і хоч дотепи були не найвищого гатунку, однак Агнесі вони припадали до смаку.

— З вами весело, з вами цікаво. Хочете мати мій телефон?

І дала йому номер свого домашнього телефону. Перш ніж зникнути в парадному, рука в білій рукавичці потріпотіла в повітрі з теплотою і приворожливістю, пальчики, віддаляючись, кілька разів ворухнулись в якомусь майже інтимному жесті.

Ледве діждавшись наступного ранку, Сергій уже телефонував пальчиком. Рівно о дев'ятій. Ніхто йому не відповів, гудки в трубці були якісь майже насмішкуваті. Може, вона ще спала, а мама була на базарі? Чи з ним просто не хотіли розмовляти, знали, що втьопався, що телефонуватиме о дев'ятій нуль-нуль. І десь там весела особа якраз, може, іронізує глумливо, що ковтох цей зважився, що посмів...

Десь о дванадцятій йому все ж таки вдалося почути Агнесу. Сергій почув її дихання, швидке, схвальоване, аж ніби трохи злякане, потім був голос, інтимно-стишений:

— Що ви?

Того дня вони обідали разом в заміській корчмі, де все було під модернізовану староізіну: важкі дубові столи й такі ж впжкі різьблені стільці, — свого вона ледве могла зрушити з місця, щоб підсунутись ближче до Сергія. Під майже заздрісними поглядами інших компаній бавилась дерев'яною ложкою, дарувала своєму кавалерові чарівні усмішки, потім, нахилившись близько, слухала, що він їй скаже. А він, щасливо-засліплений, що вона з ним, що вона біля нього, признавався, скільки мук зазнав за ті години, доки висів на телефоні, слухаючи у відповідь насмішкуваті гудки.

— Чому ви не брали трубку?

— Набридають дзвінками... Не сподівалась, що це буде від вас. Що, власне, так швидко. Ми ж перед тим ніби тільки розстались.

— А для мене то була вічність. Ну хай, думаю, не буде слів... Один би лише подих у трубку, золота секунда мовчанки, і все... І вже людина щаслива.

— Ну ось тепер ми з вами в корчмі. І я не спішу. Я буду слухати вас.

Досі соромно за те закохане белькотання, оголювання почуттів, за той відвертий стриптиз душі, що був би смішним, якби не був таким дитинно щирим.

Розповів їй навіть те, що рідко кому розповідав у житті. Як партизани підібрали його, малого, десь біля попелищ того поліського Лідіце. Мов пуцепя здичавіле, до людей но" йшов, зубами відгризався... Приручив його лікар партизанський, взяв шефство над хлопчиком. Вночі вириє дучку в сні: лізь, ховайся від вітру... Але ж ноги хлопцеві замерзають, особливо прострілена... Якось вночі, коли дуже холодно стало, лікар закотив на собі спереду сорочку: "Клади ногу до тіла! Грій!" І так грів малого цілу ніч, а сам— у черевиках. Треба було гіпсу, а гіпсу нема. Глину! Перекип'ятив глину, щоб була стерильною, домішав спирту, і задубів "гіпс"! Але в дорозі ламається. Тоді лікар набрав на скипидарнім заводі тирси в коша, посадив туди майбутнього кінооператора і так у тирсі возив...

— Але як завелись у ній блохи!.. Так довго возив. Аж я розбалувавсь. — І сльози блищали в Сергія на очах. Агнеса гріла його своїм співчуттям:

— Дивно, як із тих руйнівних туманностей війни іскоркою проблиснуло чиесь життя... Життя, що ніби зародилось спонтанно і вже мало в србі гспи виняткової обдарованості...

— Лестощі не приймаються, — сказав Сергій. Агнеса засміялася, потім заговорила з довірливою відвертістю:

— Я не люблю свого чоловіка. — І це можна було розуміти ще й так: "Отже, я вільна покохати будь-кого іншого, ну хоч би й вас..." — Та й він, знаю, не палає до мене любов'ю... Для нього я власність, просто красива власність, яку він боїться втратити...

— Що ж вас єднає?

— Мабуть, звичка. Та й не можу ж я бути одна. — Вона всміхнулася. — Актрисі бути одній якось не личить, хіба не так? З'являється одразу табун лицяльників, і кожен хитрує, як би зробити з тебе коханку...

Обоє були в доброму настрої, багато жартували того дня. На якійсь уже стадії раптом сказала Агнеса, розблискотівшись очима:

— Але все це неправда, не вірте всім оцим сповідям... Не було спокушань наївної дівчини, не було обіцянок, що станеш кінозіркою через гріх... Був несмачний роман молоденької студентки з .немолодим уже режрсером, яку він взяв спершу на епізод, а потім у жони, розірвавши свій попередній шлюб... Тепер і ми з ним далекі одне одному. Але ж хіба я перед ним винувата? Мусить бути чуття винуватості, що з вами ось тут веселюсь, розважаюсь?

— Закохані не можуть бути ні перед ким винуваті!.. А ми правдиві в своїх почуттях, — аж на таких нотах він тоді говорив.

— Вам добре, вас визнано, вас називають надією нашого кінь, а як мені жити, майже неудачниці? Кажуть, красива, але роль поки видереш... До того ж молодші підростають, падають режисерам в обійми... Може, в мене вдача погана? Зухвала, різка і навіть небезкорислива...

— Це, певне, передалось від нього?

— Ні, це не від нього... Вірніш, не тільки від нього... Але й цьому не вірте, це все наносне, оце пір'я цинізму. Облетить, і зостанеться щось малече, беззахисне, непристосоване...

— Це я помітив.

— А я теж помітила... що я вам подобаюсь! І зараз це бачу... Скажіть, ви взяли б мене хоч на будь-яку роль, хоч статисткою... Щоб курила сигарети... На озері купалася — в освітленні виграшнім і спокусливим... Гляньте, які ноги! Правда ж, гарні? На студії небагато знайдеться таких. — І сміялася вільно, розбишакувато.

Прощаючись із ним, уже в таксі вона черкнула його летючим поцілунком, опалила, і після того він, здається, уже зовсім втратив був розум. Надто ж коли вона полетіла на деякий час до чоловіка, а повернувшись, неохоче відповідала на телефонні дзвінки: взяла звичку лише дихати в трубку — схвильовано й мовчки. Провідувати себе теж

йому не дозволяла, хоч нібито нездужала.

— Я незабаром сама тобі зателефоную, — сказала якось вона, і це "тобі", вимовлене майже змовницьким тоном грішниці, вчувалось йому потім цілісіньку ніч.

До неї після того не міг додзвонитись. Не міг дочутись, що там. А там, здається, бушували спустошливі бурі. І, здається, мама, тобою й не бачена, керувала тими стихіями, і щось віддалялось од тебе, рівноцінне життю, а ти був у тому стані, коли неприязний телефонний гудок переживається як катастрофа. Щось віддалялось, полишаючи по собі руїну й спустошення... Храм світла й радості, що його вже встигла вибудувати фантазія, розвалювався, про це кричали йому передчуття.

Кілька тижнів минуло так.

Згинув би, напевне згинув, якби не робота, до якої залучив його Колосовський. Сказав Сергієві у хвилину довірливості:

— Мистецтво потребує закоханих, приймав навіть закоханих нещасливо... Воно і горе, і біль твоїй перетоплює в творчість.

Ягуар Ягуарович, видно, теж догадувався про душевний стан оператора, бо час від часу підкидав йому втішні сентенції у своєму стилі:

— При найкращих устроях, при найдосконаліших конституціях людина може бути нещасна, ось у чім проблема проблем... Хіба ні?

Агнеса згодом таки сама подзвонила. Призначила побачення. На тому самому бульварі між тополями. Сергій пішов на побачення з найрішучішим наміром домогтися від неї нарешті ясного слова. Він ладен був іти на будь-які крайнощі, ладен був втратити все, аби лиш здобути те, чому й ціни нема і що зветься коханням. Якщо вона має до нього хоч якесь почуття, то це надасть їм обом відваги, і ми подолаємо все, все, тільки ж треба, щоб ніякі перепони, найтрудніші труднощі не стримали нас! "Треба жити відважно, — так він їй скаже під час побачення, — жити відважно, кохати відважно, в цьому спасіння! Не піддатись обставинам, умовностям, пересудам, інакше вони зроблять з нас напівлюдей! Тільки відважно, нарозхрист! В цьому перемога". Весь смисл життя йому враз прояснився; студія з її пристрастями, професійні клопоти, суперечки, дискусії — все враз відступило на десятій план, стало мініатюрним порівняно з можливістю бути з коханою жінкою, порівнями з щастям, щохвілліш бачити її, чути голос з ласкавим отим придиханням, торкнутись рукою її високої шиї, плеча. З жахом думав, що могла б вона виїхати кудись і він міг би з нею не зустрітись, розминувся б назавжди у вирі життя, як перед тим розминався в багатолюдді студії. Благословляв той вечір, що випадково звів їх, і той дощ, що загнав їх під одну парасольку...

Ще був день, і на алеї не та була публіка, що виходить па побачення. Пенсіонери-чепуруни з розгорнутими газетами, молоді тати, що прогулюють у візочках своїх потомків, всебачачий міліціонер у будці неподалік. Сергій прийшов на побачення в стані збудження і знервованості. Стороннім неважко, звичайно, було догадатись, чого цей кудлатий дивак у замшевій куртці, з недбало кинутим круг шиї кашне нетерпляче снує по алеї туди й сюди. Бліде розповніле обличчя ніби заспане, а в очах повно

неспокою... То розженеться майже бігцем униз, бо здається, що то вона з'явилась в кінці алеї, то раптом повернеться і закрокує вгору, раз у раз озираючись назад, бо не знає, звідки вона мусить з'явитись. Один силует щойно розчарував, і одразу приваблює інший: ото ж ніби хтось схожий на неї сидить край алеї па лавці — може, вона? Підійшов — зовсім незнайома дама апельсин їсть. Відщипує дольками і кидає в рот. Аж розсердився на той апельсин. А молоді тати, здається, пересміхаються, їм розвага, кожен реагує посіюсму: той співчуває, а тому по губах повзе ледь сьомітна іронічна усмішка: що, мовляв, не вийшла? Заставила нести вахту? Нічого... буває... Нашому братові на цій стадії тільки терпи... А може, й зовсім вона не вийде. Ясно, по вийде. І серед велелюддя міста найсамотнішим себе відчув, і така туга враз огорнула душу, що й власне життя після цього, здалося, буде позбавлене сенсу, втратить будь-який смак і доцільність.

Все ж Агнеса прийшла. В плащику імпортному, в рожевій косинці, що так гарно тримала волосся. Наблизилась, бліда після недуги і від того ще гарніша, ще дорожча йому.

— Пробач, що спізнилась, — сказала м'яко, подаючи руку в рукавичці. — Мама не пускала.

— Ти в неї питалася дозволу?

— Аякже, це ж мама. В мене від неї нема таємниць. Чи я мусила б приховати?

Йому здалося, що саме в цьому причина всіх утруднень і віддаленостей, що виникають у їхніх взаєминах. Але ж тепер ти нарешті біля мене, тепер я тебе не відпущу! І, не відпускаючи її руки, сказав з невміло затамованим болем:

— Нікого не треба було посвячувати в наші почуття, бо ьааряд чи хто збагне їх у справжності, навіть мама рідна... Адже для цього, їй треба бутп б самій в стані закоханості... Горітїї в оцім кострищі, що спалює... Сналює принаймні одного з нас, — глянув на неї, чекаючії доповнення, проте Агнеса відбулась мовчазною усмішкою. Тоді сказав уже з запалом, з внутрішньою певністю: — У коханні нема суддів, нема порадників, є лиш закохані. Щасливі або нещасні.

— Мабуть, це неминуче, — згодилась вона. — "Хто з любов'ю не знається, той горя не знає..." — ось вона, мудра діалектика почуттів.

Вона наче знала, чим солодко поцілити в саме серце його, закоханого в красу рідної пісні, в оті солов'їні канти, про які він якось їй говорив.

Довго блукали вулицями того дня, заходили в якісь парки, на безлюдні алеї, і Агнеса весь час тулилася до нього, ніби від холоду чи й справді-таки промерзала. Збоку вони могли б видатись цілком благополучно-щасливою парою, однаке розмова чомусь була важка, кострубата, раз у раз опинялись ніби над урвищем, здавалось Сергієві, ще крок, ще півкроку — і крах. Це тоді вона кинула на адресу Ярослави оті приголомшливі, схожі на звичайнісіньку плітку слова, які, проте, не раз останнім часом навертаються Сергієві на думку: "Не коханка? А звідки ти певен?" Саме тоді знімали проби, повинно було вирішитись: кого брати на головну?

Агнеса вже чула про їхній майбутній фільм, і кілька разів у розмові вона ніби

жартома заторкувала делікатну тему: чи не взяли б вони її на головну роль? Оператор знав, що це неможливо, і пробував теж відбутися жартом, але вона все настійніше домогалася якоїсь обіцянки чи навіть гарантії:

— Ти ж можеш вплинути на свого Головного. Попросити. Чи навіть наполягти. Адже він тобою дорожить... Звичайно, це буде нелегко, бо до мене він має чомусь неприязнь, може, тому, що я не належу до числа його поклонниць... За ним же декотрі так упадають! Якось, кажуть, психопатка, що її брали статисткою, тепер щоразу підстерігає його біля студії, полює, засипає листами, на профком подала заяву, що він чорнокнижник, ваш Колосовський. Приходить до неї вночі в образі пекельника і спокушає, бо заради успіху свого фільму нібито уклав угоду з самим дияволом, як зроби к це колись доктор Фауст.

Щось таке Сергій уже чув, це його розважало:

— Не знаю, як щодо тих спокушань, а от заради фільму... То хто з нас не пішов би на угоду навіть із самим сатаною... Щоб тільки впіймати мить... Впіймати справді геніальний кадр!

— Всі, ви такі. Одержимі. Хіба для вас щось існує, крім фільмів? І ваш отой... може, він чорнокнижник і є? Чого він такий похмурий у вас? Непідступний, суворий. Все істину шукає? Скажіть йому, що всі істини давно знайдені.

— О ні! Шукати й шукати — цього па всіх вистачить...

— Шукайте жіночих усмішок, Сергію! І йому це порадьте.

— Якби йому на вибір: усмішку Лоллобріджиди чи зблиск істини — він, мабуть би, вибрав останнє... Одержимий — це вірно. Людина, яких у пас на студії небагато. Я почуваю просто гордість, що працюватиму з ним.

— От візьміть і мене до групи. Наполяжте. Зрештою, ви це можете поставити йому як свою неодмінну умову. Він змушений буде... Хіба я гірша за ту вашу західнячку? Не розуміш, чим вона всіх вас вчаровує? Що з Гуцулії, що мамалигу з дитинства їла?

— Здається, Ярослава якраз не з гуцулів, а з бойків... Бойківна!

— Один чорт! На кожному кроці хизується, кокетує своїм походженням, вона, бачте, із роду лісорубів та різьбярів... Куди ж пак! Франко до її дідуна в хату заходив.

— Будьмо ж справедливі, Агнесо.

— От і будьмо. Я теж хочу вийти на екран, поки зморшки не вкрили... Я ж знімалася. Подивіться мене у фільмі, хоч у тому короткому епізоді...

"Я вже дививсь, — так мусив би їй відповісти. — Бачив, як ти посилала з екрана свої роблені усмішки, весь час манірилась-під світлом юпітера, не могла не думати про те, що тобою мусять милуватись, що ти мусиш подобатись... І як мені боляче було від твоїх фальшивих жестів, від того, що ти дерев'яна, роблена, що ти не артистка. За один кадр можна полюбити і... розлюбити можна за один кадр, любя моя!..."

Але він цього їй не сказав, він не хотів ранили її самолюбство, розвіювати її самообман. Бо хоч вона й не артистка, і ніколи не буде, проте вона не переставала хвилювати його й пробуджувати в ньому жагу близькості.

Ссргієву мовчазну ухильність Агнеса витракувала на свій лад:

— Чи ти теж віддаєш перевагу Ярославі? Теж заповлоронпй, засліплений нею? Всі ви побожеволіли там...

— Проби показали: Ярослава саме та! Артистка милістю небес...

— А для чого ж тоді я тобі? — її очі примружились хііжувато і голос став холодний.

— Для корчми? Для розваги? На одну ніч? Ні, вибачай...

Згадуючи пізніше цю сцену, Сергій віддавав належне Агнесі: вона таки здорово в ній зіграла! З щирим пафосом, з благородним обуренням!... Навіть оті богемні вульгаризми додавали пікантності!

— Я не з тих, що на одну ніч! Вибирай між нею і мною.

Такими були її завершальні слова.

Не прийняв її ультиматуму. Йдучи на це побачення, ладен був — і це не перебільшення — пожертвувати ради неї своїм життям, але пожертвувати мистецтвом... Ні, цього він не міг. Виявилось, що такий він у цих речах.

— То хто ж гратиме?

— Гратиме Ярослава.

— І це остаточно?

— Так.

Своєю вимогливістю, категоричністю Агнеса мовби сама зруйнувала себе в його очах, змусила протверезитись, прозріти.

Оператор був майже радий своєму тяжкому розчаруванню. При всій гіркоті, воно все ж повертало йому свободу, давало сили й можливість знову з головою пірнути у творчість, прагнучи бути тим, ким він найбільше бути хотів би— лицарем мистецтва.

Як кожен закоханий, я жив тоді в ірреальному світі, — думав він пізніше. Буря фантазій несла мене, сп'янілого й запамороченого жіночими звабами, аж поки під холодним ударом її слів чари зійшли, злетіли, і ти відчув голос її справдішній, з зарядом недоброї практичності, корисливого розрахунку, голос, що чогось вимагав, ставив якісь умови... Не так навіть ті умови були страшні, як скалки прицінювання в очах, отой холодок практицизму й душевної черствості, що враз усе зруйнував, розвіяв, оголив у неприкритості, і ти вгледів, змоторошнівши, що кохав лише витвір власної уяви, вмирав за ілюзорний ідеал жінки, що його так буйно й самозабутньо, самим лише поривом душі витворила твоя фантазія.

Пережита драма не пройшла для нього безслідно. І якщо його дух не занепав, якщо сам він не опустивсь, то, може, ще й тому, що його мовби оздоровлювала сама творча атмосфера групи і отой високий взірець двох закоханих, що їх він мав фільмувати, на плівці мав відтворити їхнє чисіє, мов яблуневий цвіт, кохання. В найтяжчі хвилини Сергій знаходив у ньому для себе моральний еталон, взірець-емоційної шляхетності.

VII

Вдосвіта прибули машини. Двожильні студійні водії пригнали майже форсованим маршем фургони із спорядженням, привезли бутафорію, тонваген, ліхтваген, — Ягуар Ягуарович волів мати свою тут пересувну електростанцію

Доки Ярослава неприкаянно блукала цілу ніч, розтерзувана сумнівами — грати чи

не грати, йти па майданчик чи таки відмовитись, — машини тим часом десь рухались нічною колоною, кіновиробництво владно насувалось своїми планами, вимогливістю, неминучістю, воно не хотіло знатп Ярославиних сумнівів та вагань планами студії вагання твої не передбачені!

Техніки по апаратурі, освітлювачі, гримери, костюмери, бутафори... Колектив людей, які все вміють, майстри на всі руки, людей, які не шкодують себе, не рахуються з часом, коли наступає спека кіножшів. Колосовський і Сергій-оператор були задоволені своїм здруженням, кваліфікованим колективом, Ярославі теж приємною була перспектива працювати з такими людьми.

Привезли купу студійних новин. В цеху друкування те, а в монтажному те, того "пробили", а тому довелось перезнімати триста метрів, а того, здається, покладуть "на полицю"... І ще новина: був процес. Відбувся нарешті суд над тим студійним типом, що погнав Іванну в огонь, погнав її за п'ятим чи десятим дублем для свого бездарного фільму під претензійною назвою: "Ми проти тебе, Прометею"... Винуватець дістав належне, і ніхто йому зараз тут не співчував: загинула актрису на студії любили.

З прибуттям тилів експедиція закипала життям, діставала змогу розгорнутися силами. Щоправда, час найсуворішого режиму ще попереду, коли не буде для них ні дня, ні ночі, коли зганятимуть всіх о 5-й ранку, а за найменше запізнення Ягуар Ягуарович не даватиме нікому пощади. Ще попереду ті хвилини священнодійства, коли режисер на майданчику при ніби ритуальній затишності всіх відкличе актрису вбік, щось шепне їй, майже інтимно, як напуття перед польотом, і вона кивне на знай згоди:зрозуміла, мовляв, а потім, внутрішньо перетворюючись, вона нійдо и світло, в те силове коло камер та юпіторіп, і оператор, що часто перед тим ходив ніби сонний, якийсь нібп закупялий на ходу в своїх думках, тепер з виглядом Чапая на полі бою, в дикій своїй розкудланості випростається, зиркиє сюди, глянс туди, миттю оцінить все. "Промінь лівіше, промінь правіше!" — чутимуть освітлювачі владні його команди і викопуватимуть їх швидко, уміло, з готовністю.

Завтра-почнеться битва за те, що зараз поки що перебуває в стадії становлення, ще майже безформне, подібне до тієї первопочаткової глини, з якої праотець колись щось там .виліпив, сформував... Із пошуків, із дискусій, з палких візій, доробок, переробок, із хаосу готувань і виношувань! мусите витворити той світ, що з монтажного цеху вийде потім на екрани, до людей.

А поки що Ягуар Ягуарович, вірний принципам гуманності, дає людям можливість перепочити з дороги, і Сергіїв друг — чудовий бутафор шостого розряду — поспішає до річки із спінінгом, допитуючись, де тут місця риб неполоханих...

Сергій-оператор, голий до пояса, кинувши рушник через плече, теж прямує .до річки, до того свого улюбленого каменя, куди він щоранку ходить зарядитись бадьорістю. Видно, що оператор в доброму гуморі, бо, йдучи, наспівує щось латинське, з усього можна розібрати одне лише "аве", повторюване на різних регістрах. Очевидно, цим "аве" хлопець співає хвалу чудовому літньому ранкові, річці і рожевому сонцю, небесному цьому рефлекторові, який дає таку повноту освітлення всього

довколишнього — не зрівняти із тим, що дають діги... Річка шумить, як і всю ніч шуміла, рівно, співучо, є в її шумі своя водяна музика. Попід кущами оливково-темна миготливість води. Шум течії заспокійливий. З музикою води не дисонує віддалений щебіт дитячих таборів, розкиданих по березу, де смаглявють школярі та дошкільнята, вивезені сюди з різних підприємств району. Хто в наметах, а хто в легких дощатих будиночках, оздоблених візерунчато-білими налічниками. Вище по течії ще один табір будує вагоноремонтний завод, будівництво почали з того, що поставили величезну арку, крізь яку могли б пройти римські легіони з усіма своїми гладіаторами... З таборів часом з'являються стихійні делегації піонерчат: "Дядю, що ви будете знімати?" — "Зніматимем річку". — "Оцю річку? А чим вона знаменита?" — "А тим, що в ній тече мудра, жива вода з гір... І що з пої оленятка пили, в пій їхні мордочки віддзеркалились... Хіба ви її помітили?"

Каміння після ночі холодне, вода наскрізі прозора, оператор забродить у неї по коліна; нахилившісь, обхлюпує себе до пояса, насолоджується, — його бадьорить ця вранішня крижана купіль.

— Слава Йсу!

Це товариш Пищик, редактор фільму, наблизившись з рушником, милом, зубною щіткою, так жартома вітається до оператора за місцевим звичаєм.

— Навіки слава! — відповідає Сергій своєму колезі — реально існуючому редакторові ще неіснуючого фільму.

Натоптуватий симпатичний товстунець, геть облісілий на чесній студійній службі. До блиску відполірована голова, чорненькі вусята, губки рожевим пуп'янком — це і є товариш Пищик, або Малюпусінський, як його в сентиментальні хвилини голубливе називає Сергій. Малюпусінський буде їх тут редагувати. Життєлюб, ерудит, сто штанів протер на студійних стільцях, сто директорів пережив, ця людина знає якісь секрети студійного довголіття.

Редактор дивиться на воду розчулено.

— Так оце, Сергію, вона і є, ота філософська вода, в яку не можна двічі вступити?

— Вона самісінька. Якраз з оцього каменя помітили колись, що все на світі тече, все міняється.

Пищик, присівши на гранітовій брилі, пробув зачерпнути водиці в пригорщу, але це йому не одразу дається — пузце заважав.

Сергій гримає басовито:

— Лізь у воду!

— О ні...

— Пушкін крижані ванни приймав. Після того йому добре писалось.

— В цьому ми не схожі з Пушкіним: де для нього поезія, там для мене — нежить. Хронічний катар. А редактор мусить берегти себе, щоб не посиротити вас на самому початку сходження до вершин.

Пищик, бавлячись, торкає воду пальцем і одразу ж відсмикує, рожеві пуп'янки губенят в'яжуться в тиху усмішку:

— Яка прозорість... Ось про кого я з певністю міг би сказати: як редактор, я тебе наскрізь бачу. Читаю твій текст і підтекст. Он аж із дна просвічують камінці.

Сергій, натершись до червоного рушником, теж присів біля нього.

— І ти справді певен, що бачиш її наскрізь? Оцю античну воду, в яку всі мудреці дивились і тільки й дійшли до висновку, що "я знаю те, що нічого не знаю"? Справді, яка красива вода! Люблю саму фактуру води... Оцей її шум гармонійний, її вранішні білки... А весняні потоки ти бачив? Коли йде сила весни, наливає, заповнює всі виямки, вирівнює всі кривизни, наближає все до ідеальних форм... Підкрадається непомітно, де вузьке місце — з'являється бистринь... Об щось зачепилась — пеньок чи гілка — і вже там іскриться, вирчик зробивсь, мерехтить прискорена течія... До вчора був бережок — в ньому торішне під водою різьблене листя дубів. Залізне. І з-під нього травиця жива, золенюсінвка, водичка її ворушить... А вода росте, росте! Уже розлилась, парує... Тіні дерев стоять у водяній тиші... Пахне життям!

— Просто панегірик на честь аш-два-о!

— Ти ж тільки вдивись... Це не просто аш-два-о... Яка енергія потоку! Цей його вічний плин, сповнений ідеальної пластики, хвильова динаміка світла, що в своїх білкахпереблпскуваннях несе зараз саму чистоту і свіжість життя...

Сергій ще раз шугнув у воду, обдав нею себе, забризкав редактора, аж той відскочив, ойкнувши. Оператор, вибравшись із потоку, став на камені, ще раз міцно терпужить себе рушником, тіло горить, Пищик зауважує похвально:

— А ти потужний, Сергію. З задатками атлета середньої ваги... Я гадав, на тобі значно більше накопичень...

— Саме залізо м'язів, — Сергій, згинаючи руку, демонструє біцепси. — Апаратура дає. Хочеш; візьму тебе апаратуру тягати? Всебічно корисне заняття.

— А хто ж редагуватиме вас?

— Ах так, я про це й не подумав. Без вашого ж.брата мп пропали... Слухай, який у тебе стаж? По-моєму, ти редактор із сповитка. Виник, мабуть, раніше, ніж студія?

— Відколи народилась вона, відтоді виник і я. І вівіки перебудемо так, нерозлучні. Ти і я. Як позитивний і негативний заряд, що існують тільки в єдності, поокремо їх природа не знає.

— Ти, звичайно, позитивний?

— Чув, як орнітологи класифікують птахів? Є корисні, є шкідливі. Ще є шкідливо-корисні і корисно-шкідливі... Так от я, здається, належу до останніх: згодься, що від моїе таки більше користі, аніж некористі.

— За це тебе й любимо.

— Що б пак! Якби могла ваша вдіківська мафія, вона б мене в оцій річечці мілководній втопила. Я для вас "персона нон грата". Але що ви без мене? Пустити вас на волю стихії, ви б ніколи б не закінчили фільм. З'їдали б самі себе в дискусіях, сто разів на день переробляли б, міняли та викидали і знову вставляли...

— А може, це і є творчість?.. Вирування оце, пошуки безкінечні... Ти помітив: навіть робітник-декоратор іноді, працюючи без ескізів, вносить щось своє, оригінальне...

— Багато галасу даремно — ось що у вас без мене було б... Бо ви ж як діти. Люди настрою, хвилинних реакцій, миттєвих спалахів...

— Ясно: ти єдиний між нас втілюєш тверезий голос розсудку.

— Мислення ваше імпульсивне, хапливе, вам нема коли зосередитись... Що побачив, що його вразило, — уже цим засліплений, уже захмелів; що досі було — те не так, те все до дідька, давай новий епізод, нову сцену, він уже й забув про те, куди мусить вести всіх вас надійна, тверда і затверджена сценарна дорога.

— Але ж наш Головний — людина цілеспрямована, цього, сподіваюсь, ти не станеш заперечувати?

— Цілеспрямованість його визнаю. Особливо, коли стає до монтажного стола...

— Так, у монтажі він — бог. З нашого брата не кожен, на жаль, пам'ятає, що монтаж — це не просто склеювання, що з безлічі можливих варіантів мусиш знайти один найвірніший — непохибний удар пензля художника! Крім знання, тут потрібна інтуїція, дар передбачення, дар ясновидця. Саме тут і розкривається, хто ти: митець чи ремісник. Ставиш поруч два кадри, віддалені простором і часом, визначаєш їхнє художнє сусідство і мусиш безпомильно, отим надчуттям відгадати, які асоціації це сусідство викличе, якщо викличе взагалі... Навіть добрий кадр тут може вмерти або подесятеритися силою... Тут ти композитор, і від тебе залежить, чи бурю викличуть твої кадри, чи промайнуть як непомітність, нікого з глядачів не торкнувши, пропливуть сіризою сліпої холодної стрічки...

— Сподіваюсь, наша стрічка такою не буде. Маєм добротну сценарну канву, хоча...

— Що — хоча? Ще якісь привіз зауваження?

— Запам'ятай, Сергію: немає на світі сценарію, до якого б редактор не зумів підшукати бодай кількох — до того я: слухних — зауважень. Інакше який був би сенс мого ієну ванпя? До навіть вдало, пораджу зробити що краще. Вдо сконаленню немає меж.

— Що ж ти порадиш нам цього разу?

— Головний до мене, на жаль, но дужо дослухається. А я порадив би йому викинути один епізодичний персонаж. Ну, скажи, навіщо йому отой Верещака? Тіш давно розвінчаний і висміяний нагниє кіно, відпрацьовашій, зашрпії... Так затявся ж, і хоч ти йому що... А я ж із приязні зауважую, щораз намагаюсь бути тактовним...

— Такт за тобою визнаю... І все ж Верещака не зайвий для фільму персонаж.

— Но зовсім су'ясна природа конфлікту. А вам треба наголосити іна основній конфронтації сил, адже иє лірична лінія, а головна боротьба незмиренностей — це контрапункт фільму, його рушій, його двигун. Ви ж па передній план весь час Шаміля та Прісю... Хоча як для мене... Ну, ще одна пара з безлічі різних Ромео і Джульєтт, що зараз по всьому світу блукають з екрана на екран.

Оператор дивився на Пищика із смутком здивування, майже із жалем:

— Людино, невже душа твоя оббита звуконепроникною ватою? Невже ця трагічна історія двох закоханих аніскільки не торкнула тебе?

— Я не сказав цього, не перебільшуй.

— Скільки на світі емоційно приглухуватих чп й зовсім глухих, і ти, о святе мистецтво, не можепї достукатись в бетонові бункери їхніх душ... Контрапункт! Конфронтація! І це ти будеш редагувати життя, кимось пережите, і моє сприйняття ного?! Справді б утопити тебе в оцих музикальних водах...

— Не вийде. Редактори не тонуть. А що ти, такий неспостійливий, досі не розчарувався у вашому задумі — це на тебе навіть не схоже... Радий буду, якщо добудеш іскру з попелу минувшини.

— Те, що було, ніколи не стане для мене попелом минувшини. То все чийсь муки и страждання.

— Але ж тії дитя іншого часу...

— Так, я людина, іншого часу, при мені земний житель вперше побачив свою планету з космічного льоту, побачив збоку, майже відчужено, боготворно, у вінку голубого саява... Це щось попе, і я вже не можу мислити старими категоріями, вдавати, ніби не сталося змін у моїй психіці. Я асам часом немов бачу свою планету з польоту, дивлюся на візерунки її материків і океанів і при цьому відчуваю щось прекрасне до смутку, рідне до щему... і коли дивлюсь, щоразу не можу не думати про те, що було і що буде.

— За ті трудні думки вам понаднормова оплата?

— Жарт недоречний. Міщанської дешевизни жарт. Я справді прийшов у кіно для того, щоб мислити, а по тільки щоб покрикувати: "Стоп! Мотор!" Мистецтво — це роздум про людину, роздум насамперед, інакше воно позбавлене глузду.

— Та не тільки ж це.

— Звичайно, в цьому лише одна з його якостей, хоча й дуже важлива, може, корінна. Можна глянути ще й під іншим кутом зору. Сьогодні вночі питаю одного теоретика мистецтва: "Як, по-вашому, для чого воно, мистецтво?" — "А для чого дерево цвіте?" — так він мені відповів. По-моєму, геніально!

— Хто ж цей теоретик?

— Сторож сільський.

— Один з отих кінематографічних дідів?

— "Для чого дерево цвіте"... Здорово. Вхопив саму суть мистецтва... Виквіт життя, цвітіння життя, і роздум під його кроною, і хвала йому — все тут синтезом, і він має знайти належний вияв у фільмі... Так, хотів би й себе висловити в отих полонянках та полонених, в їх незмиренності, в їх солідарності, в самому мотиві кохання, що виквітло навіть перед лицем зла... В усьому цьому хай буде наша полеміка з тим мистецтвом, яке втрачає відчуття кореня й цвіту, втрачає смак до відтворення людини, перестає бути поетом людського...

— О-о! Тут я згоден, це мені імпонує... Тисігу руку!

— Це більше стосується Головного. Його думки.

— І його в цім пункті обіймаю...

— Фінал фільму я дам крупним планом: взаємні обійми режисера й редактора... Це буде нечуваний "хепі енд"! Ав'тор і редактор цілуються під завісу, доводять до сліз

розчулених глядачів.

— Давай, давай, не заперечую, — засміявся Пищик, зручніше виставивши до сонця своє пузце: дискутуючи, він не втрачав моменту вловити певну дозу вранішніх ультрафіолетів.

Незчувся, як навшпиньках підкралася із-за спини Ярослава, сміючись, вона погладила своєю красивою рукою редакторське відполіроване тім'я:

— Малюпусінький! О мой, мой! Дози сонця приймаєш?

Пищик розцвів. Це дівча вміє пожартувати приємно. З неприхованим захватом дивився товстунець на Ярославу, на гнучкостанну усмінену музу в махровім куценькім халатику. Ранковою свіжістю, веселою доброзичливістю віє, від неї. Сама присутність цього юного, досконалого створіння мовби робить тебе молодшим, відроджує в тобі бажання кому-небудь па світі таки сподобатись хоч трішечки! Це ж просто щастя, що на студії в сузір'ї кіноактрис з'явилась вона, дочка гір, що має не лише зовнішні дані, оці ідеальні пропорції ніг, іалії, шиї, а й душею приваблює теж... Після того, як той дикун спалив на дублях загальну улюбленицю, одну з найяскравіших зірок екрана, деякий час було нібіі порожньо в павільйонах студії, і тепер ось землячка її приходить на зміну загиблій подрузі... Редактор з заяснілим обличчям дивився на Ярославу, і погляд його теплішав, мовби зігрітий промінчиками її веселої доброзичливості.

— Гляди ж не перегрійся, Малюпусінький... Бо й незчусься, як обгориш, шкура облізе, а в новій... чи будеш ти такий великодушний?

Сергій обірвав цю лірику, хмуркувато звернувшись до Ярослави:

— Малюпусінький каже, що тебе треба підредагувати.

— О! В чому саме?—Дівчина грайливо оглянула. себе, струнконогоу.

— Неправдоподібно великі очі. І неправдоподібно блакитні.

— Дякую за ранковий комплімент. Я так їх рідко чую від тебе, Сергійку.

— Не комплімент, а лиш робоче уточнення. Помічено неправдоподібність. Відхилення від норми.

— Не знаєш чому? Спеціально для твоїх крупних планів... Хочеш, після сніданку підєм на луки? Там, кажуть, з'явилось коняче поповнення завдяки турботам Ягуара Ягуаровича.

— Ягуар... Ну й прозвиська ж ти людям вліплюєш, — глянувши на Сергія, зауважив Пищик. — І дивно, що Ягуар пасі і не ображається.

— Бо мислитель, — сказав Сергій. — По-моєму, він замаскований геній. Це ж він недавно видав афоризм, який я викарбував би на воротах нашої студії: "Круглі колоди носимо, а квадратні качаємо"...

Підійшов до річки ще цілий гурт фільмотворців на чолі з Головним, якому Ягуар Ягуарович саме щось запальне доповідав на ходу, тягнучись через плече аж до вуха. Ярослава не могла стримати усмішки, дивлячись, як виказує темперамент цей милий їхній Ягуар Ягуарович, годувальник і діставальник, людина, для якої не існує в житті неможливого. Він, здається, тільки тим і живе, щоб кинути себе на якесь завдання, щоб роздобути з-під землі, щоб і з свого боку в будь-який спосіб, а теж прислужитися

високому мистецтву. Скажіть, що потрібен для фільму слон, — і назавтра побачите бенгальського слона, що пасеться отам понад Бистрицею.

— Якщо треба, можу домовитись додатково про коней із цирку, — говорив Ягуар Ягуарович до Колосовського. — Розумні, дресировані, все вміють: лягати, вставати.

— Мені таких не треба, — відсміювався Колосовський. — Досить оцих, що ви добули: звичайних, працею затяганих шкап.

— Мав клопоту... Зараз легше дістати гладких, циркових або іподромних, аніж лазаретних... І взагалі коня витискає техніка. А ми допускаємо, що він мовчки, не оцінений сходить зі сцени життя.

— Маєте рацію, Ягуаре Ягуаровичу! — гаряче підтримав його Сергій. — Якого друга втрачає людина! Сама приручила, сама виховала, і тепер... З усіх створінь природи — вірніш, природи й розуму людського — кінь створіння, по-моєму, найкрасивіше. Не кажу вже про роль конячої особи в історії. Чого варті всі ваші тамерлани та наполеони без коня? Він законний співавтор усіх їхніх подвигів, для мене, правда, сумнівних... Кінь був вірним товаришем і козакові в поході, і якому-небудь ідальго іспанському, що під сталевими латами ніс образ своєї прекрасної дами серця!.. Анаша червона кіннота! Оті тупоти в степах! Я певен, що кінь знає хвилини натхнення. Скільки в ньому пластики, артистизму! Скільки дужої грації, коли повітря рве на льоту копитом, а груди та стегна м'язами грають...

— Одне слово, геніальне створіння, — підкольпула Ярослава Сергія.

— А що? Побачиш, крім твоїх вій, я дам на весь екран також прекрасні кінські очі у їхньому розумі, у відданості людині. Хай побачать сноби... Хай подумає господар планети: кого я втрачаю...

Всі задивились на річку, вже денну, сонячну. Шумить вода, хвиля світла мерехтить, виграє течія. Луки рутвяно зеленіють. Небо велике.

Ярослава, розчулившись, поклала Пищикові руку на плече:

— Редакторику, любий, не скорочуй тільки небо оце! 1 річку не редагуй, і луки...

— Редагують уже, — буркнув Сергій і, звертаючись до художника-декоратора, кивнув на розкинутий перед ними ландшафт: — Хіба ж не в стані натхнення природа була, коли творила нам вічну оцю декорацію світу?

Ярослава, пекваїюм ступаючи з каменя па камінь, пішла вздовж течії донизу і, не доходячи містка, зупинилась, і Сергій, мабуть, пошкодував, що нема з ньому камери: так виграшно стоїть освітлена сонцем дівоча постать на камені, дивиться на воду в задумі, наче нитає: "Що ж все таки заковано в тобі, в твоєму мигтючому бистроплинному світлі?"

VIII

Двоє луками йшли, як діти цього неба й цього рутвянолеленого підбескидського літа. Метелик синій летів, мов трансатлантичний лайнер: рівно, спокійно — понад своїм океаном квітучим.

— Кожна нова книга повинна бути як сповідь, — казав він до неї. — Кожен новий фільм — як заповіт... Вкладай себе до кінця, до вичерпу... По-моєму, в цьому вся суть...

Квітують луки! І коні, що вночі, здавалось, були всі однаково темної масті, тепер, під рефлектором сонця, стали гнідими, вороними, буланними... Деякі для зйомок уже не згодяться: віднаслись, стегна лисняться, перекочуються м'язи під шкірою. Треба буде вибракувати гладких — вони не для фільму. Інших доведеться підмалювати. Накласти конячий грим. Щоб були дохляки. Закошлатілі, худоребрі. Щоб рани гноїлися, як у тих... Подіставали, поназганяли звідусіль їх, щоб був лазарет. Різні вдачею: ласкаві в, довірливі. Є хитрі. Підходиш, а воно прищулює вуха, і око, звужившись, блиснуло білком — сердиться. Інше, старечо вгнувшись хребтиною, стоїть у своїй конячій зажурі, і очі сумовито дивляться па тебе: зовсім бузкові!.. І всі чомусь попутані, хоча куди їм звідси тікати? Пути — з фабричної брезентової стрічки...

Художники-декоратори споруджують курінь для знімань. Загалом непогано виходить. Сіном укритий. Тільки в сіно квіточок багато навтикали штучних, що їх зі студії привезли; один з декораторів просить їх берегти, бо він несе за них матеріальну відповідальність. Діти з таборів ідилічними зграйками розбрелись по луках, щебечуть то тут, то там. З сачками за чимось ганяються — синього метелика ловлять... Оператор ще раз оглядає берег, зважуючи, що зайве. Оці ідилічні гуртики дітей в щасливому щебеті серед ласкавості літа і ряди піонерських будиночків, що вишикувались понад річкою, в зелене фарбовані, біліють візерунками наличників, — їх треба остерігатися: дивись, щоб не потрапили в кадр, не внесли фактуру іншого життя, прикмети іншого часу. І далі йдуть.

— Так, хай мислення моє імпульсивне і відповідно цьому сприйняття світу, але хіба ж не властива ця імпульсивність якраз самому нашому мистецтву, що в силу своєї специфіки і дає життя розкадроване, в динамічних частковостях... Не хто інший, як саме цей буйний нервовий вік, і став батьком такого бурхливого мистецтва десятої музи! Воно — наймолодше з мистецтв, але й воно лише переддень з'явлення якогось ще новішого, ще несподіванішого мистецтва, яким дивуватимуть людей амфітеатри майбутнього... Вони будуть антично відкриті і споруджені будуть серед океану...

— Дожити б, — усміхнулася Ярослава, а Сергій, бредучи в траві, вів далі:

— Чудо кінематографа з'явилося після тривалого затишшя, після століть генетичної стабільності в усіх давніших мистецтвах, які хоча й знали оновлення, але не витворювали нового виду. І ось зродилося диво екрана, зродилось, звичайно, з блискучих досягнень техніки, але не лише завдяки їй: була потреба духу, потреба часу, і якщо брати фільмову творчість в її кращих виявах, то це ж таки справжнє мистецтво з усіма притаманними лише мистецтву властивостями. Воно навчилось творити поезію екрана, мислити каскадами образів, воно здатне одухотворювати людей... Людське обличчя в безкінечних можливостях його емоційних виявів, найтонших нюансів, сила слова, світла, музики, кольорів — все поєдналось тут під верховною владою митця... Могутню владу дає тобі екран, але ж він і диктує. Володарі, творці, ми водночас і підлеглі свого мистецтва, бо художні закони його для нас понад усе.

Ярослава ішла ніби й весела, і в той же час він помічав: невесела. Збирала дзвіночки, складаючи їх один на одного. І оператор догадується, для кого вона збирає

цей пасторальний букетик... Понесе і поставить йому в склянці з водою на вікні.

— Дивно, що коли принесеш їх додому, щоразу помічаєш, що зовсім вони там стають не такі, як тут серед трав... І не • тому, що прив'януть, а будто, мабуть, том, що вони ростуть тут в самій природі своїй, живуть в її настрої і, зірвані, вже не повернуться в цю просторінь, в цей день. Трохи сумно, що ніщо не повернеться: ні цей день, ні дзвіночки, ні промені на траві... Все, все в однім змигку життя, дублів нема, дублів життя не знає!..

Йдучи поруч із Сергієм, вона усміхається — очима, устами, і відчуває він, що всміхається не йому, уявляє зараз того, іншого біля себе... Але веселість її чомусь сумна. Чи помічали ви, що в погляді дівчини, коли вона з ніжністю дивилася на свого коханого чи думає про нього, завжди є щось скорботне?

— Кажуть, що людина, яка була на фронті, стріляла, вбивала, — це зовсім не та, якій не довелося зазнати цього, як ти гадаєш, Сергію? Між такими людьми буде колосальна різниця у психіці?

— Не знаю.

— Війна, певне, полишає невитравний слід у душі. В очах у декого з них — ти помічав? — смуток, що ніби скипівся. Вугіль, що став антрацитом. Так іноді хочеться підійти й запитати: оцей іній, що сріблиться па скронях... з яких він зим?

Сергія вона ні про що не питає. Віддалено чула про його нещасливе кохання, але причиною розриву ні разу не поцікавилася. Може, з делікатності: адже в цій сфері ніхто не може бути суддею, зона заборонена. І він теж, звичайно, не розповів їй, як захищав Ярославу перед претенденткою на її роль, якою ціною відстояв святий для нього принцип, мистецтва. Рану ту ніби вдалося загоїти, але чи не з'явилася натомість інша? Сергій навіть перед собою соромився думати, що в нього може спалахнути почуття до провідної актриси фільму, що й тут ще дістане одкоша, опечеться, однак ще частіше йому хтось ніби глумливо нашіптував уночі: "Закохавсь!" Ще відтоді, як знімав її на пробах, в тій сцені, де вона латає сорочку Шамілеві, а потім невідривно дивиться на нього, поглядом питаючи: хто ти і звідки? Мабуть, тільки в особливих натур буває стільки ласкавості — в очах, на устах, в голосі такого теплого тембру... То були прекрасні кадри. Коли Сергій переглядав їх, його не полишав настрій святковості, жадібно вивчав вирази її обличчя, цятки світла на очах, і в їхніх переливах читав самі порухи душі, глибокої, щедрої.

— Ось завтра почнемо знімати, Славо, тебе... Це добре, що він вирішив розпочати зйомки сценою на острові.

— Боюся цієї сцени. І тих обіймів, і тих розишчених кіс...

— На цій деталі якраз я наполіг. Саме така ти мусиш бути серед тих розполоханих сарн, що за ними ганяються шуцмани по всій окрузі...

— Боюсь.

— Неправдою було б сказати, що, беручись за створення фільму, ліе мріємо про успіх, про славу, про гран-прі в яких-небудь Каннах... Але ж не тільки це? Існує щось набагато пише цього.

— Ає. Може, тому й тривоги?

— Ввійди в настрій, в ситуацію, будь сама собою від тебе нічого не вимагається...

— Хочу бути правдивою.

— А це головне! Адже в мистецтві пі від чого по сховатися, воно пайнещадніший проявник, з хімічною точністю проявить тебе, хто ти є насправді. Якщо дрібна душа, так і постане — дрібна. Себелюбець, егоїст, самозакоханий? Не сховаєшся. А якщо ти вартий чогось, здатен вболівати за піших, не лише за себе, то в найпростішому, навіть у паузі мимовільній розкриєшся своєю справжністю.

— А яка ж я?

— Ти... Якось тобі вдається, що тебе всі люблять... Майже всі. Злагідлива, вмієш лисицею до кожного підкотитися, медовим словом внести дух миротворення... Ну, та це пе гандж, скоріш — навпаки... Тільки оце, що власної ролі полохаєшся...

— Валерій теж переживає (Валерій — молдаванин, артист, що гратиме Шаміля). "Я, — каже, — про фронтову людину знай не більше, ніж про людину снігову, гімалайську..."

— Але ж на те ти й артист, на те й творець, щоб видобути з небуття всі оті індивідуальності, що палахкотіли пристрастями, інтелекти, що кожен із них носив у собі макрокосм!

— Від дітей чула, що десь тут геологи ходять, і серед них жінка одна... П'ятизначний номер у неї витатуїований па руці. Я б хотіла з нею познайомитись...

Здається, всі цікавлять її, крім нього одного. Спитала б?: "Що то за драма, яку ти пережив, які рани, що, свіжі ще, носиш у собі?" Ти ж прониклива, чутлива, топка патура^ Чому ж тут пін не почує від тебе оте незрівнянне ранкове:^ "О мой, мой"? Ти ж його вмієш вимовляти якось особливо, з якимось солодким внутрішнім виспівом, воно ніби й жартівливе в твоїх устах, і в той же час будить почуття, серйозне...

— Мрійливість часом знаходить, — це, здається, погано? Хотіла б, щоб зняв хто-небудь мене у фільмі дитячої чистоти, де гудуть мені дзвони великодні, а я маленька, і садки цвітуть, і трава блищить у воді зелена-зелена. А все повітря ряхтить, вібрує тихим розлунням тих дзвонів, і все небо ними грає, співа...

Знав він багато про неї, до яскравих реальностей уявляв її дитинство: виростала в стихії творчості, сказати б, в атмосфері народного артистизму, де робилось усе прекрасне. Вишивалось. Різьбилось. Пензликом по воску малювалось...

Яйцо стало писанкою. Нездупше дерево набувало людських форм, оживало в образах пташиної чіт звіриної подобіни, в речах ужиткових проймаюся настроєні гумору чи трагізму. Батько, здається, вже не різьбить, фахом він — шляховик, прокладає дороги в горах для лісовозів, то в долинах рромптує траси, будує мости, а дідуньо в Ярослави й попит не кидає рукомисла, він у неї знаменитий майстер: художні вироби його побували на великих виставках...

— Радіють ваші, що Славця їхня — артистка?

— Йой! Вся рідня за мене переживає — і тут, і за океанам... І за все я вдячна... ти знаєш кому... з вами по-справжньому повірила в себе, відчула, що здатна таки на

щось...

"Ти відчула владу своєї краси, силу таланту відчула... Ось що таке любов!"

— Як ти гадаєш, Славцто: чи може людина жити без кохання?

— Мабуть, що так. Але певна, що світ при цьому щось особливо втрачає і не є вже тоді суцільно прекрасним... Без кохання, мабуть, стає він буднем звичайним... І день цей стане просто день, а сонце світитиме... ніби без променів.

"Сонце без променів..." Який страшний і водночас точний образ..."

— Ти, кажуть, пережив драму? Але ж, певно, знав і щастя, яке передую драмам?

— Мабуть, то щастя. Комуś це може здатись дрібним, а для тебе той стан... Коли навіть збираючись телефонувати їй — мимовіль чепуришся... Якось ненароком вловив себе " на цьому: ось який ти, брате, сьогодні! Вічність перед тим не сміявся, а то, відчуваєш, усмішка весь час губи лоскоче, сама бринить на устах, і ти вже не в змозі сховати її, невдаха нещасний, бо вона лише відблиск того, що робиться десь там, у надрах душі... Наївняк, ще нічого не знаєш, ідеш в рожевих заміряних своїх окулярах, відроджений, повен буйної сили, і легко ступати тобі по землі, і відчуваєш за спиною крила оті, що їх колись класики описали... Та, здається, тобі, Славцю, усе це знайоме?

Вона зупинилась серед трави:

— Що ти маєш на увазі?

Сергій шваркнув рукою по стебелині кінського квасцю:

— Він, здається ж, у тебе закоханий? І ти — кохаєш?

Ярослава дивилась йому просто в вічі:

— Так. Він той, кого я хотіла б кохати.

IX

Рефлектор сонця змінився нічним світильником Ягуара Ягуаровича, горішні села, Золотий Тік і дитячі табори понад річкою давно вже поринули в сон, а вони все знімали й знімали. Ніхто не скарживсь на втому, не посилавсь на трудове законодавство, тут праці віддавались не згірше, ніж десь у гарячій цеху, — для цих людей характерна була самовіддача. Радісно й дружно починався їхній перший ужинок, а це була добра прикмета (тут у прикмети вірять, без розбитої яа щастя тарілки не розпочнеться робота над фільмом). Всі — від тих, які священнодійствували біля апаратів, і до тих, котрі, зробившиї своє, стояли наготові осторонь, — почували, що ця робота не піде намарне. Ягуар Ягуарович був просто щасливий, що освітлювачі витрачають сьогодні електроенергію на щось справді вартісне, значне і хвилююче, і якщо виникнуть потім труднощі, то хіба що при монтажі, коли вибиратимуть, який із дублів буде найкращий. В останній момент вирішено було дещо змістити події; знімали сцену побачення Прісі та Шаміля. Видно було, що Шаміль-молдаванип впевнено входить у свою роль: рославий, білозубий, бравий у своїй полатаній гімнастюрці, він знаходив вірні інтонації, тримався з природною гідністю, зовсім натурально (як той Шаміль) блискав симпатичною широкою усмішкою, а що ж до Ярослави, то вона, здається, не грала — жила. Коли увійшла у світло, очі, й до того великі, тепер стали як вінки. Два сині вінки не блідизні схудлого, змученого обличчя. Вся група завмерла в хвилюванні, слухаючи,

як вона всією правдивістю почуття питала свого коханого: "З яких ти гір? Як тебе звати насправді? Яких пісень тобі мама співала в дитинстві?" Здається, ця воскресла Прися зовсім не почувала на собі світла юпітерів, не чула стрекоту апаратів, вона жила в тій недосяжній для інших сфері свого кохання, яке робило її, перволюбку, і щасливою й нещасливою водночас, бо зародилось в неволі, де сувора, неприязна ніч могла в будь-яку мить задушити його. Ні, на таку актрису не треба було накладати багато гриму, не треба було зупиняти процес і поправляти, щось підказувати їй, саме почуття, юне й всесильне, вело Ярославу до тієї простої й глибокої мистецької істини, що важливо не вдавати образ, важливо — бути ним!

— Надбання! Справжнє надбання для студії! — шепотів Пищик на вухо Ягуару Ягуаровичу, — Ось коли вона нарешті розкривається.

— Зірка! Зірка, і все! — аж захлинавсь від бурхливостей Ягуар Ягуарович.

І якщо навіть були тут перебільшення, то їх не обривали, вони не вважались гріхом в цій атмосфері творчого піднесення, де знахідки з'являлись не раз при емоційній підтримці всіх і загальновизнаним було, що праця має'вестись па отих самих позитивних імпульсах.

Головного не покидала серйозність, брижі напруги не сходили із зрошеного потом смаглявого чола, іскрився рососою тій на скронях. Почувалось, однак, що й Головний у душі віддає належне артистці, яка в своїй грі, уже в початкових кадрах, зуміла взяти вірний тон, з проникненням увійти у внутрішній світ першообразу, воскрешаючи безоглядну в своїм почутті Шамілеву кохану.

Коли ж нарешті юпітери погасли і можна було дати волю своєму збудженню, то навіть Сергій-оператор, людина зовсім не схильна роздавати похвали тим, кого він знімає, не втримався, глянув на Ярославу здивовано:

— Ти знаєш, що ти сьогодні робила?

— Ярославе, це було надзвичайно! — вигукнув редактор.

— В тім-то й річ, що це було звичайно, — заперечив Сергій, — звичайно до геніальності.

— О мой, мой! — втомлено мовила Ярослава і торкнулась своєю ще загримованою щокою колючої операторської щоки. — Ти добре затямив, що актори найкраще працюють на позитивних емоціях... Дякую за всі перебільшення!

Однак оператор цього разу, видно, був певен своєї об'єктивності, бо, звертаючись до асистента, що саме вкладав добутий кінонектар у коробки, застеріг:

— Ти ж пильнуй цю скарбівню! Нічого подібного ще не було в наших касетах... Я ж казав: будуть геніальні кадри! Вже вони є.

— Я за стриману діловитість, — відповів асистент. — Не будем дочасно засліплюватись.

— А я засліплений! І вітаю своє засліплення. З цих негативів з'являться речі — дай бог... Там є один кадр, що його іг'е соромно було б винести на суд худради в епоху майстрів Високого Відродження...

Постановник не осипав Ярославу 'компліментами, він іііс.тя роботи тільки потиснув

їй руку, але цей мовчазний потиск руки був для неї дорожчий за слова. Вловила в ньому почуття ндячності, і віри, й підбадьорення на майбутнє. Отже, віп схвалює її ілгпровізації перед камерою! Він не боронив їх, навпаки, ще заохочував, бо це була її творчість, її зоряні часи!.. Поїлося добро, що під цього тобі не повинна наморочитись голова, мусиш сприймати це скоріш як і стимул для себе й для колективу, перед яким ще така величезна робота... Попереду ще буде всього, не один, може, ро| лик полетить достобіса в корзину, але сьогодні ти таки маєш р право пережити бодай хвилиanne відчуття перемоги, творчої радості.

Ярослава була втомлена до краю, здавалось, тільки добреде до школи, впаде й засне одразу як убита. Але нервовe збудження давалося взнаки, від світлових опіків очі різало, ніби в них попало піску, і хоч завтра мав бути день не менш напружений, ніж сьогодні, Ярославі не клалось до сну. Голова горіла, кожен нерв трепетав, — актриса ще не могла отямитись від пережитого перед кінокамерою. Розбурхана уява шукала й знаходила все нові й нові відтінки інтонацій, жести, якими слід було б скористатись, відтворюючи на знімальнім майданчику чиєсь почуття, що віднині стало твоїм.

"Здається, Сергій мав рацію там, па луках, — думала, влаштувавшись на своїй розкладайці в учительській. — Своїм запитанням, може, трохи навіть ревнивим, він, здається, допоміг тобі зрозуміти саму себе, розібратися в своїх почуттях... Невже я таки закохалась? — думала півжартома і всміхалась у темряву. — Ще цього мені бракувало — закохатись на зйомках! Спалахнути почуттям до того, хто навряд чи дозволить собі відповісти на твоє почуття взаємністю".

Вікно відчинене, високий місяць пливе у хмарах, — де вони взялися, ті хмари? На ганку чути гомін, хлопці не сплять, курять, там ще точаться жваві розм.ови, там ще — наїзд камери!.. Веду панораму за нею... вона в кадрі в мене крупно... у візирі бачу її справді натхненне обличчя... там ще — касети та дублі, перший та другий плани, а їй це вже далеко, насторожилась тільки, коли Ягуар Ягуаровнч назвав ім'я претендентки, — виявляється, вона знов атакувала їх перед виїздом, зачула звідкись нібито, що Ярослава збирається відмовитись від ролі, "забоялася, що не потягне"...

"Тепер не забоюсь! Тепер почуваю, що зможу, все зможу!" Дугпа Ярославі аж сміялась від щастя, що переповнювало зараз її, бо що, коли і в тебе хто-пeбудь закохався сьогодні? За те, що сяйпула талантом, що не підвела їх усіх... Ні робітників-освітлювачів, ні того смішного Ягуара Ягуаровича... Що була правдива. Що знайшлися в тобі якісь незнані поклади, родовища емоцій, раніше не відомі й тобі самій. Не манекен ти була під світлом юпітерів, не лялька, що її мусять навчати, як ступнути, як видавити з ока штучну кіносльозу... Була ти справжня, була ти артистка, А хіба ж за це не варто в тебе й закохатись?!

Ось так приходить до людини почуття щастя, ні з чим ие зрівняпиа насолода творчості й самовизнання. "Те, що раніше було, то скорше забавки театральні, період студійпості, — дозволяла вона собі думати й так. — З цим покінчеио. Від сьогодні починається артистка, і з екрана вам таки буде що подивитись, дідько б вас не взяв! А могло ж і не статись. Могли б тебе й не відкритії, як цей відкрив? Отак би й жила, і

звикла б до всього, призвичаїлась би до штампів, перебігала б із фільму до фільму, так і не відчувши лету натхнення, щодалі зменшуючись у відведених тобі ролях, а жорна буднів спокійно й байдуже перемелювали б твоє життя... Ніколи б і не знала, що кущі жасмину за вікном можуть бути такі прекрасні під місяцем і що холодний вітерець, дмухнувши з лугів, зовсім не холодний, він просто цілує тебе в розпашіле лице...

— О мой, мой!.. — В солодкій знеможі самі шепотіли уста. Мамі б хотіла дякувати за те, що вона тобі дала, що в душу вклала тобі, ще маленькій. З дитинства в хаті жила повага до мистецтва як до чогось серйозного, значного в людському житті. Карб естетичний лежав на всьому, що оточувало тебе, все несло на собі знаки творчості: і колиска, в якій тебе колисали, і піч кахляна, і різьблена ложка з дерев'яним кілечком, і мамині писанки, підвішені на ниточках попід мисником... Весь рід мовби зійшовся в тобі своєю творчою снагою, своїми піснями-співанками, дідуневим умінням вирізьблювати в шматку дерева свої фантазії і маминим вишиванням на всі способи — то хрестиком, то низинкою, а надто ж отією красивою гладдю: по білому тлу ніжним плавким музикальним контуром... Писанчарка, вишивальниця, мамця сама вишила портрети Шевченка й Франка, і скільки Ярослава себе пам'ятає, висять вони в хаті під рушником... Ял була малою, щоліта забирав її дідуньо до себе в гори, на полонину, учив її варити в казані кукурудзяну мамалигу — улюблену їжу гірських пастухів та лісорубів, що вони її називають: пулента... Неквапливий, роздумливий, сяде й подовгу дивиться кудись. "Нанашку, що робите?" — "Нине роблю, лем позирам..." І дієвиться на гори. Годинами. І пони все інші для нього. Вже й студенткою будши, любила слухати його: "Якби не ми стримали моголів, нікого з вас, нинішніх, не було б! Пішли би вони десь аж до Португалії... Люд їх пашту перепинив".

Скільки чула що змалку родинних переказів про поневіряння людей свого краю, ігро шифкарти оті, про агентів обманників, що правили кудись у скотячих невольничих кораблях твоїх тіток та дядьків, "людей у кожухах"... Покотом у трюмах задушних, на трухлій соломі... Хвороби, згасання дітей, що їх потім акули розтерзують за бортом серед хвиль океану... Дядько Яцько, що, з горя напившись, у вивернутім кожусі буйнує на палубі, поривається до штурвального: "Дай колесо! Я поведу! В мене чіфкарта! Поведу вас в таку країну, де щастя є, а не доляри ваші..." Потім манітоби та саскачевани, біржі праці, батракування та непривіття прерій, де чоловік і жінка, нещасні гомстедівці, впрягшись у борону, волочать свої акри, щоб посіяти на них зернятка пшениці з домашніх вузликів... А коли народжується дитина, то й там їй, у преріях, кажуть: "В тебе далеко є рідний край. З садками вишневими, з солов'ями, з хатинками білими..." Доля народу — хіба ж не відбилась вона в тобі самій, у новій твоїй судьбі? І хіба ж те все, що було, не допомагало тобі сьогодні відтворювати перед об'єктивом гіркоту і смуток неволі? З усіх тих джерел ти пила, вся трагічна поезія народу тебе напувала, і це теж тобі дало силу сьогодні розкритись у творчості...

Тільки заплющила очі — бачила сонцем залитий луг, луг квітчастий, повен життя, в багатющій гамі кольорів — білих, васильково-синіх, бузкових, лілових, що з дивним художнім смаком переткались, переплелись на тлі соковитозеленого (природа має

такий гарний смак!), і дзвіночки, і навіть кінський квасець, піднявшись над повинню трав стрункістю своїх стебел-суцвіть з їх ніби припаленою, теракотовою смагою, — ніщо не порушувало гармонію барв. "Творчість—це любов, найперше любов!—думала вона пристрасно. — Головне — треба бути здатним любити! І відтоді, як я це відчула, як я полюбила, — я стада артисткою! Мені тепер під силу творити справжнє, може, навіть довговічне!.. Але яка ти сьогодні! Як багато на себе береш! Для тебе зараз нема недосяжного..."

Над лугом сонце, синій метелик по небу, як лайнер, а в квітчастих травах, заплутавшись у них, немов у горосі, двійко дошкільнят з числа Ярославиних друзів — Півтрик і Наталя з сусіднього табору. Він злякався якогось там жучка чи оси, ще трохи — й запхиче, а дівчечня соромить його:

"Який же з тебе буде вояк? Там скажуть: бери гвер, лізь попід дротом, припадай до землі, а там всюди оси, гусінь... Що тоді скажеш: лячно?"

Засміялася в напівсні Ярослава. Спалахнула враз, як образ самого сонця, велика рожева квітка з золотими обрійками. Де вона бачила таку? В пелюстковій чаші, вся в пилку трудиться бджілка. Всюди радість розлита, нектарний дух творення, дух життя... "Перед сіом щоразу вікклікатиму в уяві цей сонячний луг квітчастий і двійко маленьких людей, що заплутались по плечі у квітах..."

І сама вже брела в ту сонячну повинь лугів, тонула у квітах, у щебеті жайворонковім, в гудінні бджолят, і хтось, схожий на вітер-легіт, пестив її, обіймав, обціловував, і навіть уві сні почувала, як все тіло тане їй, ніби спіг під сонцем, тане вся, стає безтілесна... "З яких ти гір? Хто ти є? І яке твоє ім'я насправді?"

Х

Латунний місяць летить поміж хмарами в небі, газик брезентовий летить по землі. Бруковицею поміж вербами коренястими, що їм тисяча літ. В газик Ярослава, бліда, розполохана зі сну, поруч неї Ягуар Ягуарович, він сам викликавсь супроводити її. На пошту женуть. Тільки була поринула у сон в тім щасливім екстазі після знімань, як її розбудили. Бронек-дев'ятикласник, син директора школи, стояв з папірцем у руці, нереальний, як прибулець зі сну:

— Вам телеграма.

— Від батьків. Терміново викликали на переговори. І не з дому, з обласного міста чомусь. Що там сталось? Раптові такі телеграми найчастіше віщують недобре. Що там статись могло?

Пролітає ніч тінями верб, мерехтінням води, вогнями поїздів далеких. Не спить планета, газ горить над комбінатом, світяться цехи. Поезія неба, що вабила її з дитинства, зараз насторожувала своєю опівнічною величчю. Майже з тривогою прислухалась, як десь у надрах неба глухо погуркує грім. Чи, може, реактивний десь там, за хмарами, долає звуковий бар'єр? Ні, таки грім: блискавка змигнула в небеснім просторі — сторчова, прострумилась по далекому обрію до землі.

— Підморгує небо, не подобається це мені, — каже Ягуар Ягуарович. — Боюсь, якби не вибило воно нас із графіка... Вчора цілий день напруженої роботи, колектив людей

працює до рясного поту, і маємо плівки всього на півтори хвилини екранного часу.

Ягуар Ягуарович і зараз почуває на собі тягар відповідальності. Ніколи б не згодився визнати себе звичайним виконавцем, в усе, що робиться, душу вкладає, і це дає йому відчуття своєї необхідності в групі. Не відпустив би Ярославу в нічну поїздку саму, після вчорашніх знімань почуває ще гострішу потребу берегти тендітний цей скарб, їхньої групи крихкий самоцвіт. Справді, чого її викликають? Може, змушена буде кинути все, і тоді — стоп, робота! — до дідька полетять усі твої графіки. Такою артисткою варто дорожити, її мусиш оберігати, плекати, пантрувати, навіть прислужитися їй не гріх. І хай вибір залежав не від нього, але він певен, що й па його думку було зважено також. А з якою принциповістю відтрутив він ту нахабну претендентку на— її роль! Агнеса в своїх домаганнях не зупинялась ні перед чим, пустила в хід які тільки могла зв'язки... Ягуар Ягуарович тут не визнає ніяких компромісів. Мистецтво — понад усе! Бачив Агнесу, коли вона дебютувала в іншій кіногрупі під протекцією свого чоловіка. Яка вона жалюгідна ставала в оточенні кінокамер! Око об'єктива, здавалось, паралізувало її. Перед тим вузли в'язала із свого законного, командувала ним, як хотіла, а на знімальнім майданчику було її не впізнати, ролі їхні рішуче мінялись: тут уже чоловік над нею владика, принижує, останніми словами взиває публічно, а вона тільки шулиться і сміється якось нерозумно. Не по-своєму. Боязким, ненатуральним сміхом. Брутальнощі його зносить покірно, вони її мовби зовсім не ображають. Отака вона, магія мистецтва: не маючи таланту, жінка тут згодна стати рабинею, аби лише потрапити на екран! Мабуть, тільки талант дає відвагу, впевненість у собі. Всі сумніви, здається, покидають Ярославу, як тільки вона вступає на майданчик. Тут її не побачать розгубленою. Вміти так, як вона, відсторонитися від усього, не чути ревіння ліхтвагенів, 'зосередитись, прислухаючись тільки до свого внутрішнього голосу... Чимраз інша з'являється перед актрисою хлопущка з номером кадра... Ярославу це не обходить, вона живе у своєму. Це ніжне створіння, все зіткане з дівочої ласки й доброти, воно справді володіє силою перевтілення, вже нема сучасних манер, образ набуває настрою, наповнюється пристрастю, сценарний натяк підхоплено, він уже топко, розмаїте й сміливо розвивається в її щедрих імпровізаціях...

Звичайно, Головний веде, для нього важливо не випустити з рук штурвал цього мистецького корабля, кожна мить має стежити за всіма елементами, відраховує метри, хвилини, тримає на оці кожного, контакт його з оператором часом доходить рівня взаємного розгадування думок на відстані. Колектив злагоджешій, люди знають техніку, світло, можливості кадра, і вся ця битва за успіх, вся ця каторжна праця з її несподіванками, імпровізаціями, доробками на ходу мусить потім вкласти в корисні метри, в які-небудь сто десять хвилин ще однієї людської історії... Все можна підрахувати, убгати в ліміти, не піддається обліку тільки те, від чого, власне, й залежить екранне життя фільму. Творчість, — за нею тут перше слово, їй, примхливій часом, невловній, як видиво, тут підпорядковане все. Бо тільки вона й здатна сягнути з екрана в глибини душ, щось людям відкрити, виправдати затрачені на неї зусилля.

Ягуар Ягуарович не з тих, хто применшує свою роль с усіх цих колективних зусиллях. Знає ціну іншим, але знає ціну й собі. Його девіз: "Не належу до тих, що круглі колоди носять, а квадратні беруться котити... У нас поширено не, але я сторінник іншого стилю: кругле коти — на те воно й кругле... Мізкуй і мізкуй — на те й маєш у лобі півкулі..." Як приймуть фільм, яку дадуть йому категорію, який манімо припат, — нее це дія нього було зараз не байдужо, і все, власне, започатковується звідси, залежить від пайтонших порухів настрою актриси. Хай нона зараз далека від цих речей, але ж ти й про це думати мусиш!.. Всяко буває в їхньому середовищі: перед відповідальними зйомками чиясь заздрість навмисне може розбудити актрису анонімним дзвінком, щоб не виспалась, рознервувалась, втратила творчу форму... Може, й ця телеграма такого гатунку, голос чийхось підступностей, заздрощів або що? Має оберігати Ярославу, вартовим її спокою трясеться в газику при ній по бруківці ще цісарських часів.

— Картаю себе: треба було таки заїхати додому... Обіцяла ж...

— Не хвилюйтесь, це головне... Повірте моему досвіду: нічні телеграми, як правило, приносять радісні несподіванки.

На пошті не довелось їм довго чекати. Телефоністка одразу з'єднала Ярославу з її обласним містом. Мамин гблос у трубі.

— Що сталося, мамцю? Як ти в області опинилась?

— Гість у нас із Канади... З готелю телефонуємо... Вся рідня зібралася тут па проводи, тільки тебе нема.

Дядько Яцько гостить у них. Той самий, якого знає Ярослав тільки з листів, що бачив її тільки з екрана, першу артистку в їхнім роду... На схилі віку зібрався провідати рідні місця, витратив, може, на це останні свої заощадження, "так шкодує, що не побачив тебе, хотів твій голос почути...".

— Як у тебе там, доню?

— Знімаюсь, мамцю! Все добре, чудесно!

— В тебе ж ангіна була... Не пий холодної води, Славцю...

— П'ю, мамо! — сміялася Ярослава. — Все п'ю! І холодне! Й таке, як вогонь!..

— Йой!

— Нині щаслива я, мамо! Знайшла нарешті себе. Ми вам потім привеземо наш фільм, п клубі влаштуємо перегляд, ає? — І одразу ж: — Здрастуй, татунцю! — Чула батьків розважний, лагідний голос... І веселий, захмелілий голос старшої сестри Рузі, і братової Танасі... Чула родаків ближчих і дальших, — скільки їх там зібралось сільською родинною купою в люксових покоях обласного готелю!.. Один по одному підходили до телефону, вигукували щось веселе, котрийсь навіть приспівав: "Ой дрібуча коломийка, дрібуча, дрібуча!.." І нарешті дядько Яцько, той легендарний для неї мореплавець, що буйнував юнаком па палубі серед океану, вирипав стерно та бився з агентами, — екзотична "людина в кожусі"... Було б вчинено розправу над ним на кораблі, якби не стали італійці та серби тоді на його захист, такі ж збідовапі, як і він, шукачі заробітків... Старечо хлипа у трубку:

— Славцю, дитино! Так хтів тебе видіти... Вранці ав'йон, відлітаті маю... Побачитись приїздив... Рідній землі вклонитись... Може, й не доведеться більш...

Ковтав слова, розхвильовано белькотав, як про найбільшу подію:

— Колодязь виїдін... І біля нього грушка та сама!.. Говорив про се, про те, про родичів кривних, як їх багато та як файно вітали його, і — знои:

— Та сама грушка біля колодязя, та самісінька... А стільки літ зійшло!

Сльози здушували Ярославу. Рідна людино! Кровний голос, іїрилїїнулпї з чужини!.. Не знаходила слїп, якими б пихлюпнула йому свої почуття... Кинути б зараз все і майпутїї? Весь рід численний зібракся, крім гебс. Майнути? Вдатись би до Головного; але чи відпустить? Нізащо. За якісь години знову зйомки, оті самі наймісткіші хвилини екранною часу, наймісткіші, може, з усього твого життя. Та чи й сама згодилась бїї пері^іватн потїк натхнення, якого так довго ждала і якому нема і не буде нічого рівного! Так, це понад усе! Бо це — для всіх!..

В кінці тільки й спромоглася спитати гостя іздалока:

— Якї ж ваші враження? Як вам наше життя? Була пауза довга, знову щось схбжс на схлип, потїм відповїв:

— Бережіть це життя. Іншого нн не знали, того, що гнало нас із торбами по світу... Тож — бережіть!

Ще і в машині довго іге могла заспокоїтись, погамувати свою розбсїїтеженість. "Бережіть... Бережіть", — все чулось крізь схлипи старечі і проїмало до болю, як підсумок чийогось життя, як заповіт.

Займалось уже па світ, хмари копичились по крайнебу, наче продовження гір. Зачинався новий день праці, напруги, розпалених пристрастей, знахідок і невдач, безкінечних дублів, день тугих екранних хвилип.

XI РОЗПОВІДЬ ЖІНКИ-ГЕОЛОГА

(біля піонерського вогнища)

— Я теж була там, в каменоломнях Аджимушкаю. В катакомбовій темряві, що стала нашим буттям, що тяглася кудись в безкінечність. Серед тих, що лише з листочків перекидного календаря дізнавались, що плин часу не зупинився, що й далі триває літочислення днів, які десь там нагорі змінюються сонцем, вітрами, виблискують морем, залишаючи нам тільки ніч, ніч безперервну... Коні, кажуть, слїпнуть у шахтах, а ми не посліпли, ми при skutгах світлячках ще бачили себе, свої муки, лахміття, здичавленість... Тїні підземелля з голосами людей. Була разом з тими, що смоктали камїнь, добуваючи вологу. Я теж, божеволїючи від спраги, довготерпляче, по крапельницї, збирала ту вологу з печерних сталактитів для пораних нашого підземного госпїталю.

Аж до того дня, коли по штольнях пролунало страшне, лиховісне: "Гази!"

В підземелля докочувалось якесь ритмічне постукування нагорі, нам і в думку не клалось, що то компресори нагнітають гази. Жїночий зойк полохнув людей: стало видно, як з півтемряви густа хвиля кїльчїться, жовтими удавами рухаючись на нас, густїшає, здушує груди, — і катакомби вперше від предковїчних часів завили виттям

нелюдським. Жах збезумив людей, що на твоїх очах задихаються, груди рвуть, синіють, падають, з хрипінням б'ючись у конвульсіях...

"Протигазів! Протигазів!!!"

Масок не вистачало, діти кричали й матері.

Мовби згадавши, що, крім катакомбового, існує ще якийсь інший світ, кинулись потовпом до центрального виходу, шланги били нас по обличчю, вганяли нам газ у бронхи, у душі. Я бігла з чийось малям на руках, бігла без протигазу, притискаючи до рота йому і собі зволожене ганчір'я, а коли винесла, воно було мертво... Посиніло, кістляве холонуло в мене на руках те чийсь задушене життя, — може, майбутній астронавт... Компресори працювали дужо, ритмічно, в напівпритомності я бачила тих — біля компресорів, вони стояли між бурим ніздрюватим камінням і реготали, дивлячись, як ми вискакуєм з нори, із хмари газу — фантастичні, брудні, неміті створіння, недодушені підземні кроти...

Потім — степ у полинах і небо кольору сивого прив'ялого полину. Гірке небо, пригрікле повітря довкола, — я ще видихала із себе хлор, ще й тут, у степу, він здушував мені груди. Ступала кудись і чула під собою землю, наповнену в надрах живими людьми, їхніми прокляттями, криком та стогоном. Ще перед тим наслухалась, що катакомби тягнуться від Керчі на багато кілометрів, і, здавалось, якраз отут, піді мною зараз вони пролягають, кричать людьми, що, задихаючись, падають в клубовиннях труєва, перед смертю здирають із себе маски не діючих уже протигазів, благають:

виведіть до душників... Вся підземність — в живих людях, у корчах мук, у скриках останніх проклять.

Може, я мусила теж там зостатись? На вірну смерть, на удушшя? Була я молода, як ви оце, Ярославе, тепер, і була закохана, і вірила, що десь живе моя любов у матроській тільняшці... З жінками та дітьми вискочила в безумі, сумління мучило, що страх мене пересилив... Майже тваринний інстинкт погнав, як побачила пораних, що задихнулись на тапчанах, нашу Танго-медсестру побачила розметану біля них на підлозі і лікарку бездиханну, Золотокудру... Може, не треба було б мені вискакувати, може, малодушною виявилась? Так, я не героїчна натура, знаю це. Він би зостався. Як оті чотири молоді лейтенанти, що, обійнявшись, стояли під стіною у штольні й востаннє, востаннє в житті співали "Інтернаціонал". Той, кого кохала, кого ждала з десантом, в такій ситуації став би поруч із ними п'ятий. А я не спинилась, пробігла, підхопивши чийсь дитину, зачманівши від газу, вискочила... Брудна, у вошах, добре, що він не бачив мене таку. І ніколи вже не побачить.

Рибальські жінки-керчанки врятували мене, нікому не потрібну тепер медсестру, дали цивільну одягу, і я пішла степами на північ, з жахом озираючись час від часу на це місто кошмарів, на зловісну тепер Мітрідатову гору. Ні, навіть уявити не могли в часи Мітрідата, що тут доведеться пережити людям прийдешніх часів.

На північ кудись ішла, одна під безмежним небом, босі ноги після катакомб незвично ступали по рівному, теплову, серед скупії рослинності: солянка, верблюжа

колючка, дюшан... І все мені було таке дороге! Ледве не кричу! Дорогий мені вітер! І цей куш кураїни, заячий холодок...

Компресори вже не нагнітають газ тобі в груди, п'єш чисте повітря, що його цілий океан розлився під цим високим і вічним небом, над степами та горами таврів. Стільки повітря! Вистачило б його на всіх, а те дитя катакомбове не мало ковтка кисню, в двадцятім сторіччі загинуло від удушшя... Виродки з синіми очима — чийсь діти, чийсь сини! — розкарячено стояли над нами біля компресорів-газокачок і, розважаючись видовищем, реготали. Ось це приголомшило мене тоді більше, ніж газ.

Взимку, ще коли ми стояли на Кубані, привезли до нас партію полонених німців, тяжко поранених, пообморожуваних. Особливо чомусь багато було поранених у коліна. Це треба велдких бинтів і зовсім чистих, стерильних, щоб гіпс накладати. А в нас з усім сутужно: ні зайвих бинтів, пі шприців, пі глюкози. І все ж наша Золотокудра каже моїй товаришці, Тані Криворучко:

— Перев'язуй.

— Не буду! — крикнула Таня, і в плач. — І сама не перев'язуватиму і бинтів нікому не дам! Бо он наших бійців везуть з такими самими ранами, своїм не вистачає, а це ж — фашисти... Убивці!

Надвечір, коли своїх уже попорали, підходить до мене Таня:

— Ходімо глянем на тих...

На німців тобто, — вони в сараї лежали. Пішли, а їм тепер стало ще тяжче. Перев'язок уже й не вимагають, видно, розуміють усе.

Таця каже:

— Давай, Зіно, хоч як-небудь.

Покликали санітарів, принесли, поклали одного їхнього на стіл, оглядаєм рану, а вона безсила, бліда — вже організм не бореться. Дивлюся на нього, а в нього очі повні сліз. Сивуватий, незлий, не з кадрових, видно. Розуміє все і вже ніби змирився, не супротивиться, дуже погано йому. Дивлюсь йому в очі, які ніби прощаються тихо, покірно з життям, і думаю: "А що, як він антифашист?"

Підійшла Золотокудра, каже:

— Треба б зробити переливання... Але спершу спробуємо глюкозу.

Цього разу Таня сама й принесла глюкозу. Але коли стали вводити, він... номер. І тут Таня не витримала: розплакалась. Може, нерви, може, далася взнаки перевтома...

Випадок той згадувався мені потім не раз: на порух співчуття, на сльози, якими обливалася Таня над їхнім пораненим, гурт солдатні відповів нам реготом біля своїх компресорів-газокачок.

Недодушену, степ тоді мене врятував, що, голий, лисий, без деревця, розстилавсь навкруги. Картала себе, що по героїчна натура, втекла з катакомбів, здатна, здається, тільки допомагати комусь, та всім співчувати, та ще тікати здатна. Тікати й тікати все життя — до якогось ілюзорного затишку, до любові, яка здавалася тоді ще досяжною. Жага до життя — цей один з найсильніших людських інстинктів, він, мабуть, залишився тоді єдиним з усього, що в мені було ще не вбите. Раділа, що йду, живу, п'ю цілюще

степове повітря, що його тільки й не могли відібрати від нас кати, повикурювавши з каменоломень... Що мене втримало тоді? Оті крапельинки, губами насотані з намелю? Оті копита катакомбових коней, що ми їх, коли вже нічого не стало, відкопували у дальніх штольнях і кидали в колективний казан? Чи щось інше втримало на світі? Все тоді, після тих ночей підземелля, відкрилось мені но-повому, здавалось, що все навкруги — від заячого холодка й до блакитної велнчі неба — створене для мене, для мого щастя. Був неймовірно прекрасний кожен вияв життя — і стебло полину, і найменша під ногами мурашка...

Отак добрела до рідного міста. Не впізнала його. Ще на початку війни, коли нолютішалн нальоти, всі білі будинки в місті були зафарбовані в чорне. Графітно-чорним стало твоє світле, в розкошистих акаціях місто над Дніпром. А тепер ще і в руїнах його побачила, в брутальності чужих оголошень, в триво-кній метушні облав. Не знаю, як не розірвалася мені душа, коли якось уранці нашою вулицею гнали полонених матросів, гнали з кайданами на руках, на ногах, і голови їхні були сиві від інєю, і голоси їхні кидали увсібіч щось схоже на пісню, хрипке і безстрашно...

Згадка про це, може, і втримала мене потім у таборі, коли виколювали номер оцей на руці, коли навіть ночами на нарах вчувався, бринів отой дорогий мені вітер і вставало наді мною рідне, безмірне у своїй великості небо.

XII

Задошило, і фільмування довелось припинити. Ягуар Ягуарович присмутивсь: засльотило, занегодилось, може, й надовго. Щоправда, причина поважна: з неба лило й лило. Обважніле гілля дерев, зелень кущів, картоплі — все ніби порозбухало водою.

Скориставшись вимушеною перервою, Колосовськнй поїхав у справах до міста. Людей кіногрупи позаганяло в класні кімнати. Накурено. Стукає по кутках доміно. Ярослава, схилившись над партою, грав в шахи з Бронек-дев'ятикласником. Хлопець виграє вже третю партію підряд, і юного гросмейстера це дивує: адже ж перед цим актриса легко його перемагала. Бронек зсуплює брови, напружує всю силу свого інтелекту, шукаючи якихось пасток, розставлених суперницею. Заклопотаний грою, він і не помічає, в якому настрої зараз актриса, не помічає, що їй на віях весь час крізь удавану веселість тремтять сльози: чимось ображена. А вуйна Домініка хоч тільки коли-не-коли зиркне в цей бік, однак душею відчуває: щось із Ярославом не гаразд. Здається, переживає, що Колосовський не взяв її з собою до міста... "Не знаю, донцю, чим тобі й зарадити".

Сергій розважає асистентів та звукооператорів тим, що загадує їм різні химерні загадки, проводить сеанс під назвою:

"Трохи кабалістики":

— Лінкольн став президентом у 1860 році, Кеннеді — в 1960-му. Яку маєм різницю?

— Сто років.

— Наступником Лінкольна був Джонсон. Наступником Кеннеді був... Джонсон. Джонсон I народився 1808 року, Джонсон II—1908. Яка різниця?

— Сто років!

— І Лінкольн, і Кеннеді вбиті в п'ятницю. Вбивця Лінкольна Уїло народився в 1829 році. Вбивця Кеннеді Освальд — в 1929-му. Різниця?

— Йой! Сто років!

— Ну й так далі. Як пояснити? Хіба не дивна циклічність?

— Вашу хронологію ще треба перевірити, — зауважує один з асистентів. — Дехто припускає навіть, що на землі бувають інопланетні. Якись таємничі "санітари" нібито очистили океанські острови, заражені радіоактивністю, і там тепер погнала буйна рослинність...

— Це теж треба перевірити, — висловлює сумнів звукооператор, бородатий юнак, що, як і декотрі тут, не голиться від початку роботи над фільмом. — А ось про "літаючі блюдця" я сам читав в іноземнім журналі... Нібито в Південній Америці, в джунглях, опускались якісь загадкові істоти на і фантастичних апаратах і забрали з Землі ціле індіанське поселення... не зосталось і сліду.

Товариство бере його на сміх:

— За поширення таких чуток людину треба б вести до психоаналітика... А ще краще — до психіатра!..

Вуйна Домініка, присівши біля Ярослави, вишивав щось тисю самою низинкою. Ярославка час від часу приглядається і до її роботи:

— Рідкісний узор! Досі не бачила такого... Щось у ньому є від староіндійських орнаментів...

Вуйна Домініка запевняє, що в індусів не була і в них цього не позичала.

Навколо Сергія — вже в іншій кутку — вирують пристрасті, там дискусанти аж киплять, б'ючись над проблемою, яка перше збурює кіногрупу:

— Чи таки існують "гени порядності"? Чи підтвердилась версія, нібито біологи натрапили на "гени совісті"? Чи, може, справді, як наш редактор каже, "совість — це поняття цілком діалектичне"?

— Я цього не казав, — обурюється редактор. — Вірніш, це казав не я!.. Навіщо вигадувати?

— Без вигадки нема мистецтва!

— До вашого відома, товаришу асистент: зараз в мистецтві якраз відбувається інфляція вигадки! Ростає цінність факту!..

— Вірно! Майбутнє екрана — це епос фактів, поезія документальності!..

— Ну й крикуні, — всміхається вуйна Домініка до Ярослави. — Той до ліса, а той до біса...

— Без цього не можемо. Хто як уміє, так за своєю мамою й плаче...

А дощ шумить, плющить, шибки сльозяться, зелене віття черешень під вікном набрякло водою. Нікуди не вийти, сиди в цій школі, ув'язнений негодою невідомо наскільки... Декотрі, знудьгувавшись, зачіпають редактора:

— Будь другом, відредагуй небо! Заткни оті хлябі небесні!..

Надвечір Сергій-оператор зібрався кудись іти. Вирядивсь, як на прийом: біла сорочка, краватка... Щоправда, гармонію трохи порушували гумові чоботи та

брезентовий плащ, який йому довелося поверх костюма нацупити. Друзі допитувались: куди? А він, напускаючи на себе загадковість, відповідав з веселим підморгом:

— Іду батярувати!

— Дощ, вітер...

— Се мені не завада. Ае!

Навіщось прихопив свою портативну кінокамеру, заряджену перед тим, і подавсь.

— Такий культурний, інтелігентний, а гульвіса, — зауважила вуйна Домініка. — Понесло його в отаку хлюпавицю... Десь, видно, любку нагледів.

Колосовський тим часом був уже в тому місті, де йому ніколи не набридало бувати. Де любив допізна блукати вночі ущелинами вузьких старовинних вуличок, подовгу міг стояти перед вежею Корнякта, вслухаючисі. в давно відшумілий гомін середньовічних цехів, вчитуючись в камінну книгу нічного, в химерних обрисах міста.

Звечора мав зустріч у театрі з актором, який гратиме астронома. Після того в номері готелю довго сиділи з композитором, радились про музику майбутнього фільму. Потім годинник на вежі суворо відбивав блукання його нічні. Вулички, завулки, мури потемнілих віків, аптека, в якій ще алхімік ночами варив своє зілля, шукаючи еліксир молодості, добуваючії філософський камінь...

Все перейшло безповоротно. "Смерть, вона тим і страшна, що після неї не вернешся, — казав колись Решотняк. — Щоб ось таї; — не було тебе, не було і рантом вернувсь..." А ти завзявся друзів своїх повернути... Що тільки початок. Поки що невеликий набуток в касетах. Що воно там? Ще не проявлений твій медозбір, той летючий екранний світ, що його зараз затиснуто в темряву негативів... Але вже він є. Чи, може, виявиться зовсім не тим, що ти ждеш, чого прагнеш? Провідна, ядерна думка фільму, чи постане вона в належній випуклості образів, свіжості, новизні? Хотів би, щоб кожна сцена сприймалася так, ніби її дивляться ясні очі дітей або юних закоханих, які самі ніколи не бачили війни, але мусять знати, яким глибким буває, нещастя і воля до опору цим нещастям. Щоб в такому нічим не замутненому сприйнятті оживала твоя стрічка з скрапа. Правдивим повинен бути кожен актор, кожна ситуація, кожне слово діалога... Музика не забиватиме їх, буде її ііебагато, суворої, грізної, як той час. При всій трагічності, фільм не повинен пригнічувати глядача: отой античний катарсис—то не вигадка, він існує, він справді ж бо здатен очищати душу й давати їй міць. Ще далеко той час, коли ти станені до монтажного стола з запахом кінематографічного клею і проходитимуть через твої руки численні мініатюрні кадрики, багато сотень буде їх, і ти будеш над ними владар, переживатимеш найвищу радість творення. Потім, підкладені начорно, побіжать на екрані ще в безлюдній проекції, не чищені від технічних позначок, недоладні, ще без звуку, — тільки тобі та колегам твоїм зрозумілі... Часто бачитимеш на кадрах чорного матеріалу обличчя дівоче, що так по-новому розкрилось, порадувало вже на перших зйомках.

Ярослава не обманула твоїх сподівань. Візерунок ролі її несе на собі подих справжньої, непідробної творчості, інтенсивність внутрішнього життя. Цінуєш у ній оцю багату гру уяви, акторський азарт, творчу відвагу, яка мовби виникає, вибухає

стихійно, хоча стихійністю і не є!

Для декого з режисерів актор кіно — це щось схоже на оту первісну глину, в яку ти мусиш — майже силою гіпнозу — вдихнути душу, запрограмувати в ній частку свого задуму. І не особливо, мовляв, тиш себе ілюзіями про перевтілення — шукай пайнерше типаж!.. Але ж актриса не манекен, вона співтворець, і в цьому ти ще раз переконався: Ярослава здатна мислити на екрані, здатна глибоко й самостійно жити, розвивати, доповнювати задум. В можливості Ярослави повірив з випадку, здавалось би, незначного. Одного разу хвилиною дискусії Ярославу винесло на трибуну, — було для неї то, мабуть, вперте. Спинившись на трибуні, хвилювалася дуже, але більше, ніж сум'ятливі її слова, вразило Колосовського інше: рука актриси. Дивився на цю сховану за бар'єрчиком трибуни худу, трепетну руку і весь час сімстерігав із-за спини, як вона в самозабутті жмакає якісь папірці, то злегка поводить пальцями, то раптом стискається в кулачок, в'яже в повітрі якісь візерунки, і вся — з самих ніби нервів зіткана — пульсує, живе настільки виразно, що, здавалось, навіть не чуючи слів, все сказане міг би прочитати по цьому майже інтимному життю руки, по її трепетливому пульсуванню, яке з точністю фонограми передавало найтонший порух думки, настрою, пристрасті, відтворювало ніби навіть саму красу дикції актриси... Вперше тоді подумав: "Може, оця? Чи не Прися Байдашна перед тобою?" Уявляв її антифашисткою в умовах підпілля, і медсестрою на фронті, і юною полонянкою — і почувалося, що всюди вона зможе...

І ось грає.

Він бачив у ці дні, як хмелила Ярославу розкутість власного темпераменту, творча її фантазія віднаходила саме те, що треба було знайти, пристрастю героїні горіла душа актриси, вона зовсім природно, без натуги ставала тією, яку мала винести на екран. Є в ній те, що якраз ти шукав: розмаїта психологічна гама почуттів, внутрішня заглибленість, розуміння характеру дівчини з народу. Натура героїні прочитується в кожному її погляді, в кожному жесті... Мимоволі радуєшся, дивлячись на це обличчя, одухотворене творчістю, прекрасне юністю своєю. Улюблениця кіногрупи, що вона все хотіла сказати тобі своїм хвилюванням, своїми раптовими, ніби безпричинними змінами настрою? Щоразу то гасне, будучи в смуткові, то йде назустріч тобі розсіяна, в лицем, що промениться очима, відкрито, небесно світиться радістю і закоханістю... Такою підійшла сьогодні до газика, коли зібрався їхати до міста.

— Візьміть і мене.

— Маєте якісь справи у місті?

— Просто хочу бути з вами. Хай думають, що в нас зав'язався виробничий роман, — крізь веселу зухвалість в погляді її пробивалось і щось серйозне. — Декому ж уявляється, що між прямою і Головним, та ще в експедиції, має неодмінно виникнути такий собі інтимно-виробничий контакт... В італійців та в Голлівуді кіноромани такого типу, кажуть, дуже поширені... Додають нібито взаємного натхнення...

— І ви згодні би принести себе в жертву натхненню?

— А чому б і ні? До того ж, може, я й справді закохана...

Взяв її руки в свої, глянув у вічі, — здається, аж надто суворо:

— Славцю, дівчинко, надто люблю вас, щоб дозволив собі з вами банальний виробничий роман. У вас ще все у майбутньому...

З тим і поїхав. Зболілість, здається, навіть образа враз налилася в тих ще розсяяних відданістю юних очах... Колись ти був теж такий. Тепер все частіше очі несуть надвечірню пригаслість. І в душу частіше приходять непрохані гості... Ось вранці ще були жарти і сміх, і враз, мов туман, смуток на душу накотив... Живеш тільки задумом, працею, нею одержимий. І цей фільм, він ще додасть тобі сивини... Насуваються осені сині, терпкі, як терен...

Але ж цей недоречний дощ! До школи загнав на простій весь табун кіногрупи... В дискусіях ламають списи, знову дошукуються, мабуть, чи існують "гени совісті" та "гени порядності"... Декотрі так і ходять, як були декоровані для зйомок: латані гімнастюрки, полоненське дрантя всяке, на тому сіряк...

Тут ще сухо, дощ сюди ще не дістав.

Але й він не загасив би цієї купи живого синюватого полум'я, над яким ти зараз стоїш. Вічний вогонь, що його вітер ганяє, налітаючи з темряви ночі. Вибивається наче з падрищ Землі, горить і горить розвітрена, палаюча квітка чийогось безсмертя. Вуйна Домініка, що замолоду ще втратила мужа на війні, досі не може уявити його зотлілим; "Одна в хаті, і подушка моя проплакана слізьми, але ждатиму його, доки й життя..." Вічним вогнем палають твої побратими. Палають ваші дівчата, що з Кубані пішли з матроським десантом на Керч і не повернулися більш... Горять не згоряючи огрубілі солдатські руки чийсь, що так і не діждались обійняти дівчину кохану, обійняти ніжно, немов пелюстку...

А вранці в готельній кав'ярні задуму твою порушує чиясь рука, зненацька покладена на плече:

— Колосовський?

Бачиш розплилу прісну усмішку, обличчя квітучий овал. Голова напівоблисіла, але з старанно зачесаними волосинками набік. Наче кожна на обліку.

— Невже не впізнаєш? Верещаку пригадуєш? Холодом неприязні війнуло враз, давнім запахом карболки... Погладшав, осанка з'явилась...

— Сідай. Кави хочеш?

— Мерсі, вже поснідав, заморив черв'яка... А я тебе одразу впізнав. Вже хвилин десять за тобою стежу з кутка. Сніжком часу тебе трохи притрусило, а так ніби не дуже й змінився.

"А ось ти таки добре змінився... Обличчя налилось самоповагою, навіть відсвіжилося, тільки очі zostалися такі ж вирлуваті... Вигляд охайний, респектний, вигляд людини, цілком вдоволеної своїм існуванням..."

— Став за цей час, мабуть, професором ветеринарії?

— Ні. Але з кіньми не порвав: на іподромі прилаштувався... А тут у відрядженні. Про тебе мені відомо. Уважно слідкую за твоїми успіхами на ниві кіно.

— Не які то вже й успіхи...

— Не прибіднюйся, хоч скромність, звичайно, прикрашає... Пресу читаю, і в

фільмиках не раз бачив твоє прізвище. Але дозволь тебе й покритикувати. Ну, обеліски ти любиш знімати, це я розумію: пам'ять серця... А Овідій отой, навіщо він тобі здався? Нашого матер'ялу мало? В будьякий нарсуд зайді, всяких історій — бери, греби... А то допотопні цитатки якісь, слівця про античну Колиму... Та хто тих римлян зараз читає? Для декорацій у кабінеті на полицях, і все. Сучасних і то мало хто вгризе, та ще поетів. Вік прози, брате, вік телевізорів! Буднів кипучих, активних, таких, що дух перехоплює!.. А ти із своїм Овідієм...

— Я Овідія, власне, ще й не знімав. Лише мрію колинебудь повернутись до нього. Фільм був про фортецю, про вежу Овідієву...

— Це ще гірше. Хоча я й член Товариства по захисту, але... ну не буду, не буду! Не дивись тільки так, не хмур лоба... Краще заглянув би із своїми камерами до нас на іподром: ось скоро будуть великі біга... З усіх кінних заводів з'їдуться на змагання. Музика, оркестри, вершники в національних костюмах відкриватимуть парад... їдуть настильною риссю дівчата в шапках кудлатих на ахалтекіпцях, на карабаїрах-чистокровках!.. Отам буде що хапати на плівку! Заглянеш?

— Я зайнятий зараз.

— Знову якісь пам'ятки історичні?

— Художній знімаю. Про хлопців наших. Про Байдашного та його сестру...

— Ще, може, й мене десь там втулиш? — Верещака вдоволено засміявся. — Тільки дивись по применши мою роль в усіх тих подіях... Та й свою теж. Бо як по правді, то тобі ж там належала перша скрипка, фактично ти був комісаром. Нема чого Байдашному всі заслуги приписувати. Скоріше не ти був при ньому, а він при тобі, хоча формально і вважався він командиром...

— Облиш. І не віпадуї. Ти ж знаєш, що командиром був таки він, Байдаший, — для чого ж випадуєш?

— До речі, де зараз той ваш Байдашний?

— На далекій заставі. Був командиром і зараз командир.

— Пофортунило. Тільки ще раз скажу, що твоя скромність тут зайва. Пригадуєш, як ми ходили поліцію роззброювати? Скільки ми їх брали тоді щоночі біля большака, коли вони з возами барахла повалили на захід... Байдашного я в ті ночі й не бачив. Або тих факельників, що заскочили хати підпалювати, — це ж ви їх з Костромським та з Решотігяком перестріляли в Ковалях? І скажу, що даремно ви тоді не пішли в район добувати документи за партизанство...

Колосовський добро пам'ятав той день, перший розвихрений донь після визволення. Верещака бігав, метушився, за поли хлопців хапав: "Треба в район мотнутись. Там влада вже ";, партизанські довідки видадуть... Гайда но горячому, бо потім забудеться, свідків не знайдеш!" Щось принизливо було в тій його метушні, в закликах — якомога швидше запасатися охоронними грамотами. "Не підем, — затялись хлопці. — Якого чорта десь там пороги оббивати"). — "Так діяли: ж! За таке всім партизанські документи належать!" — "Не ради документів робилось, — відповів тоді Решетняк. — Совість чиста, хіба мені цього не досить?"

Того ж дня й пішли, разом усі, тільки не в район, а в запасний полк.

— А я таки оформив, — розповідав Верещака. — Розумію вас, думалось, мабуть: ще фронт який треба пройти, сто разів убити встигнуть, нащо ті документи... А воно, бач, zostався живий, і тепер згодились би для біографії... Я не з тих, що свої заслуги по дорозі розкидають: вони в мене всіма печатками підтверджені.

— Ти ще довго там залишався?

— Та треба ж було комусь порядок наводити. Ви мерщій на фронт за орденами, а Верещаці ще все там довелося розплутувати.

Коли йшли вночі з запасного полку маршем до Дніпра, Решетняк, правда, таки відлучивсь, але не в район, а додому, до Катрі. Встиг, збігав, і тієї ж ночі перед світом догнав свою маршову роту. Мовчазний був, присмучений. "Сина побачив, дав заповіт, і хай росте..."

— Знаю, як вам суцужно тоді довелося, — говорив тоном співчуття Верещака. — Скільки "чорної піхоти" тоді на правому березі накрилось... Цс ж там і Решетняк поліг?

Там. Не уявити цьому Верещаці, як ішли у наступ там хлопці. Одну з ночей так і назвав би: Ніч Свисту. Підняті свистом в атаку, штурмом пішли на траншеї, вдирались в окопи з мовчазною люттю, бились врукопаш... За все, за все розплачувались боєм і кров'ю... Ніколи не уявити тобі, Верещако, тих подвигів нічних і денних, коли Холодна гора вивергнулась на ворога розпеченою лавою зненависті і помсти...

— Багато буде боїв у твоїй картині?

— Вийде фільм, там побачиш.

— Люблю, щоб гриміло. На землі щоб і в небесах... Це правда, що грім можна передати гуркотом листового заліза або сипнувши горохом по барабану?

Колосовський підвівсь, потемнілий:

— Маю йти.

Ще і в номері готелю йому вчувався нестерпний припах давньої ветсанітарової карболки. І навіщо він тобі тут зустрівся? Цікаво, бач, йому знати навіть те, як бутафорний грім видобувають!..

Але ж і такий є. Один із майбутніх поцінувачів твого фільму...

XIII

Тут ще світило сонце, і тому було просто схоже на жарт, що в цей саме час — десь зовсім недалеко! — телефонують, просять прислати амфібій. Злива, циклон, повінь! Йде вода нечуваної сили, топить, заливає гірські й підгірські райони... А вірити не хочеться, бо сонце вгорі світить, і м'яч літає над волейбольним майданчиком вояцького містечка, і хлопці в нових гімнастюрках збираються — хто має дозволи командирів — до міста, до дівчат на свої щонедільні побачення...

— Амфібій!

Негайно було оголошено тривогу. В лічені секунди, передбачені для цього, вивели з боксів важкі військові машини.

— Невже по асфальту?

— Давай!

Ось тепер нарешті повірили.

Обганяючи своїм газиком колону амфібій, Колосовський пильно вглядався в обличчя тих, що йшли, підняті по тривозі. Зібрані, посуворілі обличчя солдатів. Тонковидий юнак-офіцер стоїть біля відкритого люка, погляд спрямований вперед. Мимоволі ставив себе на його місце. Хто він? З яким почуттям іде на не відоме ще йому бойове завдання? Можливо, що це перша в його житті тривога. Перша не уявна, не учбова, а справжня тривога твого життя. Можливо, він навіть ждав, щоб настала ця мить, яка раніш чи пізніш для кожного з вас має неминуче настати. Є в ній холодний присмак небезпеки, невідомість, тайна, і вже наказ кличе тебе в ту тайну, яка незабаром візьме твоє життя на якийсь досі не знаний випроб. Діти своїх батьків, сини твоїх ровесників. Чий він син, отой, що виглядає з відкритого люка?.. Як розгорталася юна стрічка його життя? Чи все щасливо складалось? Чи малим, може, бачив, як мати читає фронтову похоронну?...

Мчить — ще при сонці — загін амфібій. І хоч світить їм сонце, але кожен вже тут помічає, що з того боку, де мали бути гори, небо якесь не те: суцільно темніє, розлита по ньому далека грозова синь. Освітлена сонцем, вона від того стає ще мовби грізніша, незвична, тривожна. Затишшя, але воно ніби неприродне, таке, що таїть в собі напружене щось. Оцей юнак, що ти його бачиш на марші, з яким почуттям зустрів він оте по-військовому кинуте кимось грізне слово: "циклон"? Внутрішньо зібраний, застиглий в напрузі. Тривога, так пагло вдершись в рівновагу його дня своєю першою справжністю, змушує замислитись, глянути мовби й на себе якось інакше. Досі належав до тих, кого ніби не дуже й помічають, згадують більше у свята, відзначувані салютом, для декого з дівчат-горожанок ваші казармені будні видаються, можливо, малоцікавими, навіть нудними, не зовсім зрозумілими... Зате ж перша думка про тебе тоді, коли десь отак заволають райони: "Амфібій!"

Деруть гусеницями асфальт, мчать уперед на найбільшій швидкості. А навкруги це дивне затишшя. В центрі диклоу нібито часом буває таке затишшя, утворюється так зване "око бурі". Може, ми якраз і рухаємось крізь саме "око бурі"? Двигтять, по сухому ще, зелені водоплавні машини. Між стривожених обрії в,-дабухлих синіми тучами. Грозова синь ближчає, і ось уже сонця не стало, назустріч побігли тіні, світ змерк, потемнів...

Без попереджень з'являються циклони. Розшаленілася десь там стихія, в темні вируючі надра її незабаром буде кинуте й ваші життя. Все страхітливе вдирається без попереджень: раптово і вщент розкришується усталений спокій дня, не відбудуться чийсь побачення, недочитані відкинуто книжки, на півстрічці обірвано фільми, — все падає у своїй значності, здрібнюється, меркне, а натомість росте тільки грізна правда циклону, правда стихії, що насувається, що подих її вже чути...

Не визнаючи кордонів, циклони ходять по всій нланеті. Ще коли тут по лугах серед квітів у повені сонця табірні виховательки водили табунці щебетливих малят, може, тоді з космічних висот кимось було вже помічено, як починається творення лиха, як десь на широтах Атлантики вже починає формуватись циклон. Вчені розрізняють

кілька стадій його розвитку: стадія хвилі, стадія молодого циклону. Стадія розвитку максимального... Спершу, ніби невпевнено, виникають над голизою океану ледь помітні завихрення, невідомим поштовхом зривають хвилі в отій самій фронтальній зоні, де маси теплого повітря зіткнулись з холодним, і колосальна, не піддатна вимірам енергія температурних контрастів, розвиваючись мовби спонтанно, чимдалі грізніше виявляє себе, поступово формується "око бурі" — район депресії, гранично зниженого тиску. Рухається величезний колодязь порожнечі, оточений тисячокілометровим кільцем циклонічних стіп і суцільно вируючих хмар, де в с е кипить, закручується спіралями на вихрових обертових швидкостях, і вся ця розімкнута, розшаленіла сила природи, наростаючи, набуває сили ураганів.

За кілька місяців перед тим весь південь країни був зрушений ураганними, бурями, що, лютуючи більше тижня, підіймали в повітря зірвані ґрунти Кубані й хмарами несли їх на захід, тоді в європейських столицях і десь навіть над містами Скандинавії випав чорний сніг. Сніг напереміш із пилюкою. Тепер, урозовні літа, з інших широт насувався обважнілий атлантичними водами темний гігант, одна із тих, що за ним, певне, стежили зараз усі синоптики світу, відзначаючи, як він загрозливо розвивається, розбухає. Зачепив Балкани. Пройшов над морем. Нарешті, заблукав у цей кут між громаддям гір і зупинився, завис, застряв між бескидами, розряджаючись своєю вавілонською зливою.

Його наближення передчували звірі й птахи. Тепер, ставши з циклоном віч-на-віч, людина мусила помірятись силою з ним.

XIV

Небо прорвалось, зливою шумить піч, а в долішніх Адамівцях в цей час гуляють весілля.

Хай дощ і темрява за вікном, хай циклон там чи не циклон, а тут новна хата музики, тут люди мають своє відгуляти! Серед хмільного застолля сидить і гість від тих, що роблять кіно, що тирлюються в школі на підгірцях: сам .Сергій, кінооператор, прийшов поздоровити молодих. Затиснутий між сватами па широкім ослоні, поринув у думки, слухає гомін, виловлює кадри. Хата цвіте рушниками. Буйнує весілля, в мовчазному натхненні умлівають троїсті музики, — ах, була б на це кінокамера з зарядом надчутливої плівки! Людська душа безбережна, до кінця вона незбагненна, і люди, може, тим і прекрасні, що здатні отак широко радуватись щастю чиємусь... Задума в очах молодії, задума юності й прощання з життям дотеперішнім, зафільмуйте, як росла я, виростала, як купалась у сонці, у білому цвіті садів черешневих, а нині, дозрівши, бентежно трепеще душа в передчутті свята любові... Ось він біля мене. Далеко десь був, але й звідти таємно прилітав ночами в дівочі мої чекання, голубив мене... Любились ми з ним у снах, папівснах, а зараз він поруч — затверділа від праці рука його в гарячій моїй руці...

Справляє весілля Стась, молодий робітник з комбінату. Сухолиций, з темним вусом, шия загоріла, пряма... Зовсім тверезий сидить за столом. Поруч нього у весільній фаті тендітна оця, молодюсінка Анця, яка ждала його, свого нареченого, й тоді, коли він

був десь там... звідси не видно.

Мав пригоду тяжку: збив п'ятитонкою людину на гірському повороті, і за цє відбував належне. Повернувся, гадав — не жде, а вона ждала. Тепер у весільному вирі біля свого щастя сидів упитул, а був чимось присмучений.

— Що тобі, Стаську? Чи не захорував часом? — допитувалась мати весільна.

Нараз жених підхопивсь, зупинив музик:

— Не хтів! Вірите, люди добрі, не хтів! — В голосі біль, сухе лице горить, палене якимсь горем. — Але машина була нова, і завгар, випускаючи, попередив: "Гляди ж! Перший виїзд..." І їду та думаю все: перший виїзд, не пом'яти б, не стукнути ніде... І коли стрів того з рюкзаком на шляху, а слизота ж була, і мав вибирати: чи в стовп та під укіс, а чи... Якби пустив на стовп, мотора б розплющило, та й усе, а так... Машина чомусь не пішла на стовп, на того пішла... І довго потім у камері гриз себе: чому ж сталося так? Чому, вибираючи — в людину чи в стовп, людина чи машина дорожча, ти вибрав машину...

— Годі тобі, хлопче, — втішали його. — Не журись так тяжко, випий чарку та поцілуй любку, бо гірке вже позаду!..

Він не пив, а знов за своє:

— Найбільше опекло мене на суді, коли матір його побачив. Гадав, смерті моєї вимагатиме, а вона встала та словом до суддів: "Не судіть його тяжко, Громадяни будді. В нього ж мати, і дівчина Жде... Хіба ж він хтів?"...

Аж заніміло весілля, коли жених, вибравшись із-за столу, несподівано опустивсь па коліна посеред хати, благальний, з повними очима сліз:

— Простіть мені, люди! І ти, Апцю, чи прощаєш мені? Не хотіли дивитися па таке. Хлопці-друзки підхопили його попід руки, випростали:

— Годі тобі, Стасику!.. Добре, що той вижив... Грайте, музики!

Старший з музик, чорнобородий циган-скрипаль, шольмовито виграючи білками очей, вдарив ію струнах смичком. Завихрились спідниці, затріпотіли юнацькі чубіг.

На стіні перед кінооператором серед різних картинок — одпп із Мамаїв старовинних. Сергій помітив його одразу, як опинився тут. Потемніла від часу парсуна, справжній Мамай роботи невідомого народного майстра. Сидить, посхідному підібгавши ноги, традиційна бандура лежить на колінах, а на круглім, з сухими рум'янцями обличчі все та ж ледь примітна, тонка, ніким не розгадана усмішка характернка-чародійця. Красивою химерною в'яззю текст, що його можна б назвати підтекстом: "Гей, гей, як я молод був, що то у мене за сила була, ляхів борючи, і руки не мліла. А тепер і вош сильніша здається. Плечі й нігті болять, як день полюб'єшся. Так-то, бачу, недовга літ наших година, скоро цвіте і в'яне, як в полі билина. Хоч дивися на мене, та ба — не вгадаєш, звідкіль родом і як зовуть, нічичирк не знаєш".

Вічно юною, пезникною усмішкою всміхається зі стіни Мамай... Тільки тепер не так він на Сергія, а більше Сергій дивився на нього по-совиному вперто й серйозно. Запитував подумки темну парсуну з смаглим висвітом тонковусого усміхненого обличчя: "Хто ти? І чого так вн'явся на мене? Скільки на мене не дивись, — та ба, не

вгадавш..." Кінь Мамаїв осторонь, як і годиться, припнутий до списа. Басує. Теж як живий. Ногу граційно підняв, ось-ось полетить... Кінь у леті — нічого красивішого понад це! Груди вперед, голова гордо піднята, хвиля ніг хапає, вихапує про'стір... Кінь відчуває свою красу не менш, ніж людина.

— Чи доводилось вам бути, вуйку, на іподромі? — звертається Сергій до сусіда, одного із сватів.

— Не мав нагоди, синку.

— Отам вони розкриваються, на майже смертельних своїх перегонах... Зовсім не схожі на моїх лазаретних... Лазаретні — то ветерани боїв, до них маю теж сентимент... Дамо їхню задуму, їхні стогони, хропоти нічні, ласку до людей, що сплять у тамбурах... І як вітер волі хапають на островах чутливими ніздрями... Кінь відчуває свою нужденність, коли він замучений, хворий, кошлатий, але так само він відчуває й свою красу, запевняю вас... Бачили б ви, як ідуть вони на іподромній орбіті навперегінки, горді, до краю напружені, летять, радіючи своїй прудкості, дужості, силі!..

— Ви мало п'єте, пане кінооператоре, — торкає його за плече другий сусід, той самий сторож нічний, що стеріг свій розцяцькований клуб-писанку та місячне сяйво чатував. — У нас люблять, аби люди вволю гостились... Налити вам?

— Так, прошу.—Сергій підсунув свій келишок.

— Яку налити: верхню чи нижню половину? — старий, всміхаючись, вказує на келишок.

— Наливайте обидві.

— Чи добре відчуваєтеся у нас?

— Так. Тут є рівновага. В настроях, у душах, в очих ваших танцях... А це — основа життя... 'Вся природа, сама навіть небесна механіка тримається на цьому, ає... Досить, скажімо, небесному тілу відхилитися від орбіти, зміститись гравітаційним силам, і вже — катастрофа... Рівновага — може, це якраз те, що колись називалося вседержителем?..

— Вам видніше, пане операторе... Ваше здоров'я! Одна з молодих, кругловида, яблукувата, вся з вогню і енергії, вже не раз зачіпала вайлуватого кіногостя, а тепер підлетіла, охопила обома руками за плечі, туго обвіяла оператора своєю жіночою розпашілістю:

— Такий фанний кавалір! Ходіть-но до танцю!

— В житті ніколи не танцював.

— Йой, ви жартуєте! Знаю, танцюєте, та ще як! Ви ж усі там артисти!

В цю хвилю двері широко розчинились, з темряви ввалився до хати ще один комйінатний: забрьоханий, у чоботях, у фуфайці. Теж водій п'ятитонки, а це повертається з гір, ой, що там коїться на дорогах... Голос його зривавсь наполохано:

— В Михайлівцях перетопило шосейку! Туди їхав — нічого, а звідти вже буфером воду горнув!

Його засміяли:

— О, як перепудився... Тримай ліпше чарку, випий за молодих, за товариша свого!..

— Топитиме!

— Нас тут щоліта топить!.. Апостоле, грай!

І смаглий булькатий циган вдарив смичком, підморгнувши товаришам, які бадьористо відгукнулися водночас: той гримнув у бубон, той залився кларнетом: бурхнула музика вогню.

— Чардаш!

І молодиця, зметнувшись, потягла свого каваліра-оператора в коло. Сам здивований був, що вміє і він. Вихривсь уже з молодницею, як і всі, то ближчало, то віддалялось її розпашіле, щасливе обличчя, всміхався на покуті біля молодої молодий, дивно схожий тонковусістю на потемнілого Мамая, ціле юрмище живих усміхнених мамаїв танцювало по стінах, вигоцувало по хаті:

Як я тоту коломийку Зачую, зачую, риселипу висербаю, В горщику танцюю!

Циган Апостол, не знаючи втоми, піддавав чимдуж більше вогню смичком, ладен, видно, був хоч до всесвітнього потопу вихрити людей в цім бурянім, шаленім до впаду танку.

XV

Вночі загуло з гір.

Це була не та вода, що її ждуть заздалегідь напровесні паводкові комісії, тала, прибутна вода, що росте по міліметру, й зелена травня іскриться з-під неї так ідилічно, і човни по ній пливуть тихо, мов у сні, і кожен найменший звук, торкнувшись гладіні такої води, ковзає по ній і відлунює на кілометри, і грушка дика спокійно собі цвіте серед вод у весняній великодній святковості, цвіте одна серед повсюдї тиші, серед світлої, повної тихого пеба розливесни...

Ні, це була інша вода, темна, пічна, гудуча вода гір, підступна, рвуча стихія, що, з клетотом несучись, змітає все:

ломле мости, перекидає автобуси, котить цистерни, зупиняє експреси, змиває житла, з гуркотом жене в своїх вировищах дрюччя, худобу, крики людські жене серед бивнів пливучого бурелому... Вода, що вирвалась з каменю берегів, вода Чорногорії, вода руйнівна.

Весняні повені тут не бувають такі страшні, як оці — вліті. Весняні, вони тут робочі: допомагають сплавляти ліс із гір, женуть дараби з відважними плотогонами, а ці, середлітні, породження циклонів, потопи, що бурхливо ревуть серед уже зеленого світу, — вони тільки стихія, руйнація, лихо.

Дехто знав, що циклон — всією розбухлістю своїх темних ваговитих вод, всією нерозтраченістю сил — насувається. Ішов, рухався сюди день за днем, неблаганно наближаючись своїми атмосферними депресіями, шквалами, вдираючись у лагідний спокій літа всіма енергіями вітрів, завихрених у грандіозні підстратосферні закрути-спіралі. Напряму руху його намагалися відгадати. Відвернути ;к . його наближення було неможливо. Сліпни, некерований, й фатальною неминучістю насувався, і першими гори відчували грізний його подих, вершинами прийняли на себе його удар. Загули скелі, затріщали вивернуті з корінням смереки, заревів у розгубленості сумноокий ведмідь.

Стрибкувате пішла перемелькувати між кущами прудконої а сарна з німим зойком в очах: "Нащо стільки води?" В чабанських колибах темно стало серед дня. Відрізані від світу, осамотїли полонини під водяним обвалом. Проломилося небо.

Воду вже не приймає земля, не вбирають її гірські крутосхилїї, вируюча, буйна, летить униз, на розлеглі зелені долини. Вся потужна сила циклону з темним гуркотом летить униз, на маленьких людей, на лугових бабок та метеликів, на їхнє квіття і сонце. Транспортуюча сила хмар, як сказано де у зведеннях, досягає розмірів фантастичних. Вістрям гір зупинено хмари. Падають з неба мільярди тонн води, принесених циклоном з надокееанських просторів, звідти, де він зародивсь. Злива лє і лє був потічок горобцю по колїна, на очах розбухає ріка, бурхлива, люта, про яку кажуть: "Звіріє!"

Вже поруйновано гамованки-загати, де збирали воду для сплаву, стихія реве, несе в темряву ночі дахи, уламки мостів, ведмедів з їх збезумілим ревом, зірвані тартаки... Все, що ніколи не призначалося для плавби, зараз коловоротплось на бистринах потоків.

Райкомівці вже на ногах, солдати на маршах, сапери тримають на тросах міст залізничний, припнувши його, як коня, серед шалу нічної стихії.

З горїшніх сіл, із штабів телефопуїють тим, які нижче:

— Розламано гамованки! Захисні дамби ламає!

— Росте вода!

— Метр!

— Два!

— Три метри!!!

Лавина, вал, енергія чорна гуде. І все це блискавично, моментом, стихія не дає отямитись, де вчора лиш по дну між камінням блищали струмочки — вже вирують чорні потоки, переповнюють стариці, пробивають нові русла, кода підступає під насипи, не стає дорїг, самотпїють залізничні колїї, перетворюючись у смужечки дамб. Підтоплює труби міжнародного нафтопроводу... Одно по одному опиняються у воді долїшні села. І не видно цьому кінця, нема від цього заслону, — чиїсь застороги, несучись з циклонної темряви, розбиваються в повалених стовпах, тануть в обірваних телефонних дротах: росте, росте потопна вода!

XVI

На майдані біля старовинної ратуші гурт людей ждав приходу амфїбїй. Райкомівці, працівники міськради, члени оперативного штабу по боротьбі з повїнню... Колосовський теж був тут. Поворотом з міста заїхав до райкому, до секретарює колишній його однопольчанин, а далі повинь уже Колосовського не пустила. Почував себе зараз тут не режисером майбутнього фїльму, а лише одним з учасників грізної, ніким не запланованої події, одним із людей у дощовиках, що їх зібрав цієї ночі обов'язок і які перед лицем стихії тут усі були рівні.

З часу закінчення війни не обдавало його таким фронтовим вітром, як зараз. Ніч, пожежі й вода. Вода, що не гасить, а, навпаки, розносить вогонь, жене по затоплених садках палаючу нафту, солярку, бензин, сама горить і сама підпалює те, що здатне

горіти. Десь із околиці містечка тягне важким димом, чути сморід гару.

Раз у раз доповідають:

— Затоплює шкіркомбінат. Толевий завод. Під загрозою лікарня.

— Рятувальні загони, бойові дружини, на ходу сформовані з комуністів райцентру, з активу, відправляються для рятувальних робіт. І тут же формуються нові групи, команди. Без зайвих пояснень, приймаючи накази з півслова, зникають в багровіючій тьмі, мовчазно, безвідмовно, як зникали колись, вирушаючи на завдання, підрозділи фронтові. Розважливість, дисципліна, воля. Нема тут місця для паніки.

— Все, що будувалося тут, — пояснює Колосовському секретар райкому, — не було розраховане на таку повінь. Століття такої води не було. Найстаріші люди не пригадують.

Вода реве, дихає холодом з темряви, атакує.

— Як на фронті, — зауважує Колосовський.

— Складніше. Принаймні в мене таке відчуття. Вони щойно повернулись від мосту. Новий залізобетонний міст на їхніх очах просів, проломивсь, з гуркотом завалився: вода збила бики.

Секретар і там не підвищив голосу.

— Упав тому, що будували пльово,—похмуро сказав у темряву. — В розрахунку на тиху, не гірську, не на агресивну воду... І це нам наука. Пора думати про регулювання рік. Шлюзувати, все будувати міцніше. В розрахунку на гірські енергійні ріки.

Де ж ті амфібії? На подвір'ї райкому та райвиконкому — глухі удари сокири: при багряному світлі смолоскипів, по коліна в воді там працюють люди — нашвидкуруч в'яжутьплоти. Човнів нема: які були, позривала, понесла вода. Найгірше, що все — зненацька. Ніч з раптовим навалом води, з вітром, дощем, а подекуди з градом; з якогось колгоспу передають: град б'є такий, що шифер, черепицю пробивав па фермах... Не передбачиш усіх підступностей води, напругої, справді агресивної. Обходить, проникав, всюдисуща, з'являється проривом в зовсім несподіваних місцях.

— Перехопило вулицю Ломоносова! Топить хлібзавод! Заливає підвали міліції!..

І знову короткі, чіткі накази:

— Рятувати людей. Найперше людей. Не допустити жертв.

"Рятувати людей! Тут все зараз звелось до цього, до го^лого принципу гуманності, конкретної, ділової, — думав, в|стоячи в гурті незнайомих людей, Колосовський. — Опергрупи, плавзасоби, зв'язок... Малопоетично? Війнуло фронтовим чорноробством, суворістю, виконавчою безвідмовністю? Чи, може, інакше й не можна перед лицем хаосу, перед лицем розвергнутого зла? Навряд чи зараз звабив би кого своїми буйнощами цей вибух правічних неконтрольованих сил... І якщо є поезія в богемній розхристаності, то невже нема її тут ось, де воля бозсонна, де мужність і дух самовладання шикують людей для дії, для випробів, може, трагічних"?

О третій ночі ратушу з її давнім середньовічним годинником на вежі освітили голубі снопи прожекторів: з залізним гуркотом наближались амфібії. Плавзасобами йменуватимуться вони в сухих зведеннях потім, після повені, бо йтиме то мова і про

плаваючі танки, і про спеціальні бронетранспортери різних типів, але в народі зостанеться про них слава поетична, однослівна: "Амфібії!"

Гуркотом моторів, скреготом гусениць виповнився майдан. Під світлом фар блідими були люди в дощовиках. Один з найпотужніших прожекторів наказано було спрямувати вгору, щоб він, небосажний, сповістив усім тим, що на марші: ми тут! І тим, що десь у заплавах, й потонулих селах ждуть допомоги: ми є, ми прибули!

Розтинаючи задощену тьму, рефлектор висвітлив вежу, циферблат годинника, сягнув ще вище, і всім стало видно на мить: табунець голубів — зовсім сріберних, сяючих! — вихрився в бездонно-темному небі. Хтось пожартував похмуро:

— Голуби над потопом... Майже за Ноем.

Амфібіям не довелося довго затримуватись на майдані. Екіпажі машин з ходу одержували завдання, брали на борт по кілька місцевих в ролі помічників та провозатих, виділених на підмогу солдатам, — і одразу вирушали за призначенням.

На одній із амфібій ошпінвся і Колосовський. Забираючись в люк, мимовіль усміхнувся про себе: вдруге в житті стає волонтером... Разом з ним видряпався на борт жвавий міліціонер з мегафоном в руці та заврайфінвідділу, — цей видобувся на амфібію не без допомоги солдатів, бо товарнім був такої комплекції, що ледве протовпився в люк. Місцеві, на правах господарів, мали вказати військовим дорогу па Підгайці — долішнє село, одне з тих, 'що найбільш потерпали.

— Для центровки вам треба сідати посередині, товаришу Путря, — порадив міліціонер, звертаючись ди діаврайфінвідділу. — Щоб не накренило наш ковчег!

Той, не відповівши, мовчки влаштувався збоку біля водія. Офіцерові — командирові екіпажу — міліціонер відрекомендувався.

— Лукавець, страж порядку. Не прозвисько, а дійсне прізвище таке... Ну, вперед, лейтенант! Дави стихію!

Амфібія рвонула по шосе, залитому водою майже всуціль. Лукавець зацікавлено визирав із відкритого люка:

— Морок безвісті... Це як той циган казав, завербувавшись на переселення в степи: "Зніміть з мене радіоточку, громадянине начальник, бо я від'їжджаю... невідомо куди!"

Ще на майдані біля ратуші Колосовський звернув увагу на цього веселого міліціонера, який, розповідаючи щось, розмашисте жестикулював під юпітерами амфібійних фар: смаглистю виразистого обличчя та булькатими очима він був схожий на знаменитого актора з італійських фільмів. "Та й сам він з природи хіба ж не актор?" — весело думав Колосовський, слухаючи, як Лукавець саме взявся в характерних інтонаціях зображувати цигана, що, повернувшись з переселення з своїми циганчатами, щоправда, без документів, виканючував у начальника міліції якусь довідку: "Товаришу начальник! Та постав же хоч трошки печатки!" Цю фразу Лукавець передавав з неповторним гумором, і Колосовський, відзначаючи, гру інтонацій, посміхнувся в думці: "Взяти б тебе, товаришу начальник, на яку-небудь комедійну роль.."

Лукавець тим часом, пересівши, уже вільно й невимушене налагоджував контакти з

солдатами:

— Який рік служби?

— Перший.

— Звідки?

— Якут.

— Не був там, у мене своїх тут алмазів доста... А ти?

— Узбек.

— Салям-салям... А механік-водій?

— З Полтави... А цей ось із Костроми.

— Інтернаціональний ковчег маємо!.. Спеціально вас підбирали, чи що?

— Життя підбирало.

— А товариш якут плавати вміє?

— В нас пояси, — була стримана відповідь.

— А ми з вами, товаришу Путря? Без поясів, без жилетів, — аж ніби сполохано вдався Лукавець знов до заврайфінвідділу. — На книжці скільки трудових маєте? Жінці залишили заповіт?

Мовчав товариш Путря, тільки сопів, вважаючи, певне, що не до речі ці жарти.

В усьому, що стосувалось циклону, Лукавець був на диво поінформований: знав, звідки прийшов циклон, кого зачепив, які держави з ним мають клопіт. Згідно прогнозів, прибулець з Атлантики має ось-ось "видохнутись", розпадеться, мовляв, знесилиться у цих горах, які й не таке зупиняли... Згідно тих же Лукавцевих даних, сусідня держава майже всуціль залита водою — міжнародні експреси не йдуть, одначе енергосистема, що песе струм на захід, працює без перебоїв і людських жертв у їхнім районі, па щастя, поки що не зареєстровано...

"А як там мої?" — раз у раз повертався Колосовський думкою до кіпогрупи. Але тут же й знаходивсь мотив заспокійливий: школа на підгір'ї, на так званій Підгурщині, вода туди не повинна б дістати... Ось тільки дитячі табори понад річкою та коні в лугах... Дещо з реквізиту, мабуть, попливе: оті підсажені очерети та верби, декоровані трав'яними штучними косами... ну, та біс їх бери!.. Коней з луків якби встигли вихопити... Ніяк не міг пробитись до кіногрупи своїм газиком: добрався до мосту, але міст уже був перетоплений... Одначе амфібії під ранок будуть і там. Думка про це якось врівноважувала.

На цім відтинку шляху амфібія рухалась ще без особливих труднощів. Ішла з чималою швидкістю, потужно розгортала воду, але почувалось, що йде не на плаву, раз у раз чути було, як гусениці міцно хапають каміння бруківки.

Міліціонер то примовкав, то знов подавав голос, підбадьорював командира, неговірного юнака-офіцера, що, не втручаючись в розмову, сидів поруч з водієм у напруженій позі.

— Дави, дави стихію, лейтенанте! — звертався до нього Лукавець. — Злива тільки гірським ведмедям страшна, а нам, народу організованому... Чи ти, мабуть, вперше попав у таке?

— Я на ріках сибірських виріс, знаю, що таке стихія, — не озираючись, кинув лейтенант.

— Одначе нема таки лиха без добра: стихія додасть тобі по зірочці на погонах!

— Нам статутом покладено рятувати населення від стихійного лиха, — знов, не озираючись, сказав офіцер.

— Молодець! — похвалив його "страж порядку". — Але по зірочці все одно не завадить...

Дощ то вщухав, то знов напускався поривпо, з вітром, але амфібії йшли весь час з відкритими люками. Вподовж шосе нувси ряд старих корчوماкуватих верб. В присвіті крізь них всюди нижче дамби проблискувала, стелячись в темряву, вода; в одному місці видно було, як за розливом віддалік вирує пожежа.

— Горить комбикормовий завод, — вперше озвався заврайфінвідділу, і в голосі його був сум.

Люди з баграми працювали на дахах, щось розтягували, оптично зменшені відстанню, освітлені червоними відблисками загравища. Наче закрутилась в проекторі стрічка якоїсь давньої кінохроніки воєнних літ... А ще вище, десь ізгори, прорвалися палаючі потоки нафти, чулися глухі вибухи, — здається, горіла нафтобаза, з гуркотом рвало цистерни. Подекуди горюча суміш, розтікаючись, маслянилась аж попід вербами, одкинутими від води недобрим світлом; молоденькі солдати прищухли, залякли, дивлячись з люків, як майже поруч летить по бистрині навперемішку з буреломом, з зірваними цистернами важка палаюча ріка.

— Не хотів би, щоб знесло туди нашу амфібію, — сказав міліціонер і примовк.

А машину щодалі частіше заносило. Раз у раз поколихувалась на плаву, вже не дістаючи гусеницями дна. Одним із потоків, що переливали дорогу, амфібію так крутнуло, що справді ледве не кинуло в верби на стовбури, — водій якось утримав. Незабаром їм довелося зупинитись: попереду утворилася "пробка" із їхніх же машин. Виявилось, що одну із амфібій занесло, збило вбік, і вона застряла носом між деревами. І добре, що застряла: по той бік, зовсім недалеко, горіла вода. Котрийсь із командирів, огрядний, високий, — солдати впізнали в ньому свого полковника, — стоячи над люком застрялої машини, раз у раз стріляв угору із пістолета: в такий спосіб подавав сигнал, бо крізь ревище води та гуркіт моторів голосу людського тут було не почути.

— Не смій! Не підходь! Тут як проскочиш — згориш! — так, як потім з'ясувалося, треба було розуміти його застерігаючі постріли й вигуки-накази, — але їх у гаморі не могли розібрати, і котрийсь із плавучих танків таки наблизився, підчепив тросом і витяг застрялих із верб. Після цього "пробка" швидко розкоталася, багатотонні машини ринули вперед, кожна чимдуж поспішаючи далі на окреме, визначене їй завдання.

Колотнеча фронтних доріг, напруга ночей, форсування рік — своїх і чужих — все знов озивалось у Колосовському щемом оживих асоціацій. Що за час! Скільки тягарів кладе на плечі лиш одного людського життя!..

Були вже неподалік од Підгайців, колії їхній амфібії перегородила путь особливо бурхлива вировш'а бистринь, — здається, тут проходило основне річище котроїсь із

раніш мало й помітних, а тепер переповнених бистриць. Моторошно було дивитись, як, пролітаючи перед тобою у світлі фар, коловоротиться, гуде важка вода, змішана з землею й камінням. Жене колоди, валуни, мов жорнами все перетирає, риба де-не-де спливає, зблискує біло, поглушена, побита. І це форсувати? Водій зупинив машину, приглушив мотор.

— Чого ти? — з подивом глянув на нього командир.

— Не можу. Мій бетеер на таку бистрінь не розрахований, — відповів солдат офіційним тоном.

— Не мудруй.

— А там он нижче міст залізничний... Як закрутить, як гахне об нього...

Він, здається, мав рацію, цей водій: вода висока, понад усі габарити, якщо машину знесе, під прольотами мосту їй не пройти — з льоту розіб'є... Розумів, видно, це й сам командир, і все ж:

— Не мудруй, веди!

— Потонем!

— То що ж — назад? З ганьбою? Наказую: повний вперед!

Амфібія рушила, попливла, її одразу ж закрутило, накренило, довелось мерщій позакривати люки. Одначе водомет, прилаштований десь на кормі, силою реактивної тяги штовхав, кидав амфібію далі між буруни, потроху вирівнюючи, якимось утримуючи серед вировиння цей їхній заплomboваний наглухо залізний ковчег. Нарешті гусениці знову гребнули дна, торкнулись тверді, і командир з полегкістю вигукнув:

— От і все, Єрмаков! Отак долають водяні бар'єри!

Тільки відкрили люк, і цієї ж миті налетіли на майже невидимі в темряві телеграфні драти — вони були тепер низько, — хтось устиг гукнути:

— Голови пригинай!

Пригнувшись, почули, як під натиском амфібії напнуті проводи сталеводизизнули урізнібіч, розлетівшись зі звуком обірваної струни.

XVII

— Стоп, музики! Люди, щось маю вам казати! — Сергій знову сидів між сватами, а звертався до всіх. — Чи чули ви, як кінь стогне? Живий горить, з дверей виламується, а на нього обвалюється палаючий дах сарая!..

— О пане операторе...

— Стоп! А Добру Людину бачили? Добру без гриму, без підмальовок? Кажуть, нема, а я стверджую: є! Хоч не густо, а с.

І хотів розповісти про того лікаря-партизана, який йому, Сергієві, врятував життя. Три місяці возив його, малого поліщука, в коші з тирсою по лісах... Та тільки оператор почав, як раптом погасло світло. Ніч заглянула в вікна циклонною тьмою, оглушила шумом зливи. Аж тепер, без світла, всі почули її. Люди, па якусь хвилю прищухнувши, наслухали темне буяння ночі, потім хтось, виглянувши у вікно, повідомив, що світла ніде ігема: занурились у пільму і село, й комбінат.

— І вода, таки чути, прибува...

І одразу ж голос веселий — чийсь хміль промовляв:

— Як підступить вода — ію драбині на хату, і там догуляєм весілля!

Але темрява помітно угнічувала всіх.

— Чому ж не дають світла? Мабуть, десь замикання на комбінаті, там у них це часом трапляється...

Знайшли Десь каганчик із гнотом, запалили, — підсліпувато заблимав перед Мамаєм, що ледь помітно усміхався з темряви.

— Щоб на весіллі та оця блимавка, хай би її шляк трафив! — вигукнула котрась із молодиць. — Але ж маємо свого електрика!

І що стосувалося жениха; позбавлений подійських прав після того нещасного випадку, він працював тепер електромонтером на комбінаті.

— Зараз буде світло, — підвівся жених, і лице його загорілось рішучістю.

Його пробували стримати — костюм на тобі ж новий і краватка! — але Стась, нехтуючії застереження, в чім був, так і рвонувся з хати. За ним кинулось кілька хлопців, друзів його. Настя в розгубленості залишилась стояти біля дверей, де її спинили дівчата; в білих туфельках, у весільній фаті, була вона зараз якось жалібно зіщулена.

— Буде, буде, ось упидитс! Він полагоди гь — прнмовляла до людей, і вчувалися в її голосі непевна надія і острах підсвідомої забобонності — що осі, на її весіллі та рантом іасне світло... І їй, і гостям хотілося вірній, що все там буде гаразд, хлопці полагодять і ось-ось повернуться звідтам до столу хоч промоклі, але вдоволені своїм вчинком. Ніхто ж бо ще не знав, що трансформатори десь уже захлинаються у воді, і стовпи електролінії повалені лежать на луках в наплутанім дротті, і що нема зараз на світі електрика, який би міг зарадити справі.

Не гулялось уже. Молода у своїй фаті, припавши до вікна, стріпувалась між подружками в нервовій тривожності, прислухаючись до вирування негоди. Люди то виходили, то заходили, і в кожного на устах тривожне:

— Вода! Підступає вода!

— Треба додому навідатись...

— Ліс лежить пов'язаний біля хати — ще забере...

Дівчата у міні-спідничках, фермівські доярки-десятикласниці, що їх Колосовський збирався залучити до масових сцен з полонянками, теж занепокоїлись, зібралися йти:

— На старицях ваша ж худоба в літніх таборах!..

Циган-музика.пт, дбайливо заховавши скрипку під полу старого плаща, оголосив:

— Світла нема, кіна не буде, — і рушив до дверей. Це змусило Сергія піднятись.

— Буде кіно! — заперечив уперто й, взявши кінокамеру, вибрався, розгарячений, надвір. Мокрим холодом обдало. Вітер студений, як пізньої осені. Чоботи одразу потонули в воді, вона була крижана. І ці різноголосі нічні шуми, яких досі ніколи не доводилось чути. Десь між деревами, в незвичній близькості, гуркоче вода. Звечора її не бую. Почувається, що всюди вона — тут і там перебулькує, клекоче на різні лади. Реве десь лудоба, лають собаки, з протилежного краю села долинають і:озрозумілі

гвалти. І все затоплює темрява. Ти і безмежжя тьми. Ти і стихія в буйній, сліпій розкутості своїх сил. "Світла! — ось що зараз тобі треба... — Бодай будь-яке джерело світла! Щоб зафіксувати цю грізність, цей ревучий потоп тьми, бунтування ночі..."

Вибігла з хати якась молодиця, здається, якраз та, що з нею він, незграбний кіпокавалір, недавно вигоцував чардаш, закричала з порога:

— У мене ж дитина вдома! — і підбігцем побрьохала в темряву.

Все плуталося в голові, ще зачманілій від весільного чаду. Брів кудись через садки, через повалені вже типи, ноги з незвички підгинались в рухливій бистрі її воді, що вив'юплювалась, ніби жива, з-під гумових його чобіт. Рухався в тому напрямі, де, йому здавалось, мала бути Підгурщина, де в школі серед коробок із запасами плівки, серед декораційного мотлоху сплять зараз твої і, може, нічого не знають. До річки, до річки мерщій, щоб встигнути перейти кладкою на той бік.

Перебродячи вулицею, почув важке брьохання по воді, наближались якісь постаті. Наблизились упритул: вибарложені, в мазуті, страшні. По білих сорочках впізнав хлопців, що бігали шукати замикання. Стася між ними не було. Надсадно дихали, вичавлювали хмурі слова:

— Поліз на стовп... Неподалік стояла бочка з карбідом, підтопило її... А карбід у сполуці з водою, ви ж знаєте... Вибухом кинуло кудись Стасика... Ми шукали, але там все вже несе... Експортний ліс, готову продукцію понесло!.. Не знаєм, як Атщі й сказати...

І, звернувші, подалися садками в напрямі до весільної хати.

Кінооператор по якомусь часі таки виплутався до річки. Затемніли надбережні кущі. Десь тут за ними має бути кладка, вірніше, місток з поренчатами, з якого ясної ночі ви, кіношники, любили дивитись на воду, фантазуючи — що закодовано в ній, в зоряній текучості ріки. Темний оцей вибух стихії, видно, був закодований, сила оця сатанинська!.. Річка переповнена, вихлюпує, пригинає кущі — осьось вийде з берегів. Вода йде з страшним гуркотом, такого ти ніколи не чув. Бистрінь вирує, летить темним клекотом, несе якісь купи, згрізна погуркує, — можна догадатись: горне валуни. Але де ж кладка? Нема й сліду, хоч паче ж отут була. Чи, може, зовсім не тут? Може, й річка це зовсім інша, не та, що світилась усі ці дні, кришталево дзвеніла вниз, плавко стелячись по камінню? "Заблукав... Здається, кладка десь нижче!.." Спотикаючись, рушив уподовж течії, плутався в якихось кущах. Напружуючи зір, вдивлявся в темряву. Де ж вона, школа на підгірцях? Де Золотий Тік? Над чорною повинню ночі тільки й підносить уява Золотий Тік з Ярославою. Побачити б. Ніколи так не прагнув побачити її, як зараз. І зрозумів раптом, що нікого й не кохав, крім неї... Найближча до ідеалу жінки. І сьогодні на цьому чудпім середпотопнім весіллі весь час бачив Ярославу поруч себе, в уявній фаті близько тулилася до Сергія перед тим лихим та веселим, як біс, Мамаєм...

Щось темне стирчало з води недалеко від берега. Нахилився, приглянувся: вершечок стріли екскаватора! Тепер вгадав це місце: екскаватор брав тут гравій вниз на дні русла, тепер він весь опинився в воді — стирчить лише вершечок стріли над

бурунливим потоком! Кладка була поруч, її нема, нема! Оператор згадав, що десь тут поблизу біля старої верби мав бути рибальський чопоп. Незабаром набрів на ту вербу: справді, човен є! Плаває на воді високо, урівень з вербовим віттям... Спробував дотягнутись до нього, намацав у воді ланцюг, пін ішов углиб, — десь там унизу човен прикутий до кореневища ланцюгом... Смикнув раз, вдруге — тримається міцно. Пірнути? Але ж ланцюг замк-'нутий, зубами його не перегризеш...

Видобувсь па пагорок береговий, глянув угору: ллє, як справді ото ляло б з відра або з ринви. Прислухався, чи не йде в повітрі якпй-пєбудь гєлікоптер. Нікого нема, небо темне, порожнє. Демони в таких пїтьмах, хлябях літали, а люди ще не вміють... Побрів гєть далі від річки в напєвне^ ний вітром простір, який недавно був ще лугами. Ноги плутались у траві, що до повені тут стояла висока, а тепер тспєттям плавала, вилягла у воді. Плєсо за плєсом стєлилося в темряві, луки вжє заливало, вода лисніла під ногами тьма•во, як негатив. Бредєш, бредєш, і всюди виникає з темряви цєй страшний своєю однаковістю негатив. Де люди? На якій вони відстані звідси? Заблукав, заблукав... Сам на планєті! Потип і ти! Нєма пі камер, ні плівок, ні машин з реквізитом та апаратурою... Мабуть, ужє все попливло. На розлєглі води небо ллє нові потоки води. І так, можє, будє й вічно? І ніколи ця злива нє припиниться, і повінь ростимє, ростимє, затоплюючи материки? І все лишє згодом знов розпочнєтьсє — з інфузорії, з амєби, з трави?

Вчулось, начє дєсь коні крізь вітер озвалися з темряви. Коні ж дєсь тут на луках! І вони попутані! Цупкими брезентовими стрічками пов'язано ноги їм... Стало враз моторошно. Провалюючись у воді, кинувся бігти кудись навмання, в темряву. Чуття, вжє нє контрольованє розумом, гнало його в той бік, звідки щойно вчулось йому реальнє чи, можє, ілюзорнє іржання, благальний крик конєй попутаних...

А весілля тим часом всією юрмою прямувало на розшуки молодого. Наближались до комбінату, коли дєсь на підгїрній дорозі змайнуло враз могутнє світло прожектора. Високим туманним стовпом піднявся він просто в небо, розтинаючи самє нутровищє циклопу. Здогадались: дєсь близько війська. Вжє входять вони в ці володіння, окуповані повінню, що розпросторюєтьсє над цілим краєм, дє стільки несподіваних нічних вєнєцій волають зараз допомоги й рятунку. Стояв світлив стовп, пробиваючи млу, в піднебєсє. Подавав комусь умовний знак, вістку якусь обнадійливу чи пересторогу. Здаєтьсє, тільки його й нє застрашила стихія: сєрєд сліпої циклонної вихровиці він мовби давав опєртя усім поглядам Що звєрталися до нього, давав знак надії цьому погонному світові і самій людині в її нічному безбєрежному існуванні.

XVIII

Щє як була Ярослава малєнькою, дівчєням була, тяжко перєлякала її вода. Велика повінь наближалась, долішнє населєння все вийшло на рятувальні роботи, батько її, шляховик, бульдозєром нагортав захисну дамбу; донця була біля нього, дивилась, як він працює, в кабіні під боком у нього й заснула. Вдєнь цє було. А прокинулась — ужє вєчоріло,-захід крізь хмари холодно червонів, тиша була, нідє ні душі, і скільки зглянєш, аж під небо, — вода, вода, вода... Сіра, нікуди нє йдуча і всеосєгаюча, злякала

саме величчю своєю, однаковістю й безкінечністю. Вода рівнин, вода спокою, майже сну, з якого де-не-де прозирають... колодязні журавлі! Серед тьмавого безміру вод стояли, як фантастичні якісь істоти, призначенням яких було напувати людей, а тепер самі тонули в повені, в її незрозумілій безмежній тихості. Таке страшне все було: цей сивий розлиийсвіт у загадковім мовчанні, з червоністю неба і ртутним полискою якихось ненатуральних вод, що незнайомо стояли під самий обрій, і смужка дамби, що несхожа була на вранішню дамбу, і це самотнє залізо бульдозера, загрузлого над потопом, і важелі якісь біля тебе, батькова фуфайка... Пройнята жахом, як вона тоді закричала! Сама дитяча душа вихоплювалася криком з грудей у той моторошний простір, в безмовність, до тих затоплених журавлів, від яких не сподівалася відгуку...

Батько з'явився десь ізнизу, з-нід дамби, вхопив на руки й заспокоював, а вона все кричала, судорожно схопивши рученятами його шию. Потім її лікували від переляку, водили до невропатолога... То було нижче по річці, в Ярославиних рідних краях, і більше такої повені вона вже не бачила, але, навіть і студенткою ставши, часом кидалась вжахнено, коли їй з'являлась уві сні та неохоппа зором пустеля вод з журавлями колодязів, в яких було щось майже ірреальне, позаземне, таке, що заставляло холонуту душу.

Саме це все чомусь вдарило спогадом-блиском, колії вночі в школі зчинилась тривога і хтось ізнадвору крикнув:

— Вода!

Стихія води, страшніша вона за вогонь, перед наступом її все живе дичавіє, 'страчує розум,—прокидається лише влада інстинкту... Перше бажання було тікати вгору, на узвишшя, на Золотий Тік.

Коли Ярослава вискочила на ґанок, її зустріла суцільна тьма, електрики вже не було, пічна повіпгі гула — гула по всьому світу. Горн обрушились водою потопною. Злива, що початися ще л минулої ночі, бурхала тепер що дужче, кущі плющали, гнулися під вагою потоків, сюди виклекувало, дзюрчало, шуміло, низом із темряви майже біля самого порога рентгенівськими знімками проблискували поналивані плеса.

Кіногрупа вся вже була па погах, із темряви долинали по реклики голосів, змінених у тембрі, різких, розпорядливих, десь вони, віддаляючись, тонули в пітьмі, бо це була ніч, де ніхто не спав, де тисячі піднялися па подолання стихії.

— Дітей! Вихапуйте дітей! — чула голос, що віддалявся, здається, це був голос Ягуара.

Майнули перед очима знайомі личка табірних дитсадчат, перекошені жахом переляку... "Чого ж ти стоїш?!" Ярослава кинулась просто з порога в пічну хлюпавицю, переполох дитячих літ, озвавшись, обдав холодом все єство, але по стримав, а, навпаки, збудив бажання перебороти страх, підганяв бігти, діяти, подати руку комусь. Вода опекла крижапістю, хлюпала до колін, віджахувала клекотом, Ярослава бігла по ній під важкою зливою в темряву, і ніби самий інстинкт солідарності, болю і страху за когось привів її до тих дощаних табірних будиночків, що вже темніли змалілі, підтоплені серед води, наче якісь папуаські хатини на сваях. Зустрілися хлопці з кіногрупи, що,

зігнувшись, оберемками несли на собі дітей.

— В третім он там ще zostались! — гукнув один із зустрічних Ярославі.

— І в четвертій ще є, — зачула неподалік і по голосу ледве впізнала вона Ягуара, він швидко зник, брѳохаючись по воді тож з оберемком дітей на руках, на плечах...

Ярослава підбігла до третього будиночка, деє із вікна до неї вискнуло перелякане:

— Тьотю! — побачила тільки бліденькі плями дитячих облич, зіщулені плечики в майках, і коли простягнула їм руки назустріч, на неї самі стали падати з вікна маленькі, ще гарячі зі сну тільця... Чіпляючись, вони мало не повалили її, двох взяла на руки, а третє само вчепірилось за шию, здавило, мусила крикнути:

— Не здушуй!.. Чекайте, зараз і вас підберуть, — присиокоїла. Тих, що zostались, і, важко дихаючи, вже несла до школи малих цих людей, занишклих в переляці й напрузі. З кожним кроком вони важчали їй, були незручні, зовсім не такі, як раніше, коли бавилась з ними на луках. То, що на плечах, судорожно здушувало їй шию, а ці тиснулись до грудей, чіпко тримались і теплі були, мов пташата. Чула, як стрічна вода натпскає, крижаним холодом ріже їй стегна, кожним м'язом треба було їй супротивитись, долаючи цю пругку текучу зустрічну силу. В очах темніло від сльоти й знемоги, руки замлівали, з останніх сил видобулась, ковзаючись, на згірок, до ганку, але вони й тут, опинившись в безпеці, ще боялися відчепитись: мусила майже силоміць відривати їх від себе, вони рвали одяг на ній, тримаючись рученятами цупко, як утопленики. Кинула цих, прикрикнула, щоб ховались до приміщення, а сама знову кинулась у пітьму, у плюскіт потопу, і там, де було їй води щойно до колін, тепер валом уже обгортало стегна...

Та цього разу Ярослава не встигла повернутись до школи з черговою ношею. Вода застукала якраз у будиночку, ринула у вікна, довелося із дітьми забратись на дах. До розмірів даху звузився світ. В горах сотні річок, потоків і по тічків, і всі вони зараз переповнені, ріка, в яку вони раніше впадали, більш не хотіла приймати їх, сама розбухнувши, розгонила води геть, і вони, відкинуті, без русел, уже йшли на понизов'я крутим скаламученим валом. Легкий будиночок здригався, як вутле, поки що заякорене суденце. Тут Ярослава пережила хвилини прощання з усім, що було найдорожче, ніби останній раз поставала перед очима внизу деє там, у зниканні, підсинена батьківська хата, обсаджена квітами, в оздобах наличників, хата, що її під осінь чепурно обставлять кукурудзяним околотом. Не граючи роль, застукана оцим лихом, Ярослава мимоволі перевтілювалась в отих рідних їй "людей у кожухах", що їх циклони життя зривали колись із місця, як вириває буря, вивертає з корінням смереки гірські. Почувалася тут, мов на хисткій отій палубі переселенській, коли люди з торбами, з чіфкартами пускалися в океан. Разом з ними була там в обіймах океану, коли їх буря страшенної сили спіткала, — то, як вона тепер розуміє, якраз був молодий циклон, що розвинувся, розгулявся на відкритих океанських просторах. Ледве не погинули тоді Ярославіпі земляки, писали потім, що, либонь, щасливий хтось між ними був, а то всі пішли б до акул, разом із насінням всяких своїх домашніх злаків у вузликах. Та мине час і зашумлять їхні пшениці на полях чужих суворох провінцій, де

вони сіятимуть хліб, корчуватимуть ліси, розроблятимуть надра, прокладатимуть залізниці від океану до океану...

Думки про стійкість людську допомагали Ярославі перебути цю ніч, передрижати їй серед дітей, що теплими тільцями тулились до випадкової своєї виховательки, чекаючи досвітку. І тільки досвіток відкрив їм справжні розміри лиха: не було річки, майже не вгадати було берегів, вода, розлившись аж до далеких пагорбів, суцільно йшла з пінявою, з клекоюм-гулом. Не стало ні островів, ні луків у травах, вигулькували де-не-де вершечки кущів, нагнутих каламутними валами, стирчав вершечок стріли екскаваторної, і все'довколишне, до чого звикло око, тепер було переінакшеним до невпізнанім, вирувало, коловоротілось, поховавши під бурунами той світ, що був і якого вже, здавалось, більше не буде.

Вранці небо загуло вертольотами. Вертольотників теж іще з ночі розбуркала тривога, але піднятись з аеродромів змогли тільки на світанні. І то — всупереч льотним правилам. За звичайних умов в таку негоду піхто б їх не випустив, авіація твердо дотримується своїх правил, а тут: лети! Дощ не вщухав, однак поступово виднішало з небокраю, разом з дощем на води ніби проливалось і розріджене крізьхмарне світло. Може, тільки з висоти й відкривалися справжні обсяги стихії, що уже охопила весь край. Села, що стали архіпелагами. Садки, в яких дерева ніби поріділи, стоячи кожне поокремо в воді. Вишки прикордонні, що самотіють на обрії... І всюди чийсь погляди, звернені в небо, Ждуть вертольотів.

Працювали на невеликих висотах. Гуркітливі, важкі трударі повітря в ореолах мигтючих лопатей, лисніючи мокрими зеленими випуклостями боків, з'являлись над останніми пристанищами, над людським розпачем, знижуючись, випускали трапидрабинки і — з розібраних дахів, з острівців, з вершечків дерев — забирали грішних і праведних просто на небо.

На розлогих дахах заводських будівель вертольоти навіть сідали, — тут було зручніше. Труднощів найбільше виникало там, де будівлі були окутані гіллястими деревами, листатим віттям диких черешень, груш та шовковиць, що ростуть могутні в цих краях, дерева якраз і заважали спускатися вертольотам, подекуди доводилось квристатись лебідками, викидати спеціальні гамаки на тросах...

На одітому з вертольотів з допомогою трапу піднято було в небо і Ярославу разом з виховательками та дітьми, яких не встигли вихопити вночі. Повітряний гігант, зависнувши, гуркотів над нею, мовби дивом якимось тримаючись на тій легкій прозорій мигтючості лопатей, і коли вона, підхоплена чиймись руками, опинилася всередині вертольота, тільки тут відчула, що вона врятована, і здивувалась, як цієї ночі не вмерла від страху. Усіх їх, що стільки натерпілися, за одним рейсом було знято з табірною будиночка, і вертолїт, що здавався таким незграбним, акуратно опустився на самім подвір'ї школи, доставив пасажирів просто перед ґанок, перед ясні очі Ягуара Ягуаровича. Сльози здушили Ярославу, коли вона побачила і своїх, побачила рідні, у відтанулій тривозі обличчя, вуйна Домініка дивилась на неї радісно й перелуджено, ніби на повернуту з того світу... Хтось сіїніс реквізитний сіряк, її вже окутували, щоб не

застудилась.

Льотчики були молоді й веселі, той, що допомагав Ярославі вибратися з вертольота, ще й пожартував:

— Не сподівався, що на таких низьких польотах та вдасться торкнутися... зірки.

Ярослава з вдячністю дивилася знизу па офіцера, на його рославу постать у дверях кабіни, дивилась, запам'ятовуючи нахльоскане дощем обличчя, світле й ніби зовсім безтурботне.

— Я б хотіла знати ваше прізвище.

— Капітан Решетняк... Але вам це нічого по скаже. Ми не знаменитості. Ми — буденні.

— Відтепер ви для нас будете знаменитістю. Йому, видно, сподобалась відповідь, він усміхнувся, так і вгору — на новий рейс — пішов, огорнутий сяєвом усмішки.

XIX

Венеції, всюди Венеції в буйних зелених садках...

І всі ждали амфібій та вертольотів.

Розмах рятувальних робіт з кожною годиною нарастав. Населення краю мовби розділилось цієї ночі на дві категорії людей: на потерпілих і на тих, що рятували. Не було ні голів, ні секретарів; ні винуватих, ні безвинних; ні близьких, ні чужих; ні добрих, ні злих; не було ні артистів, ні статистів — були люди, що рятували людей! Дужчі — слабших. Одні, що подають руку, а другі, що спасенне хапаються за неї.

Все спроможне виявляло свою спромогу. Стихія не приймала пояснень, все брала на випроб, змінювала оцінки, критерії, відкривала приховане, оголюючи жпття до самих його основ. Те, що вчора здавалось значним, нерідко втрачало тут значність, трухле, фальшиве змивалось, як піна, а те, про що й не підозрювали, виявляло себе, розкривалось своїм найістотнішим. По всьому краєві в зоні стихії виникала ніби нова, ще міцніша спільність людей, лпхо урівнювало, в одну лаву ставило навіть тих, які ще вчора, може, не могли порозумітися між собою, сварилися до нестями, у доганах, у взаємиснажливих чварах шукаючи виходу своїм пристрастям. Дотеперішні поняття та уявлення якщо й не зникали, то все ж поступалися місцем головному, виниклому перед лицем стихії законові, який віднині, з моменту загрози, від першого скрику про поміч, набував тут силу всевладну: іди, дій, рятуй потерпілого! З найкращого боку себе показали солдати. "Наперекір всьому, існує ж таки спадкоємність людського в людині. Є воно, діє, ще різкіше, виявляє себе в критичні хвилини, — думав Колосовсьшій, наближаючись в амфібії до Підгайців. — Життя справді має свої золоті естафети, без яких озлиднів би світ..."

Навесні, ні,о перед виїздом сюди, стояп якомь Іїолосовський на центральній вулиці міста, а перед ним рухалась під вигроми труб довжелезна колона новобранців. Кудись їх вели. Доки пройдуть, було зупинено вуличний рух. Ще майже цивільною ходою, ще цивільних патлатих чубах хлоп'ята крокували задумано, сутулячись під вагою рюкзаків, у курточках та в светрах, деякі зовсім ще підлітки, декотрі в окулярах. Юні горожани, діти міста, вони вперше опинились в строю, ішли безкінечно, і, може, першою

серйозною задумою в житті були повиті в цей час їхні чисті, здебільш худорляві, інтелектуальні обличчя. "Сини, сини!" — подумалось тоді, і чомусь защеміла душа. Щось їх зби́рало, щось їх вело, і було те "щось", звичайно ж, не тільки товстим оркестрантом, що сягну́сто крокував попереду з барабаном і гордовито й люто бив у його напнуту порожнечу...

Можливо, тепер були вони на амфібіях, підіймалися на вертольотах, брали перші уроки, що давало їм суворе армійське життя.

Світало, коли добулися до Підгайців. Всюди пріспо пахло водою. Заврайфінвідділу, який був, виявляється, родом звідси, взявши на себе обов'язки лоцмана, вивів махину амфібії просто до сільради. Довкола люд і́га дахах, на деревах, навіть біля пам'ятника полеглим бійцям, на узви́шші п'єдесталу, купчаться люди, чиїсь руки обчіплюють, обіймають граніт обеліска... Водою залито майдан, всі будівлі стоять у воді, вода реве в провалини вікон. По селу всюди гвалт, крики.

Лукавець, піднявшись над люком, загукав із амфібії у мегафон:

— Товариші населення! Закликаю до спокою. Говорить ваш дільничий лейтенант міліції Лукавець. Ми прибули з військовими па виручку вам, зараз приступаємо до евакуації. Знімемо всіх, відтак оголошую правила: не товпитись, не лізти без черги, не топтати ближніх!.. Порядок: худобу, майно — в останню чергу! Рятуюм людину, незалежно від того, хто вона і яка вона! Одному вода по пояс, другому по груди, рятуюм обох, але перше того, якому по груди!..

Далеко по селу рознесло світання розлунною лупкістю вид мегафонний заспокійливий маніфест Лукавця.

Голова сільради, що був серед людей на даху, виступивши наперед, вусатий, без шапки, запропонував незвичне:

— Ви спершу проїдьтеся по селу, прогуркотіть мотором, аби вас в найдальших кутках почули, аби в людей душа стала на місце: най знають, що вже ви є, порятувальники наші!..

Командир, одначе, вирішив по-своєму: наказав одразу знімати тих, що групою оклечали обеліск серед майдану, — були там навіть жінки з дітьми, одна з них несміливо подавала голос:

— Тут діти дрібонькі...

Напівзатоплена металева огорожа не давала змоги підвести амфібію до обеліска впритул, довелося зупинитись неподалік. Солдати миттю пороздягалися до трусів і, вже стоячи край борту, зіщулені від холоду, про щось стали перешіптуватись між собою: виявилось, вирішують, чи одягати рятувальні пояси. Адже комплектів обмежена кількість, на всіх не вистачить... Солдати почували себе ніби присоромлено, що мають перед цивільними таку перевагу.

Солдат-якут, покосившись на Колосовського, звернувся до командира:

— Нам є, а як же ці?

— Мені не треба, я довгий, — заспокоїв його Колосовський і, не роздягаючись, зісковзнув з борту у воду. Ледве не по груди було гострого, крижаного.

— Тоді й ми без поясів, — звільняючись від ніяковості, мовив молодецький солдат, і м'язисті, натреновані спортом тіла одне за одним шубовснули в воду.

Стали знімати від пам'ятника людей. Одних брали, обережно вели в воді попід руки, а котрі сміливіші, самі кидались убрід до амфібії. Лукавець згори подавав їм руку, і люди, ковзаючи по залізу, наскрізь промоклі, одне по одному опинялися на борту. Коли діти й жінки були вже там, солдати підступили до сивого, в темних окулярах чоловіка в тоненькім дощовику; дядько цей, хоч і був із палицею в руці, все не сходив із свого підвищення, міцно обіймаючи рукою граніт.

— Дядьку Миколо! — гукнув до нього Лукавець. — Пускайтесь, перед вами рідна армія, з нею не потонете!

І пояснив командирові екіпажу та Колосовському: Микола Назарук, батько героя. Син його під рейхстагом поліг, а він працював тут бригадиром, і якимись хімікатами очі йому витруїло...

— Має звичку приходити до обеліска з сином на розмову, — додав заврайфінвідділу. — Синове ім'я он там накарбоване... Братська могила тут. Всіх полеглих зібрали недавно з полів, перенесли сюди... І своїх односельців, хто де поліг, сюди ж повписували за похоронними...

Незрячий все не зважувався відпустити граніт, навіть ніяково усміхнувся до солдатів:

— Здаєсь, тільки ступлю, так одразу я ся і втоплю.

— Не бійтесь, папашо, — заспокоїв його один із солдатів і майже силоміць потягнув Назарука на себе.

Незабаром бригадир теж був на амфібії і тоном аж ніби виправдальним говорив до Лукавця:

— Ішов, пристояв, а тут вода якраз рвонула... Аж до каменя мене відтрутила...

Командир амфібії скинув із себе фуфайку і мовчки накинув її на плечі старому.

Рейс за рейсом робили, зні́ючи, вивозячи людей до колгоспного клубу, що, незатоплений, стояв на узвишші неподалік. Кількість бетеерів побільшала. Ніколи не бачені в цих краях, немов живі, зеленопанцирні гіганти з якихось палеозої? снували сюди й туди по скаламучених водах, борознували село вздовж і впоперек. При наближенні їх дехто з старих людей у вдячній розгубленості починав хреститись. Амфібісти якихось інших підрозділів звозили людей з віддалених хуторів, із підтоплених ферм: пропливаючи, гукали, допитуючись, де тут є влада, мали їй поскаржитись: на декотрих фермах дівчата навідріз відмовляються покидати худобу. "Ми її, — кажуть, — заспокоюємо". І ще й насміхаються, шльопаючи з вилами по воді, розносячи до ясел корм худобі...

В Колосовському знову заговорив документаліст: шкодував, що нема тут при ньому кінокамери — були б унікальні кадри. Свідомість з незвичайною ясністю фіксувала сцени, які вже ніколи більше не повторяться, епізоди, то драматичні, то смішні і курйозні, що їх на своєму водяному екрані витворювало саме життя. Отаку хроніку пропускаєм: боротьбу людей із стихією, потік дивовижних подій у їх несподіваних

ракурсах... Молоді медички, що їх знімають із даху лікарні: солдати їм плечі свої підставляють:

"Стрибай, пікіруй па мене!" — а вони соромляться, ніяковіють, прикривають коліна халатами, — незручно сідати на вояків верхи... Огрядна молодиця, що стару свою матір на руках несе до амфібії... Ще погляд фіксує собаку, його звідкись пригнало течією, вибиваючись із сил, підплив до скрученого водбю в гармошку штахетника, приклав голову до стовіга й перепочиває: розум!

Невдовзі на допомогу амфібіям прибув плавучий могутній танк, він, як крейсер, ходив по селу, знімав одразу людей цілі купи, і дивно було дивитись, як цей залізний трудяга править дітей на собі, а вони, вже сміючись після переполоху, міцно обіймають рученятами жерло гармати.

Повний день нарешті настав після кошмарів ночі, і хоч вода й далі прибувала, але всюди гуркотіли моторц, гуркотіли вниз і вгору — в небі з'явилися вертольоти, ходили над хатами пузаті, з червоними зірками на лисніючих боках.

Настрій у людей одразу покращав. Вода, вона текуча:нині є, завтра нема!.. Почастішали випадки, коли вже й Лукавець своїми умовляннями нічого вдіяти не міг, — цілі сім'ї не хотіли спускатися з дахів. Хіба ж це просто розлучатися з своїми затопленими гніздами, з коровами, що, ревучи, вистромляють голови із наповнених водою хлівів, з пожитками, що купами лежать, стягнуті на відкриті до кроков горища... Порося кувікає біля розчервонілих ніг молодиці.

— Як візьмете й порося, то згодна, а ні, то якимось і тут перебуду.

Товариш Лукавець не приймав ультиматумів, суворо поглядав на дах:

— Ми прибулі тебе рятувати, а не твоє порося! Воно дурне, по темності своїй води не боїться... Бач, який влаштувало концерт... А ти ж свідом! Ну, давай руку, газдине!

— Ні, сама не йду.

— То щоб мені за тебе відповідати?

— Атож. Відповідатимеш, бо загітувати не зумів!

І так стояла, аж поки солдат, з'явившись із-за спини, вхопив її в оберемок, поволік, затяту, до драбини...

Голова сільради, який теж тепер рейсував з ними, попрохав Лукавця направити амфібію в найдавший кут села. Тут виявились особливо вперті: піхто не хотів залишати дахи. Двоє парубків сиділи на хліві, поспускавши ноги, й — не треба було бачити! — пробували ловити рибу хватками: побиту, білопузу, її гнало звідкись із колгоспних водоймищ.

Міліціонера це обурило й розсмішило водночас:

— Рибку ловлять серед потоку! Кому стихія, а їм момент: колгоспних коропів па дурницю тягають... Ану злазьте!

Риболови ні з місця:

— Здаєсь нам, що вода спадатиме...

Навіть погрозою штрафу не вдалося зігнати їх вниз:

— Посидимо ще, подивимось, що воно буде.

З сусідніх дахів жінки знову виставляють умову:

— Якщо заберете й корів...

Лукавець взявся за мегафон, затрубив:

— Маємо дані: з верхів'їв іде новий вал! До дідька полетять всі ваші лампачі!

Заврайфінвідділу стривожено вхопив його за руку:

— Ти що, паніку зчинити хочеш?

— Паніки не буде, а лад буде, — спокійно заперечив міліціонер. — Хоч ви й депутат райради, товаришу Путря, а погано знаєте психологію мас... І на військовій справі слабо розумієтесь: паніка скорше буває від незнання, аніж від знання!

— Не треба їм всього знати, — бубонів Путря. — А надто ж твоїх оцих нічим не підтверджених даних...

— Дощ іде, отже, вода прибуватиме! І мій обов'язок оповістити народ. — Він знову підняв мегафон. Путря побуряковів:

— Я категорично проти!

— Можете скаржитись... Трублю!

І Лукавець спрямував мегафон на людей:

— Кваптеся, зголошуйтесь, поки берем! Вода прибуде ще на два метри! А до вечора підніметься на три! Вище усіх критичних рівнів!

І це таки вплинуло. Люди знехотя, поволі стали спускатися з дахів.

Потерпілих, здавалось, не меншало в цьому великому, густо налюдненому солі. Амфібії та вертольоти не знали спокою. Ганяли сюдм й туди, вихоплювали, скидали в безпечних місцях, і лише коли повертались за черговою партією своїх пасажирії, солдати — повеселілі, збадьореш ділом — мали змогу обмінятись уривками вражень:

— Я тій медичці: пікіруй, а вона почервоніла до вух і халатиком коліна прикриває... Та пікіруй, кажу, нам тут зараз не до жартів, — і сміються...

— А мені одна бабусеищя, коли я її виніс, тіііас карбованець в руку... Я спершу й не дотямив, для чого стара мені суне той зім'ятий папірець, а вона аж просить: "Візьми, синку! На тютюнець буде!..."

Коли амфібія їхня проходила мимо обеліска в центрі села, погляд Колосовського з щемливим чуттям торкався довгої стрічки накарбованих на камені імен, що рябіли численно зверху й донизу, зникаючи десь під водою. Викликані уявою з небуття, виринали живі, ті, що на очах твоїх падали в атаках, що вмирали на руках у товаришів... Із різних республік, зрілих літ і зовсім молоді, недожиті, лежать ось тут разом у братській могилі, і тільки обеліск гостроверхий із стрічкою імен над ними каменем проріс... Міг і ти бути тут...

— І рядові, і лейт'енанти та капітани там є, — завваживши його погляд, пояснив голова сільради. — Тяжкий у нас фронт переходив...

— Багато прочерків...

— То безіменні. Без документів знаходили ми їх в полях. Але ж вони були, хоч і безіменні? Життя віддали...

Мовчки прислухались до розмови молоді солдати. Зосередженими ставали мокрі

чисті обличчя, що тільки-но вмивалися сміхом, пригадуючи свіжі свої рятувальницькі пригоди. А коли після цього знімали нових, з обкислих вікон витягували чиюсь численну родину, то були солдати тепер ніби уважніші до тих, кого рятували, руки їхні стали мовби ласкавіші...

Пробираючись залитою вулицею з вантажем людей на борту, на одному з городів загледіли дідуся, що, простоволосий, борсався у течії, клопотався біля напіввивернутої потоком культурної яблуні, пшшна крона її рясніла, вся ще в зелених плодах. З обривком сталевого троса в руці, старий щось мудрував біля стовбура, здається, хотів до чогось припнути яблуню тим засмальцьованим тросом.

— Вуйку, садок припинаєте? — весело гукнув Лукавець. — І що за людина!.. Скільки й не таких садків нині попливе в море!

Солдати вже брели до старого. Він дивився па них якось невидючо, прохально, блаженно, а посинілі з холоду губи кривилися усміхом чи плачем. Не опирався рятувальникам, тільки обривок троса все чомусь не хотів випустити із закоцепілих рук. Худий він був, кістлявий, і підіймати його було зовсім легко; солдати обережно, мов дитину, подали на амфібію це старече, вироблене працею тіло, в якому ще якимось чудом тримався незахолонулий дух життя. Затиснутий між жінками та дітьми, поступово відігріваний ними, старий до самого місця, куди причалював їхній ковчег, припадав очима до солдатів, світив старечою ласкою то на узбека, то на якута, котрі на руках своїх підняли його перед цим на амфібію; з якоюсь полегкістю дивився, і посинілі губи весь час повторювали розчулено й лагідно:

— Славні роб'ята... Файні легіники... Хар-роші роб'ята...

А через деякий час знову:

— Славні роб'ята... Файні легіники...

І так до самого місця більш нічого сказати не міг. Вода таки справді прибувала, Лукавець не помилився у своїх припущеннях.

З околиці села видно, як далі, в сторону ріки, лютує стихія. Не підступитись туди! Жене ліс, несе підхоплену десь у верхів'ях худобу, — тільки рогаті голови, зринаючи па бистринах, як знаки відчаю, стирчать із води... Якийсь бузівок, що йому вдалося вибитись із бистрини, забачивши амфібію з людьми, поплив просто на них.

— Давай, давай, сиволобик! — гукали йому солдати. — Не здавайсь!

Видно було, як він, наближаючись до амфібії, перемелює воду, товче її ногами, і очі напнулись уперто, в них мовби зібралась вся його молода воля до життя.

Цегляний клуб, до якого з самого рання звозили людей, почало теж підтоплювати, загнало всіх нагору, на майданчик, що його утворили, розібравши дах. Сюди тепер підлітали вертольоти, забирали й звідси людей, — найперше забрали малечу та декількох хворих, що їх було евакуйовано з лікарні, серед інших і вагітну жінку, яка мала незабаром родити. Тим, що zostались, кидали з вертольотів тюки фабричних ковдр та лантухи з хлібом, ще теплим, ще з духом гарячих печей хлібзаводу.

Діди старі, приймаючи хліб з вертольотів, неквапом діли- ли його, роздавали, стежачи, щоб все було по справедливості.

— Чого ви плачете? — помітивши сльози на очах у дідів, посміювались молодші, лобурякуваті. — Все законно!

— Плачуть, бо сльози близько, — казав один жевжикуватий, в яскравому светрі. — Кинули їм по буханцю хліба без консервів, і вже вони розчулились...

Старші жінки накинулись на нього:

— Чого плачем? Бо в старі часи, коли вода було поруїнує — нікому ти не потрібен! Беріть торби, дітиська і йдіть жебрати!.. А зараз він тобі з неба подає ще теплу хлібину...

— Та ж законно!

— Тому й плачем, що законно, що по-людськи до нас... Мабуть, і в лобурякуватих душах після цього щось таки зворухнулось. Бо коли амфібія зібралася вирушати в черговий рейс, па віддалені ферми, — ці ж місцеві хлопці самі викликалися змінити амфібісти:

— Перепочиньте. Відігрійтесь. Ще ми спробуємо служби морської!..

Амфібісти перепочивати відмовились, але кількох добровольців собі на підмогу взяли, — разом з новачками на борту й відчалили від клубу.

XX

В школі, де розташована кіногрупа, гамір, шарварок: класами заволоділа дівтора. На другий план відтиснуто трударів десятої музи. Вуйна Домініка з виховательками має клопоту біля малюків, гарячим часм відпоює їх після їючі, найкрикливіших притамовує:

— Слухайте, діти, що мені сталося...

А їй, власне, нічого й не сталося. Затопило город із картоплею, позаливало вночі деяке збіжжя в льоху, та й но всьому.

В одній із класних кімнат, забившись в куток, тремтить оточена дітьми дика сарночка гірська. Тремке, полошке створіння, воно, проте, дозволяє дітям торкнутись до себе, декотрим вдається навіть погладити цю юну тонконогу жительку гір. Вона теж із вертольота потрапила сюди. Такий уже день — все переплуталось, незвичайлось: кому судилося вмерти під час повені, його піде було поховати, забирали в небо, — викопати могилу не було де. І кому випало народитись, то перший крик новонародженого теж пролунав цього ранку вгорі над водами — в кабіні вертольота, який незадовго до з'яви наймолодшої людини на світ зняв вагітну жінку з даху сільського клубу. В повітрі, над вируванням стихії, віддавались і приймались команди, вислуховувались перші подяки і перші нагінки — теж... Дику сарночку з гір несло на копиці сіна, нотоком забило сіно разом з пасажирами в кущі, видно було з берега людям, як наблизився до неї вертоліт, випустив драбинку... Молодий офіцер у погонах, спустившись, влучив момент, і ось уже дике, нервове створіннячко щулиться біля цього. Здавалось би, має злякатися гуркоту, 'відсахнеться від людини, а воно не тікає — стихія страшніша! — довірливо горнеться до людини, дається в руки, поводитьсь так, ніби воно виростало в хаті лісника, біля людей...

А тільки вертоліт піднявся — одразу йому по радіо:

— Сімнадцятий, то ви зняли козеня?

- Я, товаришу командир.
- Вам нема чого більше робити?
- Вину ват, товаришу командир!
- Звідки воно?
- З гір.

— Після потопу в гори його й відправте... І падалі ніякої звіроловлі — тільки людей!.. На комбікормовий завод зараз, там уже ждуть вас на дахах...

На нові завдання летять вертольоти, відлітає й той, що залишив сарночку в школі, що так щиро сказав Ярославі:

"Ми буденні..."

"Хіба ви буденні?" — проводжає вопа поглядом вертоліт, що погуркотів усе далі над водами, над безмежжям залитих луків, що недавно так квітували, мерехтіли в сонці цикадами, — вертоліт, зменшуючись, теж ставав уже схожий на одну з тих крилатих цикад...

"Отак і живем, — думав тим часом пілот вертольота у себе в кабіні. — У космонавти нас поки що не беруть, тож доводиться ґрунтовно прилаштовуватись до земних, чорноробних занять. Може, й надовго. Може, й на всю кінострічку життя, — яка там уже буде: довга чи коротка, барвиста чи позначена однотонністю... Кому б не охота жити барвисто, кіноекранно! Але ж і будні мають свій зміст..." І якщо взяти материне життя чи батькове, хоч батька він знає, власне, тільки з переказів... Якщо взяти скромну життєву творчість Решетняків, то нема чого за неї соромитись. Чесність, як найвищий знак якості відкарбована на кожному прожитому дні.

У школі пожвавлення не спадає, розбурханий кіполюд зусібіч розглядає нічну операцію по рятуванню табірних дітей. Подія коментується, звичайно ж, у гумористичному топі, освітлювачі та молоді асистенти зі сміхом намагаються визначити, кого можна підвести під рубрику героїчних натур, з'ясовують, хто скільки разів падав та хто найбільше дітлахів нав'ючував на себе... І вийшло так, що героєм дня, чи, вірніше, героєм ночі, несподівано виступив Броїєк-дев'ятикласник: він виявив себе найспритнішим, не розгубився, ні разу не впав, тягав тих малюків, як гороб'ят зі стріхи, йому й віддано було в перебігу дискусії лавр першості. Обіцяли навіть відзначити його тим, що дадуть заглянути в окуляр під час зйомок: про це Бронек якраз мріє, бо йому здається, що нема іншого способу зазирнути в таїну кінотворення...

Ягуар Ягуарович, вже перевдягнутий після ночі в сухе, взяв на себе обов'язки медика: в якійсь ліжнній'иї'й шапочці з бомбончиком на тім'ї, з видовженим сухим обличчям візантієця, снує між людьми, роздає таблетки кальцексу (профілактично), Ярославі пропонує гірчичники, — за неї він найбільше боїться, щоб не застудилася.

— Якби це було в Будинку кіно, — каже він до Ярослави, — я, звичайно, запропонував би вам коктейль за моїм власним рецептом, якого й ті ваші жевжики не знають...

Видно, якийсь в'їдливий опонент з підвалу кіноресторації не дає спокою Ягуару Ягуаровичу, бо, присівши на парту, він раптом вивергає на нього всю свою пристрасть

полеміста:

— Так, кажеш, творчість виникає з безладу, їй від природи притаманно хаотичне начало? Улюбленець муз, кажеш, завше був лише сином стихії, дитям розгнужданих бенкетуючих сил буття? Хотів би я тебе, голубчику, бачити з нами цієї ночі... Якої б ти тут заспівав! Що ж до мене, то я бачив хаос і знаю, що він людині несе... Палаюче небо, розбомблені ешелони — все бачив... І якщо вибирати між хаосом і порядком, Славції, — апелював уже до кіноактриси, — то знайте: я вибираю порядок! Йому віддаю перевагу... Уже хоча б за те, що він здатен рятувати. Якщо навіть менше він полишає місця для поезії, то зате більше — для справедливості!..

Несподівано з'явився Сергій. За нього ще з ночі переживали, аж поки котрийсь із його асистентів не признався, що йому відомі координати: батяр їхній в Адамівцях на весіллі гуляє. Це одразу приспокоїло: на весіллі не пропаде, рано чи пізно з'явиться із своїх нічних походеньок, ще, може, й перев'язаний весільним рушником... З'явився бруднющий, до рубця промоклий, але обличчя... воно було натхненне! Ярослава ніби вперше його бачила таким:

— О мой, мой! Звідки ти взявся?

— Скільки я бачив! — Сергій розкинув руки, як для обіймів, — О, скільки всього... Братці, ми на вістрі подій! Його оточили, розглядали з жартами:

— Людина з легенди! Людина з безсмертя! І все ж таки — як вибираються звідти?

— А плавзасоби нащо? Плавзасоби винесли мене з темряви й хаосу на берег цієї вашої — не скажу при жінчинах якої — цивілізації...

Не схотів перевдягатись, не схотів сушитись, лише змінив кобенька на куртку, щоб було зручніше бігати, хватопеком випив склянку гарячого чаю, звично перезарядив, у кутку апарат і:

— Цілуєм рончкі!

Зупинившись на мить перед Ярославою, він справді поцілував їй руку, чого раніше ніколи не робив.

Ягуар Ягуарович пробував нригамувати його, нагадав, що знімання повені зовсім не передбачені планом-лімітом, але це операторові тільки піддало жару:

— Все на себе беру! На свій страх і ризик! — І, притискаючи камеру до грудей, гукнув уже від порота: — Там такі кадри пливуть!

"Ніщо так не красить людину, як натхнення, — подумала Ярослава, провівши Сергія поглядом. — Просто насолода дивитись на людину ось таку — розкрилену, одухотворену..."

Вище школи, впововж не захопленого водою шосе, з самого рання велись рятувальні роботи, там видніли якісь машини, кружляв вертоліт, — Сергій подався туди. В обличчя хльоскало мокрим — вітер шквалистий розгулявся. Ще здалік Сергій побачив гуртик фермівських дівчат, що стояли на кручі; здається, це були ті самі дівчата, що їх Сергій з Колосовськи'м та Ярославою ходив відбирати для зйомок у масових сценах. Було це всього за кілька днів до потопу. Розшукали тоді дівчат на лугах, на старицях, де був у них літній табір для худоби. І дивно було, як все там тоді

ставало мистецтвом, до чого тільки торкнеться погляд: дійниці з сонцем на боку... трава... корови... круторогість... полиск м'язів під шкірою... Все, все тоді Сергієві хотілося фільмувати, все так і просилося в кадри!.. Дівчата були попещені, що їх мають намір відібрати для участі в кінофільмі, але коли у відповідь на розпитки, що саме їм доведеться робити, почули від Сергія: "Коней коростявих будете обіймати!" — то разом запротестували: "Не будем цього... Страхіття яке!.. Це не правдиво... Не реалістично!.."

Тепер циклон ставить тут свій фільм, розгортає на весь край драму широкоюекранну, і дівчата вже залучені до участі в ній... Збилися на кручі у своїх куцях міні-спідничках, що їх обліплює вітер, декотрі з парасольками, розбереджені, розчервонілі, котрась, звертаючись до води, весь час кличе:

— Зірка! Зірка!

Сергій не міг утриматись — з ходу кинувся фільмувати дівчину, що, стоячи на березі, розпачливим голосом вигукує з вировища свою якусь Зірку, від неї перевів погляд туди, куди всі дивились — униз, де попід самим урвищем бурунила ріка... Якби це було не операторське серце — воно б похолело від таких кадрів: корови, цілою чередою збившись попід берегом, плавають у рудих чорторях, пробують лізти на обривистий крутосхил, ковзаються, зриваються назад, захлинаються брудом... Все, все неповторне! Зціпивши зуби, з мокрим обличчям, блідим від напруги, оператор прицілюється, полює з якоюсь холодністю безстрашся, вибирає, вихоплює на плівку найжахливіше... Вже не зойком дівочим, тільки мистецтвом стає агонія худоби, захлинання чийхось Зірок та Красавок, їхня впертість, коли вони, через силу змагаючись з течією, знов наближаються до крутизни берега й, розжахані, великооки, до людей лізуть! Дівчата плачуть, гукають до когось:

— Багрів, багрів!

Ще вище попід берегом працюють з баграми робітники з комбінату. Цехи сьогодні зупинено, всіх мобілізовано на рятувальні роботи, частину комбінатних кинуто сюди виловлювати з берега колгоспну худобу.

— Треба було вам не по танцях бігати, а ще звечора забрати поголів'я з літніх таборів, — докірливо кидав від газика чийсь шофер, і дівчата відповідали йому ображено:

— Спробував би! Вночі вони ні з місця! Зачули, що їх уже обступає вода, і нікуди ні кроку, нічим не виманиш з острівця!

Хтось із старших додавав:

— Худобисько, воно воду чує більше, ніж людина... Вночі не вдалося зрушити, а тепер їх ось погорнуло... Майже вся кіногрупа вже була тут, навіть Ярослава — всупереч забороні Ягуара Ягуаровича — прибігла сюди, щоправда, накутана в тепле, в чийхось мисливських чоботях. Ошалілий Сергій-оператор, гасаючи з кінокамерою по берегу, навіть не помітив Ярослави, і хлопців-асистентів своїх він помітив, здається, тільки після того, коли вони, допомагаючи робітникам, ненароком влізли до цього в кадр. Озброєні баграми та вірьовками, вони саме витягували гуртом корову, котрийсь, як ласо, накинув їй налигач па роги, — вхопились, витягли, і знесилена худобина

одразу брьохнулась, повалилася на асфальт. Сергій фільмував і це: як лежала вона, віддихалась і поволі встала, похитуючись, пішла. Ще кілька розбухлих туш лежало вповодж шосе — це ті, що їх витягли баграми, коли вони захлинулися, борсаючись біля берега.

З-за пагорба з'явився грузовик, стихив хід, зупинивсь, і чоловіки з рятувальної команди, відкривті борта, стали вкладати до кузова щось закутано в брезент. Ярославі лячно було дивитись у той бік, і все ж дивилась: воіна зпала, що там, у тому брезенті. З годину тому комбінати вполніеш тут багром утопленика з тайстрою через плече. Коли його підтягли до берега, чийсь багор ненароком розпоров набряклу вовшиту торбу, і з неї сипонули... дерев'яні орли. Сцена була жахлива, Ярослава не змогла дивитись па утопленика, па його розтовчене камінцям обличчя, — кинулась і побігла геть, а перед очима все пливли, скакали дерев'яні орли у водоверті, скакали, як вутята, і це тонули...

Машина з утоплеником рушила, від'їхала, і люди знов звернули погляди до чорторию, де все крутило, підгонило до берега змордовану худобу. Вже зовсім незнайомі чийсь Зірки та Іскри силкувалися вхопитися ногами ковзкого крутосхилу, шукаючи рятунку біля людей...

Сергій шастав по берегу, вишукував найгостріші моменти, увагу його привертало все, що волато, билось, виборсувалось, — те, що опинялось поза небезпекою, одразу втрачало для нього інтерес. В одному місці він посковзнувся, ледве не посунувся вниз, Ярослава скрикнула вжахнено:

— О мой, будь обережніший... Ти зовсім дикий сьогодні...

Зачувши поблизу Ярославин голос, Сергій ніби прийшов до тями, бліде збуджене обличчя його на мить освітілось широким зухвальським усміхом:

— Півцарства за гелікоптер!

— Навіщо він тобі, мой?

— Щоб понад цим потопом пронестись!

Задиханий, очі горять, краватка скрутилася, з'їхала набік... "Це його день... Його апофеоз... О мой, мой! Такий був ковтюх, а сьогодні тебе не впізнати: саме натхнення, екстаз, шал!"

— Розумієш, Славцю: скрізь хочеться бути! Хочу бачити все! Таку точку хочу вибрати, щоб не збоку.. Щоб камера йшла на цей хаос в лоб!..

Нерозлучний із своєю камерою, вже він щось нагледів попереду, кинув Ярославу й подався, обганяючи людей.

На узвишші, просто на шосе, приземлився один з вертольотів, з нього вийшов високий генерал у палаючих лампасах і трое цивільних, про яких хтось сказав тут, що вони прибули з Центру, з Державної комісії. Зійшовші на край горба, прибулі стали дивитись, як інший вертоліт, знизившись до застрялої амфібії, саме знімає з неї екіпаж. Викинули трап, але вітер ганяє його так, що не одразу вдалося впіймати, потім таки впіймали, і котрийсь із амфібістів разгойдуваний вітром, уже забирався щабель за щаблем угору...

— Молодець, — кинув своє звичне генерал, і в цей момент відчув, що й сам він на

мить став об'єктом, опинився під прицілом кінокамери, попав у кадр! Генерал був ніби невдоволений, що зроблено це без його дозволу, але невдоволен'ня його було більше зовнішнє, хмуріння показне (при зустрічі з служителями муз взагалі не запне буде нахмуритись!), і саме так це все прочитав кінооператор, один із тих, видно, шалапутних людей, що їх де й не сій, і там вродяться...

— Товаришу генералі Меві потрібен гелікоптер!..

— Що, що?

— Гелікоптер мені потрібен для зйомок... Що за тип? Що за зухвалець?

— Хто ви є?

Назвався, відрекомендувався, але коротко — не в цьому суть. Йому потрібно знімати. Негайно, всюди Всю цю стихію він втисне в розміри кіноплівки, зробить з неї мікровеличину, вона буде в нього ось тут, "зрозумійте, це треба, треба!.."

Кінооператор почував свою правоту, говорив різко, напористо, генералові сподобалась його одержимість, його уперті, шалом натхнення сповнені очі. Людина, на яку навряд чи варто й сердитись, навіть чимось приваблює, дарма що такий дикий і безстатурний стоїть у розхристаній куртці з обламаними "змійками", у затяганім береті, що якимось чудом ще тримається, плющиться збоку на великій кудлатій голові.

Генерал обернувся до цивільних:

— Знімки його можуть знадобитись для Державної комісії?

— Звичайно, — відповіли йому.

— І не тільки для цього! — вигукнув оператор. — Є кінокадри, що їх відбирає людство, в бетон замурує на віки!.. Бо несуть найважливішу інформацію для майбутнього...

— Гаразд, гаразд, — посміхнувшись, перепинив його генерал. — Дам гелікоптер. Тільки ж щоб вся стихія була в тебе в кулаці... Чи принаймні ось там, — він кивнув на камеру, що її Сергій, схвильовано дихаючи, притискав до грудей.

Це був його день, його шал, його апофеоз... Летить над потопом. Кінокамера при ньому, ящик з запасом плівки на цілий потоп, і все. Згадав, як хотіли вони дати у фільмі планету чадну, пожежну, ніби з погляду людини, що в скафандрі пливе у відкритому космосі... Тут бачить її — здичавілу в потопі.

Внизу — море. Навальний, нестримний рух повені. Навіть з вертольота відчувається сила води, відчувається, яким важким стає там в динаміці лету, двадцятикілограмовим кожен водяний кілограм.

Вода йде через заплави суцільним пінявим фронтом. Пливе все, що було неплавучим, що було ніби назавжди припнутим до свого постійного місця на землі, і серед цього невпинного руху вод, над якими пролітає твій вертоліт, дивним контрастом виділяється жива прикметна деталь: пагорчик незатоплений, малесенький записок незалитої землі серед заплави, і на ньому, збившись гуртиком, посхилявши голови, непорушне стоять темною скульптурною групою четверо коней. Невже то твої путами спутані лазаретні артисти?

— Ще раз прошу зайти над ними...

— Не вперше сьогодні тут пролітаєм... Все вони стоять. Квадрига печалі й безпомічності... Такими й зафільмуєш їх з цього несподіваного ракурсу... Всюди худоба пливе, десь там її виловлюють баграми, витягують на асфальт, інша, захлинаючись, далі вниз пропливає поміж буреломом, а ці, мовби не розуміючи, що коїться навкруги, стоять одні серед води, серед скаламученого потопу, дивуючи вертольотників тісним, скульптурно чітким груповим своїм смутком, своєю загадковою непорушністю. Чому стоять? Чому не плывуть, не рятуються, — адже ж коні вміють плавати?

Загадка застається для пілотів нерозгаданою, пролетіли над кіньми, і вже, видно, про інше їхні думки... Чергове завдання, на яке вони йдуть, таке ж буденне і водночас незвичайне, як і все цього дня: йдуть знімати прикордонників з вишок.

Набирають висоту, і до невпізнання змінюється панорама землі, цього ще недавно найзеленішого, мабуть, клептика планети. Відкриваються архіпелаги сіл, в незвичній оголеності постає геометрія розпланованих ферм, квартали затоплених садків, де-не-де тягнуться серед води тонюсінькі стрічки дамб. Нема шляхів, які пілоти звикли тут бачити внизу, нема вузькоколіюк, зелених ланів, колгоспних городніх плантацій, покритих поліетиленовою плівкою, під якою з весни визрівали ранні овочі... То все були орієнтири пілотам. Зараз поля, скільки зглянеш, покриті поліетиленовою сірістю повені.

Кордон вже, власне, і не помітити. Змило прикордонну смугу, поносило інженерні споруди, і лише на вишках, піднесених над потопом, чатують молоді вартові. Вода по цей бік, вода вже й по той бік, бурелом та худоба пливе там, де ще вчора пролягали суворі заборонені смуги, смуги, що ділять землі держав. З вишки лише в бінокль добре видно прикордонникам десь аж під небом, в глибині другої держави далекі чужі пагорби, вкриті рідколіссям. Знайома дозорцям іноземна отара пасеться по підгір'ю, як і вчора, як і позавчора... Вівці біліють в тій самій загорожі, що вартовий звідси звик бачити її там повсякдень, навівши на неї стереотрубу чи бінокль.

Стоїть на варті над розливом стихії юнак, приклавши бінокль до о'тей, і обличчя повите задумою. Потоп і потоп. Та мусиш чатувати її потоп.

Вертоліт, знизившись, уже зависає над прикордонною вишкою, спускає з неба мотузяну драбинку-трап з алюмінієвими трубками щабельків...

Голос наказливий згори:

— Ну давай, браток! Видряпуйся! Тільки на мене, в об'єктив дивись: хочу бачити, який ти є!.. Той, що вистояв над потопом!..

Цього дня Сергій не думав про себе, не жив собою, думав лише про інших, і кожна мить буття для нього, як ніколи, була важливою, значною, неповторною. Зате в школі сьогодні про нього думали тепліше, ніж раніш, і ждали його повернення з польоту, і малювався він декому як лицар Камери, як митець, що, озброєний тільки чутливістю плівки, пішов па двобій із циклоном...

Навіть екіпаж дивувався заппадливості кінооператора, невтоленній його жадобі всюди бути, усе вхопити. Зрання був з кінокамерою на амфібії, тепер літає на вертольоті, з диктаторськими замашками вимагає — де і як їм треба повестись задля

його камери... І не сердяться, бо це ж таки створюється щось... Це ж людина з камерою, що влада її мовби поширюється на всю стихію... Фільмує коней, і дамбу, і прикордонників, що їх вертольоти знімають з вишок... Понад усі пристрасті оператором, видно, володіє зараз одна: обійняти, вхопити цей хаос, його руйнівне могуття і людину, що бореться з ним, вхопити й увічнити для когось...

Вимагає летіти до тих, що на дахах, потім враз: ні!

— Отут! Отут!,

На недоламапий бетонний міст опустили його. Підмило вночі, середина проломилась, а край одії ще міцно тримається на биках... Оце та його точка, що весь день її він шукав! Не збоку, а звідси ось його камера братиме хаос у лоб!..

Прибуває вода. Якщо мас стихія дев'ятий вал, то оце якраз він! Жене з гір бурелом, котить валуни, ріка глухо гуркоче, перемелюючи все в глибині на кам'яних своїх жорнах. Серед брудних пінявих бурунів плипо дерево зелене, гіллясте! Культурна розкотиста яблуня то корінням, то кроною — разом з плодами — вигулькне з водовороту, з масної нафти... Стрекоче камера, жадібно її новситеїпію вбирає в себе цей світ хаосу, страшний і потворний світ руйнування... Буруни підгрибають під себе буруни, вода сама в себе не потовплюється, цю ще тільки проносить, а за нею знову з гуркотом летить жовтий та чорний з нафтою вал, летить з худобою, з тачками та возами, що йдуть перекидом, лиш колсасші впмслькують з пи'їси... Носе ці і копиці-острови сіна, по-гірському настромлені на смечини (дбалось, щоб вітер їх не розкуйовдив...). Жене чийсь поруйновані затишки, уламки цяцькованих ганків, віконні рами в оздобах, різьблених наличниках, пролітають знесені звідкись дахи з лелечими гніздами... Вулики пливуть! Разом із своїм ідеальним укладом, із своїми залитими сім'ями, з щільниками й нектарами квітучих гір і долин...

Кінооператор все це зустрічав своєю камерою, аж ось до він зійшовся з стихією вічна-віч! З берега бачили, як підступає він на самий край мосту, згорбившись, прицілюється об'єктивом, мовби розстрілює цю навальну гітотіну силу, мовби хоче спинити, стримати її похмурий розгул... Камера не знає передишки, оператор працює самозабутньо, шалено, з берега кричать йому, а він фільмує, фільмує, а міст під ним сідає, сідає...

XXI

Нарешті настав той день, коли вода почала спадати. Як швидко росла, так швидко пішла й на спад: входила в береги, звільняючи поля, нротхнуті болотною наркістю села, відкриваючи замулені, розмиті шляхи. Над торами, над долами, над цілим краєм знову світить сонце. Світить з гострою післяпотонною яскравістю.

Військові команди потужною технікою розчищають у горах автобусні траси від завалів. Тисячотонні кучугурища гірських порід насунуло на полотно доріг, перегородило, позабивало туристські маршрути. Позабирало мости. Ще з цісарських часів історичний рівень мостів вважався чотириметровим, і так їх усі будували. А вода котила валом п'яти і шестиметровим, — більше сотні мостів позносило першої ж ночі. Де перед тим лиш сльозився потічок — ревіли ріки. Трактори, машини на

лісорозробках — все стало легким, як тріски. Мов на іншій планеті, з іншою силою тяжіння. В одному з лісництв вирвало кут будівлі і навіть сейф потягло — досі його не знайшли, а там, здається, були протоколи на браконьєрів!

В одну із ночей прорвало труби магістрального нафтопроводу, нафту погнало на воду, розносило з такою швидкістю, що вранці її помічено було вже на морі, на сонячних приморських пляжах. Понтонерам тоді коштувало героїчних зусиль загнати понтони в аварійну дільницю, відвести русло й створити умови для ремонтних робіт. Тепер труби нафіб проводу засмолені, обшиті деревом, толлю, ізоляційним папером, па якому до-пс-дс проступас смола; жерла труб знову рябіють по підгір'ю, женуть, як і раніш, нафту на той бік гір.

Були під загрозою також опори міжнародної енергосистеми: з-під деяких вимило ґрунт, і вони на кілька метрів вилізли фундаментами на поверхню; однак вистояли, жодна не впала.

Боляче було дивитися на злизані повинню, геть понищені поля. Де ще недавно росло, буяло, ішло в колосся та в корені, — лежить шар безплідного гравію-шутеру, мертвої породи, — наче десь на Місяці, в Океані Бур. Зчистило, зяєсло, злизо весь плодоносний покрив, удобрений, плеканий ґрунт — найбільше багатство колгоспів. Лише де-не-де затримавшись, лежать полегли хліба колосками в намулі — колосок поряд з неживою, вже присохлою рибою... Підмило колію залізничну, і там зараз працюють бригади студентів. Працівники зв'язку знову вкладають на місце міжнародний кабель, що його під час повені вертольотом переносили над водою, рятуючи від пориву, — то була одна з найскладніших операцій. Кабель діяв безперебійно й тоді, коли ревіла чорна стихія нічна... На посірілих, аж попелястих луках, у вогких лозняках закопують туші розбухлих тварин, коней попутаних. Трава позависала високо на вербах, вказуючи ватерлінію відшумілої повені, відшумілої, мов кошмарний сон. Траву вже висушує сонце.

Поступово звільняються від страху ті, що, загнані повинню на дерева, посивіли тоді протягом однієї ночі. Перевів дух і той голова колгоспу, який, втративши під час повені худобу, поплатився за це своєрідно: геть виліз йому чуб, облісів, обголомозився чоловік! Лікарі запевняють його, що це від нервового потрясіння і що це тимчасово — ще виросте, ще "будете кучерявий..."

Якби тільки й горя, що це...

Паводкова комісія досі так і не встановила імені того чоловіка, що його знайшли наїгівзамуленого в лозняках, з дитиною, притиснутою до грудей... Хто він і хто те дитя?

Світить сонце, сушить сльози чийсь на щоках, люд поволі отямлюється після шквалів пережитого лиха.

Вагоноремонтний завод знову взявся будувати над річкою дитячі табори та зону відпочинку для робітників. Наводять місток, ставлять будиночки, грибки, розбивають клумби. Бо з усього, що набудували перед тим, після повені залишилася... одна арка!

Жартують:

— Отакої міцності арка: циклон не бере!

Господарники підраховують завдапі стихією збитки. Голова прославленого колгоспу бігає по установах райцентру, допитується, чи буде повернуто йому польовий вагончик, що його погнало водою за кордон, та чи повернуть іноземні сусіди так трудно добуті поліетиленові покривала, що їх теж понесло туди, за прикордонну смугу...

Держава не шкодувала потерпілим допомоги: залізницею вже йшли для населення краю дефіцитні будівельні матеріали, продукти, різні товари. Колгоспи було звільнено від планових поставок, та проте люди не переставали шкодувати: адже такий мав бути цього літа врожай! Хліба вчасно були підкормлені, овочі зразково оброблені і... раптом! Не зачеплені циклоном області теж виявляли сприяння: за домовленістю з ними бригади з потерпілих колгоспів вирушали на схід заготовляти корми для худоби, тюкувати солому... Життя входило в звичну трудову колію.

Зворушливі сцени прощань із солдатами відбувались по селах. Самі, не чекаючи вказівок, люди несли своїм рятувальникам подарунки, найкращі свої вироби віддавали їм народні майстри-різьбярі, а від жінок та дівчат діставались солдатам гаптовані рушники та гуцулки на згадку. Незабаром підуть звідси амфібії, розлетяться по своїх аеродромах вертольоти, будуть їх екіпажі знову десь у казармах, житимуть не примітним для інших, негучним, ніби невидимим життям. Але кожен повернеться звідси з новими, з незгладними карбами на душі.

Відтепер зміниться ставлення й до самої річки: адже бачили, що вона криє в собі, який звір може прокидатися в ній... Буде насторога. Не видно буде, щоб купалися там, де раніше любили купатись. А вона плине, знову успокоена, мирно дзвенить, несе в берегах свою колискову мелодію. Текучим потоком світла переблискує по самому дну русла, і тінь від кожного камінця, як і раніш, мерехтить у воді. Закодовано в ній і гуркоти циклону, і силу стихій, і горе чиєсь, — втілює в собі переблисковий плин самого життя.

Настав день прощання біля старовинної ратуші. Непотоплений стіл президії винесено на майдан. Гримить оркестр. Музикою зустрічає майдан героїв боротьби з стихією, — вони мають ось-ось підійти. Діти з букетами квітів нетерпляче ждуть моменту підносин: троянди, маки палають такі, що де вони й збереглись у ночі циклону. Живі, яскраві, повні краси.

Біля товариша Лукавця, як завжди, гурт охочих послухати свіжий анекдот. Одначе цього разу тут мова серйозна.

Про село Яворівці йдеться, що його підтоплює майже що-року. Набридло вже їх рятувати. Після повені яворівчанам запропонували переселитися на інше місце, куди повинь не дістає.

— Субсидію дають, всілякі пільги, але ж — ні! Не посунемось пі на метр. Тут наші батьки й діди жили... Тут кожен корінь наш.

Ну що за народ?

— Жебрали б, жебрали б, якби це колись, — каже котрийсь-із старожилів, думаючи щось своє.

Товариш Лукавець, вірний собі, нарешті "видає" кілька веселих повеневих історійок.

Про буфетницю, яка пішла на чортову спілку з циклоном, сподіваючись приховати чималу розтрату... Та ще про того завскладу, який "під шумок стихії" сам кинувся вночі спустошувати свій склад; повідмикав, повідчиняв двері навстіж — був певен, що повинь змие всі гріхи, а повинь до нього так і не підійшла...

Про людські жертви мовилось неохоче.

— Як на такі розміри лиха, то жертв зовсім не багато, — заспокійливо казав Лукавець.

— А могло ж би і цих не бути? — зауважив молодий чепурун із районних.

— Ну, це вже не до нас претензія, — заперечив Лукавець. — Ми зробили все, що могли. Не міліція винувата...

— А хто?

— Всі і ніхто. Ніхто і всі. Треба, щоб душевної депресії в людях не було, ти мене розумієш? Є депресія в циклонах, є вона і в людях... Звідси й наслідки. Так що скарга відводиться: не за адресою вона.

"Ніхто і всі" — ця Лукавцева формула, видно, сподобалась слухачам, співчутливо приймалось також і його посилення на якусь оту не зовсім зрозумілу депресію, мудровиту штуку, що її Лукавець упевнено й весело перемелював на зубах... Присутні згоджувались, що жертв циклону було б справді набагато більше, сотні людей забрав би потоп, якби тут не виявили себе тверда воля й сила порядку.

— А що ж таки мали би зробити, щоб жертв геть зовсім не було? — дивлячись Лукавцеві в вічі, доскіпувався Бронек-дев'ятикласник.

— Циклон загнuzдати! — розважно відповідав міліціонер. — З космосу знешкодити його. Але це я вже тобі полишаю... Займись.

Музика вдарила туш. Ішли амфібісти. Льотчики вертольотів. Понтонники... Мерщій кинулись шикуватися комсомольці з рятувальних дружин...

Військові й цивільні стоять вишикувані, свідомі виконаного обов'язку, слухають слова народної вдячності. Вручаються грамоти. Чітким кроком виходять з шеренги один за одним рядові й командири, одержують із рук секретаря райкому партії нагороди, що для багатьох із них є перші в житті. Вручають грамоту генералові, стрункому, моложавому. Юнакам в офіцерській формі... Одержують грамоти водії амфібій, пілоти, ті, хто найбільше відзначився в боротьбі з потопом...

— Джумагалієв!

— Скоморохов!

І раптом Колосовський здригнувся, почувши знайоме прізвище:

— Каштан Решетняк!

Молодий, бездоганної виправки офіцер одержував грамоту. Розгін плечей, гідність постави... Міцне, повите спокійною усмішкою обличчя. Вилитий Іван! Чистісінько батькова крутобровість. Наче той ожив, наче воскрес...

Вже викликають інших. З числа цивільних одержує грамоту і той модерняга, що приїздив мотоциклом до кіошників, пропонував зіграти роль анонімки. Одержавши нагороду й відходячи від столу, підморгнув Колосовському: а ви, мовляв, не хотіли

брати... Не знаєте, братці, людей...

Бронеку їхньому теж належала відзнака за рятування табірних дітей. Він зовсім засоромився, беручи грамоту, стояв біля столу по-хлоп'ячому нескладний, зсутулений; секретар, усміхнувшись, напівголосно сказав йому щось підбадьорливе, хлопець кивнув і мерщій шугнув у натовп, мовби хотів скорше заховатись від власної слави.

— Ви знаєте, ким він мріє стати, наш Бронек? — сказала Ярослава до Колосовського. — Синоптиком! Всі урагани з параболами їх шляхів у нього нанесені на карті. По іменах знає, де рухався ураган "Газель", де тайфун "Опал"... Смішний. Неодмінно, каже, полечу в самісіньке "око бурі", щоб побачити ураган зблизька, на екрані радіолокатора.

Після церемонії Колосовський познайомився з капітаном Решетняком. Так, родом із полтавського, з того села... Батько Іван, мати — Катерина. Хвиля гарячого підкотила до горла... "І ось ти змушнило, розквітло, ще одно людське життя, що тільки розпускалось тоді, коли ми невольничим братством скніли десь у печері-цегельні, лиш зоряним всесвітом вкриті. Розквітло й зустрілось мені на нових дорогах, щоб схвилювати, й порадувати, й засмутити мене..."

Підійшла Ярослава, звернувшись до капітана, як до знайомого:

— Вітаю з нагородою. Я ж казала, що станете знаменитістю.

Він зашарівся.

— Ви не забуди мене?

— Забути? Таке не забувається... А сарночка ж ваша ще й досі у нас.

— Її треба в гори відправити.

— Але як?

— Я прилечу за нею... Не заперечуєте?

Ярослава відповіла очима: ні.

Колосовський відчув, що виникає ніби якась тайна між ними. Оця сарночка, що її треба в гори відправити... Про неї мовиться таким тоном, з таким поблискуванням в очах... Чи не виросте з неї в горах, десь там на полонинах сарночка їхньої любові?

Незабаром капітана покликали, і він, потиснувши руки обом, твердим кроком пішов до товаришів. Пішов, щоб одразу ж, мабуть, і відбути, і знову опинитися в іншому житті, де суворо, де загадково. Там, де їх рідко й бачать дівчата, хіба що у вихідні, якщо нема тривоги... Але віднині тут їх весь час почуватимуть; десь вони близько, десь вони є і готові в будь-яку мить з'явитись із своєї суворості, за першим же покликом прибути людям на поміч.

XXII

Якби ж тільки в ясні барви дня не впліталася стрічка жалоби... Всюди і в усьому почувалась відсутність когось... Як живого, бачить кіногрупа Сергія в його останнім розшаленілім натхненні, коли він, мокрий, сяючий, забігав похапцем перезарядити апарат... Бачать руки його вмілі й міцні. І улюблену його камеру, що десь зараз, мабуть, лежить замулена, потопом замурована в сірі ґрунти гирла... Разом з останніми, може найдорожчими, кадрами.

Міст обвалився, потонув, як тонуть у штормах десять кораблів. З людиною, що до останнього фільмувала, поки разом з бетоном мосту пішла в буруні стихії. Так загинув цей непокійливець, шукач, вічний ловець невловного. Зосталось від нього кіногрупи лише щось на легенду схоже. Взірець самовіддачі від нього зоставсь, "півцарства за гелікоптер!" та ще отого натхнення шал...

— І все ж він вийшов переможцем, — каже Ягуар Ягуарович і поринає в глибоку задуму.

Ніби виріс в очах кіногрупи Сергій. Був він оператором справді несухого, неакадемічного складу. Його камера — експресивна, зухвала, різка, — її ні з чиею не сплутаєш. Вона мовби повторювала вдачу господаря, його нервову жадоу, його невситенність, навіть вади його... Раніш декому не подобалась в Сергієві, скажімо, ота його набута в кіно професійна манера безцеремонне розглядати людину з ніг до голови, грубувато зазирати незнайомому в очі, мовби допитуючись: "Ану, на що ти здатен... Чи хоч трохи ти кіногенічний?" Але зараз і ці манери його прочитувались інакше: все ж таки-славний був хлопець, душею відданий мистецтву!.. Згадалося засмученій кіногрупі, як один тип, виступаючи на студійних зборах, колись дошкуляв Сергієві: "В тебе ж манія справедливості!.." Що скаже той тип тепер?

В один із найближчих днів спорядили розшуко'ву експедицію, яка мала пройти по річці вниз, до самого гирла. Вирушили втриох: Головний, Ярослава і Ягуар Ягуарович. Може, знайдуть сліди якісь, може, десть вплив, у лозах застряв...

Ріка, найбільша з усіх тутешніх рік, праріка, що використовується для міжнародного судноплавства, що десть там у верхів'ях повита в тумани, оздоблена неонам вечірніх вітрин, в мости та бетон набережних закута, — тут вона розлилася вільно-просторо, тече, переповнена повинню світла... Мріяв Сергій про фільми нові, один із них мав бути присвячений Світлу... "Бо хіба ж не чудо: воно й хвиля-коливання, і часточка матерії, воно й руйнує і творить! Хоча б одна ота поема фотосинтезу... Може, й справді десть тут межа переходу матеріального в духовне, в ідеальне?" — наче чувся ще тут його схвильований голос.

Пливли з думками про нього. Ще кращим, діж за життя, здавався тепер він для них. Мудрий мудрістю молодію. На самопожертву здатний. Ягуар майже певен, що їхній колега під час зйомок на нічній натурі, а надто ж під час рятувальних робіт створив, мабуть, справді геніальні кадри — от невідомо тільки, що там вийде, коли буде проявлено... Та щоб не засвітити плівку — в такій метушні тоді під час циклону перезаряджали...

— Адже недавно в одних: три доби знімали, і в одну секунду все нанівець... плівку засвітили... Із світла виникло й згублене світлом, — Ягуар Ягуарович скрушно хитає головою. Уявляється йому чиясь засвічена плівка, що, помутнівши, схожою стала на сиве безбарв'я сліпих, стихією скаламучених вод.

— В майбутньому кіноплівку, кажуть, замінить кристал,—розмірковує далі Ягуар Ягуарович, сидячи на кормі біленького катерка, що несе їх по течії. — На якому-небудь кристалі буде закодовано цілітій фільм, уявляєте? І такого вже не засвітиш. Кристали,

потрібні для фільмів, спеціально будуть вирощувати...

— О мой, мой, — зітхнула Ярослава. Весь час в глибокій задумі вона. Може, згадує, як їй Сергій востаннє руку поцілував... — Знати б, чому він так кохався на музиці старовинній? Дитя лісів, з партизанської ложки вигодуване... здичавлений малюк, чудом врятований, кимось вихоплений з кошмарів— тих поліських Лідіце... як він здобувся на таку світлу любов до мелодій Бортнянського, Беделя, Баха?

"Може, якраз любов цю йому нашуміли ліси партизанські, — думає Колосовський. — Однак, справді, дивне явище:

серед молоді, серед цих клопітних дітей цього клопітного шаленого віку раптом такий інтерес до музики старовинної... Може, якраз вона приваблює своєю ясністю, гармонійністю, навіть суворим отим аскетизмом почуттів? Може, людина сучасна, оглушена какофоніями, хаосом поп-арту, саме й шукає для себе класичної цільності, —якихось втрачених гармоній?.. Хоче знати, якою вона раніше була, як почувала, як мислила... Внутрішньо будуючи себе, звертається за досвідом людського — й туди, у віки..."

Ріка щодалі розлягається ширше — сонячно, повноводо.

— Натурне освітлення, його треба вміти читати, — каже Ягуар. — А він умів. Не плівку — нерв закладав у камеру.

— І все ж невдоволення не покидало його, — зауважила Ярослава. — Казав якимось, що краса природного освітлення сьогодні операторам дається ще далеко не повністю... Мріяв про досконалу техніку, яка б дала змогу в неполаманості, незбіднено винести на екран оті природні рефлекси освітлення, що були помічені ще майстрами італійського Ренесансу..

І чомусь згадується Колосовському те хлоп'я з іншого берега, з відсвітом шторму на лиці, його кипучого саява... Звідки те бралось світло? Від якої чистоти? Від яких меридіанів накочувалось воно разом з валом прибою, з литвом бурунів, несучії в собі бризки бур і світляну порошу сонця? Юним сфінксом в червонім пуловері називав Сергій хлопчика, все хотів розгадати тайну тієї дитячої усмішки, що, як промінець, зароджувалась над розшаленим прибоєм... "Про що думаєш, Сергію?" — "Думаю все про ту ж вічну гармонію, хоч не знаю, чи скоро буде вона, якщо досі — протягом віків — не було..."

Ширшає роздолля вод, щодалі більше світла. Пробували його передати музикою на партитурах. Звичайно, в ньому щось с запчпс. Може, навіть винятково значне. Недаром ця тайна вабила стількох митців, не давала їй твоєму операторові спокою... Не зник він, не зник! Такі не зникають безслідно. Чи варто їй жити було б, щоб стати лише гравієм, сірим намулом на полях історії... Людина, — якщо була вона людиною, — сама стає часткою все'загального світла! В розливі нашого життя є і його, Сергієве, світло. І Прісине. І Шамілеве. Й Решетнякове...

Води гирла! Очерети і птахи... Пригадав Колосовський, ;к кілька років .тому з Сергієм вони десь тут фільмували птахів для документальної стрічки... Ночували в хатині егеря серед безкраю очеретів, а вранці птахи їх розбудили своїм лебединим

клекотом, ні з чим не зрівнявши, солодким, як весна, як сама любов... "Це вже неземне, — казав тоді Сергій. — Цей рапок рожевий, мов фламінго... І голоси білокрилих сирен над очеретами... Таку насолоду життям, певне, зіпали тільки грецькі боги".

Шукали Сергія по всьому гирлу, обнишпорювали береги, заводи... Знаходили цілі в'язанки задубілих черевиків та спортивних дитячих кедів, що їх повинню занесло сюди десь, мабуть, із взуттєвої фабрики. З-під очеретів, з-під низьких, в переплетенім корінні берегів знову виходили на просторе. Ніде не було.

Очі сліпило мигтючістю неба й води. Оливково-сріблястий, сугубо південний колорит панує на всьому. Мовби колір давнини, барва вічності. Жодного вертольота в повітрі, "час від часу лише птах пролетить над вербами, над очеретами — біло, неквапно. Небо гирла, небо Овідія... Яка злагода і розкіш в природі, що недавно шаленіла чорним вибухом циклону... Сяє півкуля неба, дає світло усім цим водам, вербам, очеретам, а вони у взаємній щедрості віддають своє світло йому. Світло оце всепроймає, мабуть, тільки воно й не етапе тліном. Силу, що творить, силу сонця й непогасних вчинків людських — хіба її вбити циклонам?

Маревом, блиском усе переповнене. Все злилось, поєдналось в стихії сонця, в гармонії життя. Стоп, катер! Яка очеретина! Як вона переблискує, торкнута вітерцем... Скільки пластики в коливанні ці стеблини з хитливим ритмічним переливом світла на ній! Віддзеркалена на мигтгочім екрані води, вона похитується, живе, нечутно розмовляє з водою, з вітром, із сонцем, з другом вашим, може, розмовляє... Вхопи, зафіксуй цей порух очеретини, і світіння вод, і сріблястість верб, їх епіч.пу задуму... Зафільмуй, збережи цю велику творчість природи! Але кому, навіщо? Хто дорожитиме? Чи перед ким із прийдешніх постане цей величавий спокій гирла і ця очеретина в її плавкім коливанні, чи оживе вона, як рядок гекзаміра, як скалка краси, як необхідність?

— Толстой десь сказав: люди як ріки, — почувся задумливий голос Ярослави. — Наче про Сергія сказав...

"Ця ріка, вона теж як людина: сягнула свого апогею, вибухла повинню світла і саме тепер, коли світлом мудрості осяяна, в спокійних розтоках гирла мусить завершувати свій плін... Вже стає Океаном".

Не впізнати ріку. Те, що недавно чорно, ревіло, ламало, трощило, тут поступилося місцем іншій повені — повені, яка не руйнує.

Плине, ущерть налита світлом, ріка. Розсунула очерети, розлилася привільне, відтворює саму широчінь і сяйво неба, з усім живим спілкується своєю безмовною мовою... Тут я впадаю в Світовий океан. З цими очеретами прощаюсь, що, як єгипетські папіруси, вбирають в себе щедрі тайнощі світла... Прощаюсь з прикордонною вишкою, що височить в очеретах, і прикордонник молодий там чатує з біноклем угорі... Цей день чатує, залитий потопом світла, і маревну тишу верб, і безконтрольний політ птаха понад усі межові знаки... Йду, зникаю своїми прісними водами в Світовім океані. Він поглинає мене, одну з безлічі рік, щоб уподібнити собі, розчинити у синіх своїх

безмежжях. А чи так уже й безслід зникаю? Не позначусь хіба — хоч певною мірою — на окладі його ж власних вод, на мірі її солоності, на рівні його не регів, на самому характері Океану? Ріка рівнин і гір, ще довго тектиму й там, серед моря, далеко буде видно серед морської блакиті течію рудої річкової води; вона й там.

Довго зберігатиме свою річкову природу — и прісноту джерел, і колір гірських та долинних ґрунтів, і внутрішній рух Життя... Вода серед води — вже в цьому є незвичайність; і є щось значне в самому акті впадання, в цьому одвічному єднанні гирла ріки з Океаном.

Світиться світ. Всюди розіллялося тихе, сріблясте, безкрає...

І повінь уже тут не повінь.

І небо вже тут не небо, а небеса.